

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

**Жамоатчилик
кенгаши:**

Сирожиддин САЙИД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдурахим МАННОНОВ
Шухрат РИЗАЕВ
Лазиз ТАНГРИЕВ
Алишер ҚОДИРОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

**Бош муҳаррир
Аҳмадҷон
МЕЛИБОЕВ**

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Зилола ЖАЛЛОЛОВА
Жамила АСҚАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

- А. НАВОИЙ. Қон ёшим сориг юз узра... (Рус ва инглиз тилларига А. Сендик,
А. Буматова тарж.)..... **3**

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- А. С. Пушкин. Шеърлар. (Рус тилидан М. Мирзо тарж.)..... **8**
Мавлавий-Жунуний шеъриятидан. (Форс тилидан М. Кенжабек тарж.)..... **104**

АДАБИЙ САЁХАТ

- С. ГЕССЕН. Л. МОДЗАЛЕВСКИЙ. Пушкин гурунглари. Китобдан парча. (Рус тилидан
Ҳумоюн тарж.)..... **12**

МУҲАРРИР МИНБАРИ

- А. МЕЛИБОЕВ. Бола тарбиясига яширинган даромад..... **54**

НАСР

- Б. ШЛИНК. Китоб ўкиб берувчи. Роман. (Олмон тилидан М. Акбаров тарж.)..... **60**
Қ. ҚУЛИЕВ. Қиш эди... Романдан парча. (Рус тилидан А. Мўмин тарж.)..... **109**
“Минг бир кеча” ҳикоятларидан. (Араб тилидан С. Абдукаримов тарж.)..... **165**

ЖАҲОН БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

- И. ФРАНКО, К. ЧУКОВСКИЙ, А. БАРТО, Е. СЕРОВА. Шеърлар. (Рус тилидан
Х. Комилов, Н. Остон тарж.)..... **156**
А. САКСЕ. Эртақлар. (Рус тилидан Д. Рўзимаҳамадова тарж.)..... **161**

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА.

- В. ШКЛОВСКИЙ. Санъат “усул” сифатида. (Рус тилидан Ҳ. Болтабоев тарж.)..... **180**
Д. ТЎРАЕВ. Сизиф ривояти ўзбек адиби талқинида..... **192**

САНЪАТДАГИ СИЙМОЛАР

- А. КАЛОНОВ, Б. ЎТБОСАРОВА. Китобот санъатининг моҳири..... **196**
Жаҳон хандаси. (Тўпловчи М. Аҳмедов)..... **199**
Муковамизда..... **202**
Комус..... **204**
Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни..... **206**

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441–1501)

ҚОН ЁШИМ СОРИҒ ЮЗ УЗРА...

*Қон ёшим сориг юз узра ошкор этти фироқ,
Заъфаронзоримни гамдин лолазор этти фироқ.*

*То фироқ уйига кирдим, ваҳки, ашкимдин эди,
Гарчи юз гавҳар, аёгимга нисор этти фироқ.*

*Дам-бадам оҳим чекарга сабр ила тоқатни ақл
Ихтиёр этти, вале беихтиёр этти фироқ.*

*Жон талошур элни марг андоқки айлар музтариб
Лабларинг истар кўнгулни беқарор этти фироқ.*

*Даб эдук ишқ андуҳидин ҳар дам афгон қилмали,
Ваҳки, бу даъвода бизни шармсор этти фироқ.*

*Кет фараҳким, гамни, меҳнат тошин олиб, кўнгулма
Юз туман мисмор бирла устувор этти фироқ.*

*Эй Навоий, васл аро бўлгайки, боқиб кулгамен
Доғларниким кўнгулга ёдгор этти фироқ.*

*Демангиз нетти фироқ охирки бўлдунг душмани,
Манъи васли хусрави Жам иқтидор этти фироқ.*

(“Ғаройиб ус-сиғар”, 315-газал)

ЛУҒАТ:

Заъфаронзор – заъфарон экилган жой; маж.: ошиқнинг сарғайган юзи.

Нисор этмок – сочиш (кишига эҳтиром маъносида унинг бошидан бирор нарса (гул, танга, гавҳар) сочиш); сочқи.

Марг – ажал, ўлим

Музтариб – талвасага тушиш, изтиробга тушиш

Афғон – фиғон, оҳ-фарёд.

Фарах – шодлик.

Меҳнат – машаққат, қийинчилик, ғам

Туман – юз минг

Мисмор – миҳ, козиқ

Негти – нима қилди

Хусрав – подшоҳ

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Фироқ сарғайган юзим устидаги қонли кўз ёшимни ошкор қилди, заъфаронлар ўсган чехрамни ғамдан лолазорга айлантирди.
2. Фироқ уйига кирган эдим, э воҳки, фироқ кўз ёшим туфайли пайдо бўлган юзлаб гавҳарни оёғим остига сочи қилиб тўкди.
3. Ақл ҳар замон оҳ чекавериб, охир-оқибат сабр-тоқатни ихтиёр этган эди, лекин фироқ уни ихтиёридан жудо қилди.
4. Ўлим жон талвасаси вақтида одамларни қандай изтиробга солса, фироқ лабларинг истагида бўлган кўнгилни шундай ҳолатга солди.
5. Ишқ ғуссасидан ҳар лаҳза дод-фарёд қилмаймиз, деб айтгандик, лекин, э, воҳки, фироқ бу даъвода ҳам бизни шарманда қилди.
6. Эй шодлик, кет, чунки фироқ машаққат тоши билан кўнглимга ғамни юз мингта миҳ билан қоқиб қўйди.
7. Эй Навоий, ҳали шундай замонлар келадики, висолга етишиб, айрилиқдан ёдгор бўлган кўнгил доғларига боқиб куламан.
8. Охир-оқибат сенинг душманингга айланган фироқ сенга нима қилди, деб сўраманг. Зеро, фироқ Жамшиддек кудратли подшоҳнинг висол сари олиб борувчи йўлини тўсиб қўйди.

Ғазалнинг умумий маъно-моҳияти

Мазкур ғазал мумтоз адабиётимизда кенг тарқалган фироқ мавзусига бағишланган. Ғазалда “фироқ” сўзининг радиф сифатида олиниши шоирнинг ушбу орзуга алоҳида ёндашганлигини кўрсатади.

Матлаъдаёқ кучли муболағавий тасвирга гувоҳ бўламиз. Ошиқнинг юзи ҳижрону алам туфайли заъфарон (сарик) тусга кирган, фироқ шиддати ҳаддан ошгач, ошиқ сарик юзи узра қонли кўз ёш тўка бошлайди, бу кўз ёшлар ҳатто унинг заъфарон ўсгандек тасаввур қолдирувчи сарик юзини лолазорга айлантиради. Маълумки, заъфарон сарик тус берувчи хушбўй ўсимлик бўлиб, мумтоз адабиётимизда одатда ошиқнинг ғамдан сарғайган юзига нисбат берилади. Бу ўринда шоир заъфаронзорнинг лолазорга айланиши билан боғлиқ ташбихдан фойдаланяптики, бу

фироқнинг таъсир кучини кўрсатишда бетакрор бадий восита сифатида хизмат қилган.

*Қон ёшим сориг юз узра ошкор этти фироқ,
Заъфаронзоримни ғамдин лалазор этти фироқ.*

Кейинги байтда тасвир янада қизиқарли тус олади: ғазалнинг лирик қахрамони фироқнинг уйига кирган эди, унинг кўз ёшларидан пайдо бўлган юзлаб гавҳарларни фироқ ошиқнинг оёғи остига тўкиб, гўё унга эҳтиром кўрсатди (Фироқнинг усталигини қарангки, унинг уйига ташриф буюрган меҳмон учун сочқини ҳам ошиқнинг ўзидан олиб, яна унинг ўзига бахшида қиляпти). Байтда қўлланган ташхис (жонлантириш) санъати китобхон кўз олдида манзаранинг янада жонли чиқишини таъминлаган:

*То фироқ уйига кирдим, ваҳки, ашқимдин эди,
Гарчи юз гавҳар, аёғимга нисор этти фироқ.*

Навбатдаги байтда тасвирланишича, ақл ниҳоят тақдирга тан бериб, сабр ва тоқатни ихтиёр қилмоқчи эди, лекин фироқ яна уни бу ҳолатидан беихтиёр қилиб, ўз измига солди:

*Дам-бадам оҳим чекарга сабр ила тоқатни ақл
Ихтиёр этти, вале беихтиёр этти фироқ.*

Мумтоз адабиётдаги ташбихга кўра, ёрнинг лаби – оби кавсар ва ошиқ бу лаблардан оби ҳаёт, яъни жон топмоқчи. Лекин фироқ бунга йўл бермаяпти. Бу худди жон талвасасида ётган кишининг ўлим билан олишуви-га ўхшайди.

*Жон талошур элни марг андоққи айлар музтариб
Лабларинг истар кўнгулни беқарор этти фироқ.*

Кейинги байтларда тадрижийлик яна давом этади. Ошиқ бир вақтлар “биз ишқ изтироблари ичра собитмиз, яъни ишқ ғами бизни оҳу фиғон қилишга мажбур қилолмайди” деб иддао қилган эди, лекин фироқ шиддати бу даъвони пучга чиқарди, яъни ошиқни эл ичра шармсор қилди:

*Деб эдук ишқ андуҳидин ҳар дам афгон қилмали,
Ваҳки, бу даъвода бизни шармсор этти фироқ.*

Фироқ ғами шундай ортдики, энди ошиқ учун шодлик ва хурсандчиликдан ному нишон қолмади, чунки фироқ ғам тошини олиб, кўнгилнинг устига юз мингта мих билан ғамни шундай қоқиб қўйдик, энди бу кўнгилга шодлигу хурсандчилик сиғмайди. Яна ташхис санъати воситасида фироқнинг жонлантирилиши китобхон кўз ўнгида ажойиб бир лавҳани гавдалантиради.

Фироқдан ёзғириш кайфияти устувор бўлган ғазал мазмуни мактаъга келганда бирдан бошқача тус олади: шоир ўз-ўзига мурожаат қилиб, тез орада фироқ чекиниб, висол устувор бўладиган кунлар келишини, шунда

кўнгилда фироқ аламидан қолган доғларни ёдгорлик сифатида қулиб эслашини умидворлик билан таъкидлайди:

*Эй Навоий, васл аро бўлгайки, боқиб қулгамен
Доғларниким, кўнгулга ёдгор этти фироқ.*

Бу умидворлик ҳисси ғазалнинг сўнги байтига келганда реал воқелик билан уйғунлашади. Яъни, ушбу ғазал унинг лирик қаҳрамони ўзи учун беҳад азиз бўлган киши (ёри, дўсти ёхуд замон ҳукмдори)дан айрилиқда эканлигида ёзилган бўлиб, шоир тез орада у билан дийдорлашувига ишонади. Зеро, байтда айтилишича, фироқ шоирга душманлик қилиб, маълум муддат унинг Жамшиддек қудратли подшоҳ васлидан баҳраманд бўлишига тўсқинлик қилди:

*Демангиз нетти фироқ охирки бўлдунг душмани,
Манъи васли хусрави Жам иқтидор этти фироқ.*

Ғазалнинг шоир ихлосмандлари томонидан тартиб берилган “Оққуюнли мухлислар девони”дан ўрин олганлиги (мазкур девон 1471 йилда тузилган), кейинчалик ўзининг илк расмий девони “Бадойиъ ул-бидоя”га киритилганлигини ҳисобга олсак, унинг 1471 йилдан аввалроқ, эҳтимол шоир Самарқандда яшаган даврларида яратилганлиги тахмин қилинади.

Ғазал рус тилига А.Сендик томонидан таржима қилинган. Ғазалга хос қофияланиш тизими ва радиф (“разлука”)нинг сақланиши таржиманинг шаклий муваффақиятини таъминлаган. Баъзи байтлар (4-,5-байтлар) даги ноқисликларни ҳисобга олмаганда, мазмунда ҳам асл матнга анча яқинлашиш бор. Таржима аслият ҳажми (8 байт) доирасида амалга оширилган, фақат унда еттинчи ва саккизинчи байтлар ўрни алмаштирилган. Бу тасодифий эмас, зеро анъанавий ғазаллардан фарқли ўлароқ, ушбу ғазалда таҳаллус охиридан аввалги байтда келтирилган. Бундай ҳолат Алишер Навоий ғазалларида оз бўлса-да (2600 ғазалдан 10 тачасида) учраб туради. Ушбу ҳолдан беҳабар мутаржим таржимада гўё бу “хато”ни тuzатган бўлиб, байтлар ўрнини алмаштирган бўлса, эҳтимол.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Анатолий СЕНДИК

*Кровавые исторгает слезы из глаз разлука,
Шафран на тюльпан меняет, зная свой час, разлука.*

*В доме ее не скоро жемчужными станут,
Но уж потом любому их даст про запас разлука.*

*Цени долготерпенья не мы для себя избрали,
Не слушая возражений, решила за нас разлука.*

*С гибелью бьется воин, отвагою жизнь спасая,
А я от тебя не спасся и милой не спас, разлука.*

*Чтобы тебя не тешить, страдать мы решили молча,
А все же наши стоны слыхала не раз, разлука.*

*Радости нам не видеть, страдания – наша доля,
Об этом гвоздями к сердцу прибила приказ разлука.*

*Не спрашивайте, за что я разлуку так ненавижу, –
Нам запрешая встречи, тверда, как алмаз, разлука...*

*О Навои, утешься, не раз еще ты с любимой
Вспомнишь, смеяс, что, дескать, было и у вас разлука.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аида БУМАТОВА

*On the visage yellowish, my bloody eye drop revealed, parting,
My face where saffron grows, from grief, turned into a tulip field, parting.*

*I entered the parting house, dear me, with hundreds of pearls
Emerged from my teardrops, then at my feet are filled, parting.*

*Wit has groaned from time to time and wanted to be patient at last,
But depriving of its intent, left it unfulfilled, parting.*

*Like death at time of agony, put me into a great torment,
Also put in pain, for soul, kissing your lips appealed, parting.*

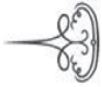
*We said we do not wail each moment from the suffering of love,
However, so much of dishonor - over our head - spilled, parting.*

*Hey joy, get out of sight forever - for - with the stones of burden
A hundred thousand of clinch nails - into my heart sealed - parting.*

*Hey Navoiy, time will come and I will unite with my love,
As keepsakes, I laugh at heart sores that are not well-healed, parting.*

*Do not ask me, as my foe, what did it with me in the end,
Between powerful king Jamshid and me became a shield, parting.*

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН

(1799–1837)

*Рус тилидан
Минҳожиддин МИРЗО
таржимаси*

ИҚРОРНОМА

*Мен сизни севаман ҳатто ғазабда,
Гарчи бу мушкулот, номус ва бекор.
Ва бу ақл ожсиз бебахт ҳолатда,
Пойингизда туриб бўлурман иқрор!*

*Бу ҳол на суратим, сийратимга хос...
Вақт келди англаш чун ақл қадрини!
Бу барча аломат ошиқликка хос,
Сезяпман қалбдаги севги дардини:*

*Сизсиз онлар мен-чун маънисиз – бекор,
Қошингизда маъюс – топаман чидам.
Ўртанган қалбимдан тўкилади зор,
Қанчалар севаман сизни, фариштам!*

*Меҳмонхона ичра эшитилар боз,
Кўйлагингиз саси, оҳиста қадам.
Аллақандай маъсум, бокира овоз,
Тўсатдан ақлдан оздирар бир дам.*

*Фақат қулгунгизда – тасалли ва тот,
Гар юз ўгирсангиз эзади согинч.
Азобли кун учун менга – мукофот,
Рангпар қўлларингиз ўзи бир илинж.*

*Сиз бепарво, маъсум нигоҳ-ла ул он,
Бош эгиб каштага чоғланган замон,
Заррин зулфларингиз тушмиши-ку юзга –
Мен-чи илтижо-ла, бесас, жим нолон,
Боладай меҳр-ла боқаман сизга!..*

*Сизга бахтсизлигим сирин айтайми,
Менинг рашиким асли – менинг гам-гуссам.
Гоҳ ҳаво айниган чоғда атайми,
Нечун олисларни кўзлайсиз, бекам?*

*Танҳоликда ўша сиз тўккан ёшлар,
Пана-панадаги дил розлар неча.
Яна Опочка¹га қилинган сафар
Ва у фортепиано чалинган кеча?*

*Алина! Раҳмингиз келмайди нечун,
Мени севинг дея талаб қилмасман.
Эҳтимол, мен қилган гуноҳларим-чун,
Фариштам, севгига лойиқ эмасман!*

*Мени севган каби боқинг, қийинмас,
Ажиб бу ҳолатга қалбим ҳам тайёр.
Оҳ, мени алдамоқ асло мушукулмас,
Бундай алданишидан бўлгум бахтиёр!*

ТУМОР

*Ўша денгиз мавж урган мангу,
Яланг қояларнинг комида.
Ўша ойдан оққан тафт-ёғду,
Тун зулматин тотли домиди.*

*Ўша ҳарам ичра лаззатда,
Соҳиб диллар боққанда хумор.
Бир соҳира эрка, уятда,
Тутди менга сеҳрли тумор.*

*Эркаланиб шивирлаб шунда,
“Асра, дея уқтирди менга.
Деди, сирли қудрат бор унда,
Бу севгидан инъомдир сенга.*

*Азизим, хавф солса дард, қабр
Бўрон турса ё кучли тўфон.
Бошинг узра ёгилса жабр,
Ёрдам бермас тумор ногаҳон.*

*Ва ё Шарқнинг тенгсиз бойлигин,
Тухфа қилмас сенга атайин.
Пайгамбарлар саҳобаларин
Пойинг узра келтирмас тайин.*

*Қайгули ёт юртлардан олиб,
Тумор сени дўстга йўллолмас.
Бундан шимол сари йўл солиб,
Она юртинг сари этолмас.*

*Бироқ, бир кун маккора нигоҳ,
Жой олмайин ҳали қалбингдан.
Мафтун этса зулматда ногоҳ,
Севмай туриб ўпса лабингдан.*

*Қалбни янги жароҳатлардан,
Эй азизим, эй дўсти ёрим,
Унутишу хиёнатлардан
Шунда сени асрар туморим!”*

РОҲАТ

*Зерикиш домига тортганда сўнар,
Елдай ўтаётган ҳаётнинг ранги.
Бир-бир бу ҳолатга ёшлик ҳам кўнар
Ва унинг изида қайғу жаранги.*

¹ Опочка – Россиянинг Псков вилоятидаги шаҳар.

*Ҳиссиз у тугилиш пайтидан бошлаб
То ўша навжувон ёшликка қадар.
Роҳатсиз, яшайман, завқсиз, дил гашлаб
Бахтсиз тунд қалбимда ўкинч ва кадар.*

*Ҳаётим бошидан эртамгача зор,
Олис орзуларга бетоқат боқдим:
Ўйладим, “У ерда...ажиб роҳат бор!”,
Бироқ, рўё экан алданиб оқдим.*

*Олтин қанотларин кенг ёйиб, бир кун
Сирли тароватин сезган онимдан.
Қаршимда кўрсатиб жилвасин, кучин
Навқирон муҳаббат ўтди ёнимдан.*

*Мен унинг ортидан эргашидим... бироқ,
Мақсад йўли олис, етмоқлик душвор!...
Қанотли қувончлар нечоғлик йироқ,
Этармикан толе бизни бахтиёр?*

*Қачон порлаб, қачон у нур таратар,
Ёшлигимнинг ўша хира фонуси?
Ва зулматга тутқун йўлим ёритар,
Кутганим, маҳбубам зилол кулгуси?*

БАҲОР, БАҲОР МУҲАББАТ АЙЁМИ

*Баҳор, баҳор, севги, севилиш чоғи,
Бу фасл мен учун қанчалар оғир,
Рухсиз энтиқишдан эзилар бағир.
Қанча бегона бу роҳат қучоғи
Менинг юрагимга, менинг қонимга...*

*Борлиқдаги қувонч, ҳар не порлаган,
Дилни тортар зерикиш, ланжлик домига.
Мени йўлланг шамол, бўрон чорлаган,
Қишининг зулмат кечалари комига.*

ОЙ

*Нечун мўралайсан булут қатидан,
Само бағридаги тенгсиз танҳо ой,
Ёстиққа ёясан сочганча чирой,
Шаффоф ёғдуларинг ойна ортидан?
Ва менинг мусаффо идроким ила,
Мудраб ётган қанча орзулар, барин,
Зое кетган севги изтиробларин,
Тундлик акс этган ул хира чехранг-ла,*

Армоним, аламим уйғотган саринг,
 Хотира тинч қўймас мени атайин!
 Эй бахтсиз муҳаббат, сен ҳам ухлагил!
 Ўша тун қайтмагай, бўлди, кутмагил,
 Висол кечасининг соҳир онларин,
 Сокин шуълаларинг аста оқариб,
 Қачонки, сен ёқдинг, фалак узра шаъм,
 Тун пардасин хира нур ўткач ёриб,
 Севгилим юзида порлади бир дам.
 Ўшанда чиртираб оҳ нечун учди –
 Лаҳзалар кетма-кет, шошиган ҳолида?
 Енгил соялар ҳам қайгадир кўчди –
 Бирдан, кутилмаган шафақ олдида.
 Эй ой, нечун ногоҳ, гойиб бўлдинг сен,
 Нурафшон самога зарқ бўлдингми ё?
 Нечун хайрлашдим ёрим ила мен?
 Тонгда зар шуълага ўралгач дунё!

ВИДОЛАШУВ

Сўнги бор у азиз чеҳранга боқиб,
 Хаёлан эркалаб, маъюс қоламан.
 Орзум қалб кучи-ла гоҳо уйғотиб,
 Ва ҳуркак оромда, андуҳга ботиб,
 Сенинг муҳаббатинг ёдга оламан.

Йиллар бир-бирини чопар қувалаб,
 Ўзгартириб жами борлиқни, бизни.
 Аллақачон мотам либосинг шайлаб,
 Кийиб олибсанки, ахир, атайлаб,
 Демак, сен-чун сўнмиш у дўстнинг шамъи.

Эй, олис дўст, келгил, қабул айла, қил ёд,
 Менинг юрагимнинг сўнги видосин.
 Сукутда ўз бахтин қилганча барбод,
 Дўстин дўстдай қучган солмайин фарёд,
 Жудоликка кўнган кўнглим нидосин.

Ўйлабманки, қалбим буткул унутган,
 Ҳаргиз олмагай, бу азобни ёдга
 Дедимки: неки бор қалб ани ютган,
 Ҳеч қачон қайтмагай, қайтмагай ортга!

Ўтди, у фарахбаши, қайғули дамлар,
 Сўнди, у покиза маъсум орзулар...
 Лекин гўзалликнинг ҳукми олдида,
 Қайтадан уйғонди, оҳ нетай, улар.

ПУШКИН ГУРУНГЛАРИ¹

Тўпловчилар: Сергей Гессен ва Лев Модзалевский

Рус тилидан
ҲУМОЮН таржимаси

“Пушкин асарлари мангу яшовчан ва доимий ҳаракатдаги, бир нуқтада тўхтаб қолмайдиган, яъни интиҳо билмайдиган, балки жамият онгида мунтазам ривожланиб, янгиланиб борадиган ҳодисалар сирасига киради. Ҳар бир давр у ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини айтади, уни қанчалар тўлиқ тушунсалар ҳам ўзларидан кейинги даврларга янада янгироқ ва ҳаққонийроқ фикрларни қолдиради, ҳеч бир давр ҳеч қачон ҳаммасини айтиб тугата олмайди...”, деб ёзганди В.Белинский “Рус адабиёти 1841 йилда” номли мақоласида.

Александр Сергеевич Пушкин рус адабий тилининг асосчиси, рус адабиётини юксакларга олиб чиққан “Россиянинг пешқадам шоири”, ҳаётлигидаёқ даҳолик мақомини олган ижодкор сифатида рус адабиётида реализм ва халқчиллик тамойилларини, қатор адабий жанрларнинг шаклланиши ва тараққиётига катта ҳисса қўшди. Пушкин ижоди жаҳон адабиёти ривожига ҳам, шубҳасиз, улкан аҳамиятга эга. Буюк шоир асарларининг ўзбек тилига дастлабки таржималари XIX асрнинг охиридаёқ амалга оширилган ва шундан буён бу шеърят ўзбек шоир-таржимонларининг турли авлодлари учун мўъжизали оҳанрабо бўлиб келмоқда.

Пушкин ижодкор сифатида китобхонларимизга яхши таниш, аммо эътиборингизга ҳавола қилинаётган мазкур тўпламда Пушкин суҳбатдош қиёфасида намён бўлади. “Пушкин гурунгалари” (“Разговоры Пушкина”: М., “Федерация”, репринт, 1929 г. – М., Политиздат, 1991 г.) китобининг тўпловчиларидан бири Сергей Гессен 1929 йилги нашрга ёзган сўзбошисида буни лўнда қилиб ифодалаган эди: “Агар ўқувчига ушбу китоб саҳифалари ичра Пушкиннинг овози эшитилса, агар у Пушкин – шоирни, Пушкин – адибни билса, бу китобни ўқиб Пушкин – суҳбатдошни ҳис этса, биз олдимизга қўйган мақсадимизни рўёбга чиқарган бўламиз”.

Ҳозирга қадар рус тилида уч марта нашр этилган (“Книга” нашриёти, 1987 й.) ушбу ноёб китобнинг аҳамияти шундаки, у А.С.Пушкиннинг адабий давралари, яқин дўстлари ва рақиблари, айрим асарларининг яратилиш тарихи, унинг Ватанга, адабиётга муҳаббати, ўз замонасига ва замондош адибларга муносабатлари, қолаверса, оддий кундалик ҳаёт тарзи ҳақида кенг қамровли маълумот беради. Бошқача айтганда, бу асар ўнлаб муаллифлар ёзган парчалардан – юзлаб муносабатлардан шаклланган роман бўлиб, тасаввурингизда шоирнинг ҳаёт йўли намён бўлади: 1811 йилдан бошлаб 12 ёшдаги лицей тарбияланувчиси улғайиб бораркан, унинг дунёқараши, ҳаётга, атрофидаги одамларга муносабати шаклланади ва ниҳоят, 1837 йил январь ойидаги даҳшатли дуэл воқеалари билан яқунланади. Унинг ҳаёт йўлида Россиянинг чорак асрлик

¹ Китобдан парча.

тарихи ўз аксини топган дейиш мумкин. Китоб даврийлик асосида, воқеалар кетма-кетлигида ташкил топгани ўқувчига қулай бўлса, турмушнинг турфа лавҳаларини қамраб олгани ва қизиқарли бўлишини таъминлаган.

Албатта, китоб яратувчилар шоир суҳбатларини ишончлилик нуқтаи назаридан жиддий ўрганишган: унинг назмий ва насрий асарларидан фойдаланишмаган, зеро, бу ижодий жараёндир; шунингдек, оддий салом-алиқлар ва барчага маълум бўлган суҳбатлар ҳам киритилмаган. Бу ҳақида муаллифлар шундай ёзишади: “Ҳақиқатга зид ва нотўғри материалларнинг барчасини нашрдан қолдирдик, аммо тўпламга замонавий пушкинхонликда Пушкин суҳбатларининг на рад этиладиган, на тасдиқланадиган намуналарини ҳам киритишга қарор қилдик. Булар олдига юлдузча қўйилган”.

“Олимлар Пушкиннинг замондошлари билан ва замондошларининг у билан муносабатлари акс этган лавҳаларни акс эттиришда ўзига хос, ҳар доим ҳам удалаб бўлмас, мураккаб жанр – суҳбат сўқмоғини танладилар. Бу йўлнинг мураккаблиги шундаки, ҳеч ким атайин, ўз вақтида Пушкин билан бўлган суҳбатларини ёзиб бормаган” – дея таъкидлайди китобнинг 1991 йилги нашрига сўнгсўз ёзган фалсафа фанлари номзоди А. Никитин.

Сергей Гессен ва Лев Модзалевскийнинг библиографик ноёб китобга айланган “Пушкин гурунглари” тўплами ўзбек китобхонларининг улуғ адиб ҳақидаги тасаввурларини янада бойитишига ишончимиз комил.

Таржимондан

1811–1812 йиллар.

Синф хонасида лицей тарбияланувчиларига шундай мавзуда иншо ёзиш топширилди: кўёшнинг чиқиши (адабиёт ўқитувчиларининг севимли мавзуси, айниқса, бурунги замонларда). Ўқувчилар иншони ёзиб бўлишди ва муаллимга топширишди; иш охири бориб бир ўқувчига тақалиб қолди, афтидан, у ниҳоятда паришон бўлиб, шу лаҳзада олиймақом мавзуда иншо ёзиш кайфиятида эмасди, фақат қоғозга қуйидаги бир сатрни тизганди, холос:

Мана Ғарбдан чиқар табиат шоҳи...

– Нега сен тугатмаяпсан? – деди ушбу сатр муаллифига Пушкин, ёзганига кўз ташлаб.

– Хаёлимга ҳеч нима келмаяпти, кўмаклашиб юбор, илтимос, ҳамма ёзма ишини топшириб бўлди, бир менга қараб қолишди.

– Бош устига! – Ва Пушкин иншони шундай якунлади:

*Ва одамлар ҳайрон бу чоғи
Билмасдилар бошлашни недан:
Ётсинларми уйқуга бу дам
Ё уйғониш лозимми бирдан?*

Иншога сўнгги нуқта қўйибок муаллимга топширишди, чунки Пушкиннинг ўртоғи, унга ишонганидан, ҳатто ёзилган иншони ўқиб, овора бўлмаганди.

Икки лицейчи иншони ўқиганларида борми, қанақа қаҳқаҳа жаранглашини тасаввур қилаверинг.

“Пушкин ҳақида латифа”. “Москвитянин” 1853. № 4.

1815–1817 йиллар.

Лицейдаги латифа: Бир гал император Александр синфларга кириб та-нишар экан, тарбияланувчилардан сўради: “Ким бу ерда биринчи?” “Би-ринчи, император жаноби олийлари, бу ерда йўқ; ҳаммаси иккинчилар”, – деб жавоб берди Пушкин.

С.П.Шевирев. Пушкин ҳақида хотиралар. Майков, 326 бет.

1817 йил.

Дельвиг ва Кюхельбекер¹ Энгельгардт² ўтказадиган кечаларда тез-тез иштирок этишарди, Пушкин эса камдан-кам; охир-оқибат лицейни би-тиришига икки йил қолганида, кечага бутунлай келмай қўйди: боғ сай-рини ёки китоб ўқишни афзал кўрарди. Бу Егор Антоновични раҳбар сифатида ҳам, тарбиячи сифатида ҳам ташвишга солиб қўйди. Шундай кунларнинг бирида, Пушкин одатдаги жойида ўтирганди, Энгельгардт унинг ёнига келиб, нега бунчалик асабий экани сабабини суриштирди. Хижолатда қолган ўсмир директорга жаҳл қилишга журъат этолмасли-гини, бунга сабаб йўқлиги ва ҳоказоларни айтиб жавоб берди. “Демак, сиз мени ёқтирмайсиз”, – давом этди Энгельгардт, Пушкиннинг ёнига ўтириб, самимий оҳангда, ўпка-гина қилмай, ёш шоирга жамоатдан бего-налашиб қолишнинг номақбуллигини, у ўзининг иктидори ила тенгдош-лари орасида биринчилардан бўлиши мумкинлигини аста уқтирди. Пуш-кин қошини чимириб, юз ифодаси ўзгариб, диққат билан эшитди, охири, йиғлаб юборди ва Энгельгардтнинг бағрига отилди.

– Менинг айбим шундаки, – деди у. – Ҳанузгача сизни тушунолмадим ва сизнинг қадрингизга етолмадим!..

К.А.Шторх (П.П.Каратигин) қайдлари асосида. РС 1879, №6, 379 бет.

1818 йил.

...Тахминан, 1818 йилда шоир Петербургдалигида, яқин дўстларидан бири билан ўша пайтлар пойтахтда донғи чиққан фолбинга боради ва у Пушкин тақдиридаги машъум воқеани башорат қилади.

Уларнинг кафтини очиб кўрган афсунгар иккисини ҳам бевақт ўлим кутаётганини айтади. Эртаси кун Пушкиннинг ўша дўстини – гвардия полкларидан бирининг рота командирини бошқа бир унтер-офицер бўғизлаб қўяди.

Пушкин фолбинларнинг башоратига шу қадар ишонар эдики, пиро-вардида, таниқли америкалик гр. Толстой³ билан дуэлга чиқишга тайёр-гарлик кўрар эканмиз, нишонни мўлжаллаб ҳар отганда: “Бу мени ўлдира олмайди, малласоч ўлдиради, жодугар шундай башорат қилган”, деб қайта-қайта такрорларди – худди шундай, Дантес малласоч эди.

А.Н.Вульф.⁴ Пушкин ҳақида ҳикоялар. РС 1870, 1 (3-нашр). 582 бет.

¹ Кюхельбекер Вильгельм Карлович (1797–1846), Пушкиннинг лицейдош ўртоғи, шоир, декабрист.

² Энгельгардт Егор Антонович, 1816–1822 йилларда Лицей директори бўлган.

³ Граф Толстой Федор Иванович (1782–1846), „америкалик“ лақабини олган, таниқли бреттер, лўли қизга уйланган; кейинчалик 1830 йилда Пушкин уйланганда совчиликка борган.

⁴ Вульф Алексей Николаевич (1805–1881), П. А.Осипованинг биринчи никоҳдан туғилган ўғли, Н. М. Язиковнинг яқин дўсти. Пушкин билан Михайловскда танишган ва дўст бўлиб қолган.

Пушкин Катенин¹нинг олдига шунчаки келди-да... унга хассасини бераркан, деди: “Мен олдингизга, Диоген Антисфен ёнига боргандай келдим: калтакла, аммо таълим бер!”

“Олимни ўқитмоқ – густохликдир!” – жавоб берди “Ольга”нинг муаллифи.

Анненков, I, 55 бет.

1818–1819 йиллар.

Мамнуният билан бу ерда Пушкиннинг ҳурмат-эҳтиром ҳақидаги, замонамиз шоирлари авлодининг Жуковскийга нисбатан мақбул муносабатини ифодаловчи иборасини айнан такрорлаймиз ва бу унинг хизматини унутганларга тегишли фикрдир: “Болалар ўз энагасининг кўкрагини тишламасликлари керак”.

Бу сўзлар Пушкинга муаллиф ва инсон сифатида шараф келтиради.²

Кн. П.А.Вяземский,³ I, 181 бет.

1819 йил.

Н. И. Тургенев⁴³ Н. М. Карамзиннинг уйида озодлик ҳақида гапира туриб, деди: “Биз унинг йўлидаги биринчи бекатдамиз”. – “Ҳа, – илиб кетди навқирон Пушкин, – Қора Лойдамиз (Черный Грязь – жой номи – Т.).

Барсуков, I, 68-бет.

Тахминан 1820 йил.

...(Пушкин) ўзига замондош адабиётшунослар ҳақида ёзғириб дерди: “Бизда ижодини ўрганиш мумкин бўлган ёзувчилар кам, уларнинг катта қисми ўрганишяпти”.

Анненков, I, 47 бет.

Апрель

Петербург.

Бир гал квартирамдан чиқдиму... рўпарамдан келаётган Пушкинга кўзим тушди... “Мен сиз томонга”. – “Мен эса, ўзимдан!” Ва биз майдон бўйлаб кетдик. Пушкин биринчи бўлиб гап очди: “Сизнинг олдингизга маслаҳат сўраб келгандим. Мана, қаранг: меники ва меники бўлмаган (менинг номим остида эълон қилинган) пьесалар ҳар ёққа қўлма-қўл тарқалиб, ҳукуматгача етиб борди. Кеча, уйга кеч қайтгандим, катта тоғам айтдики, бизниқига қандайдир нотаниш кекса амаки келиб, унга эллик сўм узатиб, ёзганларимни бериб туришини, тез ўқиб, қайтариб келишини айтибди. Содик қариям бунга кўнмаган, мен эса ҳамма қоғозларни йиғдим ва ёқиб юбордим... Энди, – давом этди Пушкин. – Милорадовичга чақиришяпти! Уни эл қатори биламан, аммо билмайман – оқибати нима

¹ Катенин Павел Александрович (1792–1853), Преображенск полкида зобит даражасида хизмат қилган, 1820 йили полковник унвони билан истеъфога чиққан. Яширин жамият фаолиятининг илк даврида аъзо бўлган. Таниқли ёзувчи, драматург, кейинчалик Россия Академияси (1833 йилдан) аъзоси ва Фанлар академиясининг рус тили ва адабиёти бўлимининг (1841 йилдан) фахрий аъзоси.

² Тақ. –Пушкиннинг К.Ф.Рылеевга 25.01.1825 йилда ёзган хати.

³ Князь Вяземский Петр Андреевич (1792–1878), шоир ва танқидчи, Пушкиннинг содик дўстларидан бири.

бўлади, унинг олдида гапни қандай бошлаш керак?.. Шундай қилиб, мана, сиз билан маслаҳатлашгани келдим...”

Биз тўхтаб, масалани ҳар томонлама муҳокама қилдик.

Ф.Н.Глинка.⁵ 1820 йилда А.С.Пушкиннинг С.Петербургдан чиқариб юборилиши. РА 1866, № 6, 918 бет.

Пушкин очиқ юз, жуда хотиржам кўринди, ундан қоғозлар ҳақида сўраганимда, жавобан деди: “Граф! Ҳамма шеърларимни ёқиб юбордим! – уйимда ҳеч нарса қолмади, аммо, агар сизга керак бўлса, ҳаммаси шу ерда (бармоғи билан бошини кўрсатди). Буюринг, қоғоз беришин, мен қачонлардан буён ёзганларимни (албатта, нашр қилинганидан ташқари) ўзимникини ва менинг номим остида тарқалганларини ажратиб, ҳаммасини ёзиб бераман”.

М.А.Милорадович, Ф.Н.Глинка хотиралари асосида, РА 1866, № 6. 919 бет.

6 майгача.

Орадан бир неча кун ўтгач, Пушкинни театрда кўриб қолдим, у жилмайиб аввал қўл чўзди. Ўшанда уни “Руслан ва Людмила”⁶ нинг муваффақияти билан қутлаганимда, жавобан деди: “Оҳ, ёшлигимнинг илк гуноҳлари бу!”

И.И.Лажечников. Пушкин билан танишувим. РВ 1856, 1, № 2, 2 ктб., 614 бет.

Майнинг иккинчи ярми.

*Екатеринославль*⁷.

Екатеринославлга етмай, жинни-кетти йўл азобидан кейин аранг хордиқ чиқариш учун ўтиргандимки, генералнинг кенжа ўғли ҳаллослаб чопиб келди: “Доктор, дўстимни топиб олдим, у касал, тез ёрдам керак, мен билан юринг!” Нима ҳам қилардим, кетдик. Ташландиқ ёғоч уйга кирдик, ичкарида диванда ранги синиқ, соқоли ўсиб кетган, озғин йигит ўтирарди. “Сиз касалмисиз?” – сўрадим нотаниш кишидан. “Ҳа, доктор, бироз шўхлик қилдим, чўмилдим: афтидан, шамоллабман...” – Бу ерда нима қиляпсиз? – “Шеър ёзипман”. – Жуда топибди, – хаёлдан ўтказдим мен, – жойинию вақтини...

⁵ Глинка Федор Николаевич (1786–1880), шоир, публицист ва жамоат арбоби, Тинчлик жамияти аъзоси. 1805–1806 ва 1812–1815 йиллардаги юришларда гр. М.А.Милорадовичга адъютант бўлган, кейинчалик уни Петербург ҳарбий генерал-губернатори лавозимига ўтказишганда ҳам вазифасини давом эттирган. Адабий маслағига кўра, Глинка Пушкинга яқин бўлган.

–Тақ. РС 1879, № 6, 385–386 бетлар.

⁶ “Руслан ва Людмила” поэмаси 1820 йил 23 июл ва 14 август оралиғида алоҳида тўплам сифатида дунё юзини кўрган. Бу вақтда Пушкин Петербургда эмас эди. Афтидан, гап поэманинг 1820 йил апрель ойида “Невский Зритель” ва “Сынъ Отечества” журналларида босилган парчалари ҳақида боряпти. Маълумки, танқидчилик Пушкин поэмасини нохуш қарши олган бўлса ҳам, асар омма орасида катта муваффақият қозонган.

⁷ Пушкин Екатеринославлга 1820 йил май ойининг ўрталарида келади ва ген. Н.Н.Раевскийнинг оиласи билан учрашади, улар Кавказга кенжа икки қизи ва Пушкин Петербургда яқиндан танишган кичик кенжа Николай (1801–1843 йй.; 1820 йилда – Гусар полкининг ротмистри.) билан келган эди. Пушкиннинг укасига 1820 йил 24 сентябрда ёзган хатида айтилишича, Екатеринославлга келгач, у Днепрда чўмилган ва безгакка чалинган: “Генерал Раевский... мени кулбадан, врачсиз, алаҳсираб, олдимда бир кружка шарбат билан ётганимда топди”.

⁴ Рудиковский Евстафий Петрович (1784–1851), 4 пиёда корпус штабида врач бўлган. Генерал Н.Н.Раевскийни оиласи билан Кавказга борганида кузатиб юрган.

Тушдан кейин титроқ ва истиманинг кучайиш аломатлари юзага чиқди. Керакли дориларни ёздим... – “Доктор, тузукроқ бирор нарса беринг, ярамас нарсаларни оғзимга олмайман”.

Е.П.Рудиковский,¹ Хотиралар. РВ 1841, I.

...Пушкин икрали нонни тишлаб, қўлида қизил шароб тутганча меҳмонларни қарши олди. “Сизга нима керак?” – сўради у кирганлардан. Шон-шуҳратга чулганган ёзувчини ўз кўзи билан кўрганидан мамнунлигини энг охириги меҳмон ҳам айтиб бўлганидан сўнг, шон-шарафга кўмилган ёзувчи сўзларини дона-дона хитоб қилди: “Кўриб бўлдингизми энди?.. Кўришгунча...”.

М. де-Пуле. Пушкин ҳақида латифа. РА 1879, III, 136 бет.

Октябрнинг охири.

Кишинёв.

... Пушкин (ичкиликбозликдан кейин) вақтичоғ, биллиард атрофини айланиб, ўйинга халал бера бошлади. Орлов² уни мактаб боласисиз, деди, Алексеев³ бўлса, мактаб боласини ўқитиб қўйиши мумкинлигини кўшимча қилди. Пушкин шарларни чалкаштириб, гапдан ҳам қарздор бўлиб қолмади; оқибат – иккисини ҳам дуэлга чақирди, мени эса секундантликка... Шу кун Пушкинни бирга тунаш учун уйимга таклиф қилдим. Йўлда бўлиб ўтган ишларнинг ҳаммасини қайта эслаб, ўзининг Араб қонидан ёзғира бошлади, мен бу умуман арзимаган сабаблигини, нима бўлса ҳам, бости-бости қилиш кераклигини унга тушунтирдим. “Асло, – деди у тўхтаб, – мен уларга мактаб боласи эмаслигимни исбот қиламан!” – Ҳаммаси шундайку-я, – жавоб қилдим, – лекин барибир, билишадики, ҳамма айб шаробда, кейин бу тенгма-тенг олишув эмас. “Қанақасига тенг эмас?” – яна тўхтаб сўради у. Унинг ҳайронлигини тезроқ тарқатиш, худбинлигини англаиш учун кўшимча қилдим: “Тенг эмас, балки мингта полковникдан иккитаси камайиб қолса, ҳаётда ҳеч нарса ўзгармайди, сиз эса йигирма икки ёшингиздаёқ ҳаммага танилгансиз... ва ҳоказо”. У жимиб қолди. Уйга етиб келганимизда паришон ҳолда деди: “Жуда ёмон, жирканч; нима қилиш керак?” – “Жуда осон, – дедим, – сиз биринчи бўлиб уларнинг ўйинига аралаша бошладингиз, сизга нима дейишса, икки баробар қилиб қайтардингиз ва ниҳоят, улар эмас, сиз уларни дуэлга чақирдингиз. Бинобарин, улар дуэл чизиғига туриш учун эмас, ярашув таклифи билан келса, сизнинг ор-номусингизга путур етмайди”.

У индамай, ўйланиб қолди ва ниҳоят французчалаб гапирди: “Бўлмаган гап: умуман рози бўлишмайди; эҳтимол, Алексеевнинг, бола-чақаси бордир, аммо Теодор – ҳеч қачон: у ўзи учун шарафли ўлим топди, – бошқа кимнингдир ҳаёти билан ўйнашгандан кўра, Пушкиннинг ўқидан ҳалок бўлишни афзал кўради”.

Липранди⁴. РА 1866, 1414-1415 бетлар.

² Орлов Федор Федорович, л.-гв. Улан полкининг полковниги, Мих. Фед. Орловнинг укаси.

³ Алексеев Николай Степанович (1780–1850), Бессарабия вилояти ҳокимлигида ишлаган. Бўлажак ўқимишли одам сифатида Пушкин билан яқин бўлган, бир муддат бирга яшаган. Пушкин унга машҳур “Гавриилиада” достонини бағишлаган.

⁴ Липранди Иван Петрович (1790–1880), Якутия пиёда польки подполковниги, Кишинёвда ижара уйда турган, Пушкиннинг яқин дўсти; 1822 йил охиридан 1823 йил июлгача Одессада, гр. М.С.Воронцов ҳузорида бўлган ва бу ерда яна Пушкин билан учрашади. Кейинчалик Петрашевский иши бўйича рашкчиликни ошкор қилади. Б.Л.Модзалевский Одессадалигида Липранди жосуслик билан шуғулланганини англаб етади. (хат, I, 237 бет).

1820–1823 йиллар.

* Амаким Пушкиннинг хонасига кирди, у эса ўтириб, нимадир ўқирди. “Сиз... нималар билан машғулсиз?” – сўради амаким саломлашгач. “Ҳа, шу, бир нотаниш одам тарихини ўқияпман, йўқ, ёдимга тушди, нотаниш одам эмас, балки “бир хайкал тарихини ўқияпман”, деди. Амаким китобга қаради. Бу Инжил эди. Амаким ғоят асабийлашиб, дарғазаб бўлди.

“Нима дедингиз? Қандай журъат қилдингиз! Даҳрий экансиз! Устингиздан ёзиб бераман, бунинг учун сизни қаттиқ жазолашади.” Амаким Пушкинни узоқ ва қаттиқ койиди, кейин асабийлашганча хонадан чиқиб кетди.

Эртасига Пушкин семинарияга келгач, менга учради: “Шундай-шундай... – дейди. – Кўрқиб қолдим, амакингиз мени сотиб қўймасмикан... Илтимос қилинг, ўтининг амакингизга...” – “Нима учун бунақа ёмон гап айтдингиз?” – “Шунчаки, – дейди у, – тилимдан учиндим-да”.

П.В.Дидицкая. Хотиралар. ИВ 1883, № 5.

Қарта ўйини пайтида

* Пушкин кутилмаганда тўхтади-да, ўйин иштирокчиларига бир-бир синчиклаб қараб чикқач, деди:

“Ўйин, ҳамма кўриб тургандай расво, бунақа ютқизикқа пул совурмаслик керак эди...”.

“Иш расво-ку”, – деди З. (кейинги кун эрталаб келиб – Мух.) ялтираган кўзларини Пушкинга тикиб.

“Мен етиб келибман”, – бош чайқаб жавоб берди Пушкин.

“Бу балки сиз учун шундайдир, – деди З. овозини пасайтириб, – Александр Сергеевич тушунсангиз-чи, аҳволимни... ахир номимга доғ тушди”.

“Доғ тушган ном, – Пушкин жилмайиб гапни бўлди. – Бу аллақачон маълум эди, фақат одамни ўзига ўзини ташқаридаги одамнинг кўзидай кўрсатадиган заррабин йўқ... Доғ тушган ном, ундан кейин-чи?”

“Доғни ювиб ташлаш керак”.

“Шампан виноси биланми? Мен ҳозир куп-қуруқман, – деди Пушкин чўнтагининг устига қоқиб, – Африканинг чўлидай бўм-бўш...”

“Бу шампан билан ювилмайди”, – деди З. овозини кўтариб.

“Албатта-да, шампан бўлмаса, қон билан, – деди жилмайиб Пушкин, – аммо олдиндан кўриб қўйинг, менинг ўқим гапимга қанчалик киришини”.

Шу гапнинг ортидан ўқ овози янгради – нишонга тегди.

“Қанақа?” – сўради Пушкин.

“Шунақами, Александр Сергеевич, – жавоб берди З. – аммо буни фақат сизнинг шаънингиз учун қиламиз”.

“Ў! Гап айнан сизнинг шаънингиз устида бораётганда, нима учун энди иш иккимизнинг отишувимизга ўтиб кетди”.

“Сизга нисбатан ёмонлигим йўқ, Александр Сергеевич, аммо иш бу даражада жиддийлашиб кетади деб сира ўйламагандим”.

“Сизнинг ўқдан кўрқилишингиз менга аввалдан маълум эди” – деди Пушкин.

З. бошини эгиб, жим бўлиб қолди.

“Отишмадан, қандай қилиб, сиз рақибнинг қони билан ўз шаънингизга тушган доғни ювмоқчисиз?”

3. жавоб бермади. Шунда Пушкин четга тупириб, кейин гап қотди:

“Мен аниқ ҳеч нарсани тушунмаяпман, сиз мендан ўзи нима истайсиз?”.

3. хижолатли нигоҳини кўтариб Пушкинга қадади, кейин бир сўз демокчи бўлди-ю, аммо яна ерга тикилди...

“Тушунарли, – деди Пушкин, 3. нинг ёнига келиб, – биз отишамиз. Мен сизнинг чақурувингизни қабул қилдим. Сиз отган ўқингизни менга теккиза оласизми, теккиза олмайсизми – аҳамиятсиз, дадилроқ бўлишингиз учун айтаман: сизни отиб ташлаш ниятим йўқ... Розимисиз?..”

... Ўқ овози янгради. Ўқ (Пушкин ҳали ўз навбатини кутиб турган) ёнидан учиб ўтди. Рақиб пинагини бузмаган Пушкинга қаради.

“Хўш? – деди Пушкин, – мамнунмисиз?”

3. жавоб бериш ва ўқ узишни талаб қилиш ўрнига Пушкинни бағрига босиш учун унга томон отилди, аммо Пушкин, ўзини орқага тортиб, деди: “Нима учун?.. Буниси энди ортиқча”. Шу сўзларни айтгандан кейин нари кетди.

Н.Гербановский. Пушкиннинг Кишинёв шахрида бўлгани ҳақида бир неча сўз. “Новороссийские Ведомости” 1869, № 49.

Кишинёв (Лўлилар таборида).

* Лўли қизча... кутилмаган совғадан шунақанги қувондики, жўраларига турли нарсаларни таклиф қила бошлади, чодирдан яна нималардир олиб чиқишга чоғланди.

– Яхшиси, унга айт, бизни бўсалари билан хушнуд қилсин, – деди (Д. Кириенко-Волошиновга) доимо шўхликка, мойил шоир, бинойидай қизнинг ўтдай чакнаган кўзларига боқиб.

Аммо тортинчоқ жўраси журъат этолмади, у ўзи айтгандай, бунақа таклиф билан қизни хафа қилиб қўйишни истамди, шунда Пушкин бошқа бир сўз демай, қизнинг бўйнидан қучиб олди ва ҳеч қаршиликсиз, бир неча бор чўлпиллатиб ўпди. Бу ҳам етмагандай, аранг битгасининг оғушидан кутулган қизнинг ўзи сакраб иккинчиси олдига бориб, бошини баланд кўтариб, беғубор табассум ҳады қилиб, юзини тутди.

“Ўпсанг-чи, ахир, латтачайнар, нега имиллайсан? Наҳотки, тушунмасанг, қизлар учун бу ҳақорат-ку? – деди Пушкин, кейин самимий ўқинч билан қўшимча қилди: – Ҳа, сен тўнкасан, азизим, чириган тўнка... Садқаи йигит кет...”

Д.Кириенко-Волошинов. М.Д.Францева хотиралари асосида. “Русское Обозрение” 1897, I, 37 бет.

1821 йил

* Ёдимда йўқ, (К(ек) ва П(олторацкий)¹ орасида нима учун дуэл бўлганди. Биринчисига мен секундант бўлдим, иккинчиси Пушкинни танлади. Ҳа, ҳаммаси маълум ишлар: бизга яккама-якка олишувнинг қоидаларига амал қилишдай муваққат вазифа юклатилган эди. Пушкин иккимиз четга чиқдик ва битим тузиш бошланди. Аммо ишнинг бошқа ёққа бурилиб кетганига нима дейсиз? Александр Сергеевич, мен билан

¹ Тилга олинган зобитлар В.Т.Кек и А.П.Полторацкий. Барча бўлиб ўтган воқеалар ҳақиқатга зид. В.П.Горчаковнинг эътирозига қаранг – “Московские Ведомости” 1858, № 19.

бўлган битимда “ранжитадиган иборалар” ишлатганим учун, билмадим, қайси сўзлар экан, мени дуэлга чақирди. – “Сен ҳазиллашяпсанми, Пушкин?” Унинг гаплари ҳазилдан ташқари эдими, билмадим, мен буни қабул қила олмасдим. – “Зинҳор! Сен билан отишаман, – ҳа, мен шуни хоҳлайман, фақат кутиб туришингга тўғри келади. Ҳозир икки жаноб билан олишяпман; улар билан орани очиқ қилгач, сенинг хизматингданаман, Карл Иванович!”

*К.И.Пр(унку)л. К.С. хотиралари асосида,
“Общезанимательный Вестник” 1857, № 11, 419 бет.*

Январь– февраль.

“Бу ерга қандай келиб қолдинг?” – сўради Орлов¹ Пушкинни Киевда учратиб қолганида. “Тилнинг узунлиги Киевгача ҳам етказиб қўяр экан”, – жавоб берди Пушкин. – “Эҳтиёт бўл! Эҳтиёт бўл, Пушкин, сени яна Дунайдан нарига ўтказиб юбормасин?” – “Балки Прутдан ҳам наригадир!”

*Л.Яковлев². Латифалар. “Хлиновский Наблюдатель”дан.
И.А.Кубасов наири. РС 1903, № 7, 214 бет.*

Декабрь.

Леово.

Леово шахрига, казаклар полки кўмондони подполковник Катасановнинг хузурига келгандик... У бир соатдан сўнг тушлик бўлишини баҳона қилиб, бизни қўйиб юбормади... Тушликда икки хил таом берилди: шўрва ва қовурдоқ, аммо-лекин ажойиб Дон виносидан тўйгунча ичдик... Леоводан чикқанимизда ярим соат ўтиб, Александр Сергеевич кутилмаганда қаҳқаҳа отиб юборди... У менга шўрва каклик гўшtidан, катта-катта тўғралган картошка билан қовурдоқ эса товук гўшtidан қилинганини тушунтирди: “Мен казакларни шунинг учун ҳам яхши кўраманки, улар одатдаги таомилларга амал қилишавермайди. Бизда, бошқаларда ҳам товукдан шўрва қилинади, қовурдоқ эса каклик гўшtidан тайёрланади, уларда тескариси!”

Пушкин яна қаҳқаҳа отиб юборди.³

И.П.Липранди. РА 1866, 1282-1283 бетлар.

(Аккерман. Полковник А.Г.Непенин⁴ хонадонидаги тушликда).

... Непенин ярим овозда, аммо Александр Сергеевич эшитар даражада мендан сўради:

– Пушкин деганлари шуми, Буянов⁵ни ёзган?

¹ Генерал Михаил Федорович Орлов.

² Яковлев Павел Лукьянович (1796–1835), Пушкиннинг лицейдаги ўртоғи М. Л. Яковлевнинг акаси.

³ Пушкин 1821 йил 9-23 декабрь кунлари Кишинев – Бендеры – Каушана – Паланка – Аккерман – Татарбунар – Измаил – Белград – Леово – Кишинев йўналиши бўйича И.П.Липрандининг хизмат сафарига ҳамроҳ бўлган.

⁴ Непенин Андрей Григорьевич (1787–1845), полковник, 32-Егер полкининг кўмондони, Тинчлик уюшмасининг аъзоси. Декабристлар устидан тергов якунланиши билан, у ҳам терговга тортилган ва вазифасидан озод қилинган.

⁵ Буянов, Василий Львович – Пушкиннинг (1770–1830) “Хавфли қўшни” поэмасининг қаҳрамони, А.С.нинг амакиси, ўз замонасининг таниқли шоири.

Тушликдан кейин... Пушкин ёнимга келди-да, Напениннинг саволидан ўзини ҳақоратлангандай ҳис қилиб, уни бесаноқ сифатлар билан тақдирлади... Бу пьеса одамни уялтирар даражада ёмон ёзилганми, деган саволимга: “Ҳеч ёмон эмас, – жавоб берди у, – ўзига хос ва амаким нимаики ёзган бўлса, уларнинг орасидаги энг яхшиси”. – “У ҳолда қўяверинг, Напенин уни сиз ёзгансиз деб ўйлайверсин”.

Пушкин тинчлангандай кўриндию, фақат таъкидлаб қўйди: “Қандай қилиб полковник, яна Георгиев кавалери бўлсаю, менинг даврим билан ҳикоя пайдо бўлган даврни фарқлашга фаҳми етмаса”¹.

И.П.Липранди. РА 1866, 1452-1453 бетлар.

1821–1823 йиллар.

* Ушбунни тасдиқламай иложим йўқ... Қуйидаги ҳикоя унинг (Пушкин) Кишинёвда кечган ҳаётига доир. У қамокхона панжарасининг рўпарасидаги уйлардан бирини ижарага олганди, бошлиқнинг рухсати ила маҳбусларнинг ҳаётини ўрганиш учун суҳбатлашишга тез-тез бориб турарди. Қамокдагиларнинг барчаси, бир-биридан қолишмай, бажонидил бошидан кечирган воқеаларни Пушкинга айтиб беришарди, айниқса, уларнинг энг каттаси ва ҳурматлиси, юқори “мартабали” каторгачи ёзувчини шу қадар ёқтириб қолгандики, оқшомларнинг бирида шундай деди: “Хўп, Пушкин, алвидо... эртага мени бу ердан тополмайсан”.

“Владимировкагами?”

“Чор тарафга!”

“Қанақасига?”

“Шунақасига: қафас бузилди, қоронғу тушяпти, биз эса тунги кушлардай учамиз! Алвидо, ёзувчи биродарим”.

“Бунақанги дўстона ишончдан сўнг, – давом эттирганди Пушкин, – уларни сотишни ҳаёлимга ҳам келтирмадим, йўқ, уйга келдим, ишладим ва уйкуга ётдим. Кечаси бирдан ноғора садоси янгради. Камзулимни кийиб, тоққа чиқиб, қалъа томон чопдим, дарвоза олдидан тўрт тарафга буйруқ янграяпти: “Ушла, ушла!” Дарвозага қараб югурдим... Бу манзара мени хайратга солди: ўн олти-ўн етти ёшлардаги ноғорачи ўсмир жон-жаҳди билан шовкин кўтарарди, унинг юзидан қон оқар, кўзи косасидан чиқиб, юзига осилиб қолганди! Бу қахрамон кечаси нима учундир ташқарига чиққан ва девордан қандайдир соялар ўтаётганини пайқаб қолгану дарров ноғорани олиб, зарб билан ура бошлаган... Шу пайт ёнидан ўтиб кетаётган кочоклардан бири пичоқ билан унинг кўзига зарба берган.

Уларнинг кўпчилигини тутиб олишди, менинг дўстим эса тутқич бермади. Аммо ҳеч қачон бу қахрамон ноғорачини унутолмайман!”

Н.И.Куликов². Пушкин ва Нашчокин. РС 1881, № 8, 613-614 бетлар.

¹ “Хавфли қўшни” 1811 йилда яратилган, бу вақтда А. С. Пушкин 12 ёшда эди.

² Куликов Николай Иванович (1812–1891), драматург, шоир, театрлаштирилган хотиралар муаллифи, ўзининг водевиллари билан танилган, айниқса “Лўли қиз”, “Иккисидан қай бири”, “Қишлоқда куз оқшоми”, “Товус патли қарға” ва “Аслзодалар оиласидаги жанжал”, шунингдек, Пушкиннинг “Қароқчи оғайнилари” асарини Н.И.Греч ва Ф.В.Булгарин киритилган ҳолда “Оғайни журналистлар” дея қайта ишлаган.

1821 йил, январь.

Кишинёв (казинода).

С(таро)в¹... эндигина ўзининг расмини чизиб тугатган Пушкиннинг олдига келди:

“Сиз менинг зобитимга ҳурматсизлик қилибсиз, – деди С(таро)в, Пушкинга кескин назар ташлаб, – балки ундан кечирим сўрарсиз ёки бу муаммони шахсан мен билан ҳал этишни истайсизми?” – “Нима учун кечирим сўрашим керак, полковник, – зудлик билан жавоб берди Пушкин. – Билмадим, сизга қандай дахл қилдим, агар шундай бўлса, хизматингизданман”. “Бўлмаса, эртагача, Александр Сергеевич”. “Жуда соз, полковник”. Улар бир-бирининг қўлини сиқиб, хайрлашишди.

**В.П.Горчаков . Пушкин ҳақида хотиралар.
“Московские Ведомости”, 1858, № 19, 82 бет.**

... Дуэл ўтадиган жойга етиб борганимизда изғирин шамол мўлжал олишга имкон бермасди, рақиблар бир мартадан отиб кўришди, иккиси ҳам мўлжалга теккиза олмади: яна отишди, яна тегмади; шунда секундантлар қатъий туриб олдилар: бу аҳволда дуэлни зудлик билан бекор қилиш керак, ўқ-дори ҳам тугади.

“Шундай қилиб, бошқа сафар”, – иккиси ҳам бир бўлиб такрорлашди. – “Кўришгунча, Александр Сергеевич”. – “Кўришгунча, полковник”.

**В.П.Горчаков. Пушкин ҳақида хотиралар.
“Московские Ведомости”, 1858, № 19, 82 бет.**

... Бир кун ўтиб ... ярашув тез юз берди.

“Сизни доим ҳурмат қилганман, полковник, шунинг учун ҳам таклифингизни қабул қилдим”, – деди Пушкин.

“Ва яхши қилдингиз, Александр Сергеевич, – деди жавобан С(таро)в, – бу билан сизга бўлган ҳурматимни янада оширдингиз, тўғриси айтишим керак, сиз зўр ёзганингиздай ўқ остида ҳам шундай мард экансиз”.

Бу самимий эътироф Пушкиннинг қалб торларини чертиб юборди ва у С(таро)вни бағрига босиш учун отилди.

**В.П.Горчаков. Пушкин ҳақида хотиралар.
“Московские Ведомости”, 1858, № 19, 82 бет.**

Кишинёв (ресторанда).

Пиёда аскарлар полки Кишинёвда жойлашганди ва клубда йиғилган зобитлар билан Пушкин рақс тушарди. Меҳмонларнинг аксарияти шу ерлик ёшлар, молдован йигит-қизлар: таъкидлаш жоизки, ўша замонларда қизлар билан муносабатлардаги одатлар анчайин эркин ва янгиликларга бой бўларди. Пушкин бир хонимни рақсга таклиф қилиб, чапак чалиб мусиқачиларга қарата хитоб қилди: “Мазурка, мазуркага!”

Зобитлардан бири келиб, уни шошилмай туришини, ҳозир вальс чалинишини айтди.

– Майли, сиз вальсга, биз мазуркага тушамиз, – деди жавобан Пушкин ва хонимини олиб зал бўйлаб кетди. Полк ё батальон командири,

¹ Старов Семен Никитич (1856 йил вафот э.), подполковник, 33-Егер полкининг қўмондони, ғаройиб жасорат соҳиби, кўпчилик орасида ҳурмат топган. Старов хизматидаги зобитга Пушкиннинг кўрслиги дуэлга сабаб бўлади, обрўсини сақлаш учун у Пушкинни жанга чақиради. Пушкин А.П. Полторацкаяга бағишланган шеърини хатида шундай ёзади:

Мен тирикман. Старов соғ -
Давом этар дуэл бироқ.

афтидан, подполковник Старков ориятли одам сифатида дилозорни ду-элга чақиришни шарт деб билди. Рақсда Пушкиннинг рақиби сифатида чиққан зобитнинг ўзи бунга журъат этолмади, аммо унинг бошлиғи бу масъулиятни ўз зиммасига олганди.

Дунай бўйидаги камишзорда, очиқ ялангликда, олти метр бўлмаса ҳам, саккиз метрлар чамаси масофадан отишишди. Старков биринчи бўлиб ўқ узди ва хато қилди. Шунда Пушкин чизиқнинг устигача келди ва: “Бу ёққа кела қолинг, келинг” деб таклифни рад этолмайдиган аҳволда қолган рақибини чорлади; кейин Пушкин тўппончасини рақибининг деярли пешонасига тираб, сўради: “Энди мамнунмисиз?” У мамнунлигини билдирди. Пушкин дала томон ўқ узди, шляпасини олди ва деди:

*Подполковник Старков,
Шукр, омон қолди-ёв.*

*В.И.Даль. Хотиралар.
Н.О.Лернер нашир. РС 1907, № 10, 64 бет.*

5 февраль.

Кишинёв.

1822 йил, 5 февраль, соат тўққизларда кимдир эшигимни тақиллатди. Қаршимда жим, сукут сақлаб турган Арнаут ким келганини билиш ва кутиб олиш учун чиқди. Мен диванда узала тушиб, тамаки тортардим.

“Салом, азизим”, – деди Пушкин анчайин шошилиб, бошқачароқ овозда. – “Салом, қандай янгиликлар бор?” – “Янгиликлар бор, аммо аҳмокона, шу сабабли дарров сенинг олдинга чопдим”. – Сабанеев¹нинг одамга хос бўлмаган уринишларидан ҳеч бир яхшилик кутиб бўлмайди, нима гап? – “Мана, нима гап, – давом эттирди Пушкин, – Сабанеев ҳозиргина генерал (Инзов) ёнидан чиқиб кетди, сен ҳақингда гаплашишди. Мен гап пойлоғич эмасман, аммо тез-тез сенинг исминг такрорланганидан кейин, тан оламан, гуноҳга ботдим, кулок солдим. Сабанеевнинг тасдиқлашича, сени зудлик билан ҳибсга олиш керакмиш, бизнинг Инзушко – биласан, сени қанчалик яхши кўришини – жон куйдириб, сени асраб қолди. Суҳбат яна узоқ давом этди, мен ҳаммасини эшитолмадим, аммо, Сабанеевнинг охирги сўзларидан англадимки, унга буюрилган: сен ҳибсга олинмагунингча ҳеч нарсани ошкор қилмас эмиш”. – Раҳмат, дедим Пушкинга, – мен шундай бўлишини деярли кутган эдим, аммо штаб-офицерни гумон билан ҳибсга олиш туркча жазога ўхшаб кетади; майли, бўлганича бўлар. Липрандиникига кетдик, фақат менинг ишим бўйича оғиз очма.

*В.Ф.Раевский². Л.Ф. (Пантелеев) ёзувлари асосида.
“Вестник Европы” 1874, № 6, 857-858 бетлар.*

6 февралдан сўнг.

Кишинёв.

Раевскийни ҳибсга олишди ва Тирасполь қалъасига қамаб қўйишди, суд тугаши билан сургун қилишди. Қалъада у шеър ёзди: “Зулматдаги куйчи” ва Пушкинга жўнатди...

¹ Сабанеев Иван Васильевич (1770–1829), пиёда аскардан чиққан генерал, корпус кўмондони. Камчатка полкидаги Орлов бошлиқ бўлган 16 дивизияда кўтарилган исён бостирилганидан кейин Сабанеев бу исён юзасидан жиноий иш кўзгогади ва воқеалар 1823 йилда Орловнинг ҳибсга олиниши билан якун топади. Сабанеев Пушкин билан таниш бўлган.

² Раевский Владимир Федосеевич (1795–1872), 32 Егер полки майори; кейинчалик Тинчлик уюшмаси аъзоси, аскарлар орасида ташвиқот олиб борган. Суҳбати ошкор бўлган кунининг эртасига, 1822 йил 6 февраль куни ҳибсга олинган (шунинг учун “биринчи декабрист” деб аталади). 1826 йилгача Тирасполь қалъасида сақланган. Декабристлар судидан кейин Сибирга сургун қилинган.

Шеър Пушкинга жуда ёқди, – айниқса, битта тўртлигини шундай баҳолади: “Қандай яхши, нақадар кучли! Бундай фикрни аввал ҳеч қачон учратмагандим, кўпдан буён хаёлимда чарх урарди, аммо бу мендагига ўхшамайди: бу худди Тирасполь қалъасига ўхшайди, яхши-я”.

С.Д.Полторацкий альбоми. РС 1887, № 10, 133-134 бетлар.

1822–1823-йиллар.

Кишинёв.

...Танишганларидан кейин икки йил ўтгач, қиз Пушкиннинг шоирлигини – айрилиқ муносабати билан унинг альбомига битилган “Сен англамас бир тилда”¹ деб бошланадиган шеърини ўқигач, билиб қолди. – “Бу нима дегани?” – сўради қиз Пушкиндан. – “Буни чет элдаги исталган русга кўрсатсангиз, у сизга нима гаплигини айтади!” – деди Пушкин жавобан.

Анненков I., 85 бет.

1823–1824 йиллар.

Одесса.

У клуб уйида, Марибо дўконининг устида, иккинчи қаватда яшарди. Хонасига кирсам, соколини қиртишлаётган экан. Мен унга:

– Жаноби олийлари, пул бера оласизми, – дедим ва олган қарзини қайтаришини сўрай бошладим. Тўсатдан у мени шунақанги ҳақорат қилдики, қўлида устара билан менга ташланди. Ура қочдим, Худо сақлади, чавақлаб кўйишига сал қолди. Шундан кейин қайта олдига бормай кўйдим. Ўзимча ўйлайман: пул кетди, сўраш бефойда, бошқа бормайман. Аммо бир куни сахар қарасам, бизнинг извош турибди. Пушкин деразасини ланг очиб, кимдан қарз олган бўлса, ҳаммасини чақиряпти... Кириб бордим. – “Ма, мана сенга, ҳар бир келганинг учун олти сўмдан, кўзингга қара, бор будингдан ажраб қолмагин тагин”.

Одессалик извошчи, К.П.Зеленецкий² хотиралари асосида (1840).

П.И.Бартнев. А.С.Пушкин таржимаи ҳолига, II, 1885, 96 бет.

1824 йил.

(Пушкин) журнал чиқарарди, кейинчалик бу ҳақида Одессада ундан сўраганимда, шундай жавоб берди: “Зерикарли; ташладим, нимасидир бор, нималигини ўзим ҳам билмайман”.

И.П.Липранди. РА 1866, 1261 бет.

Одесса.

* ...Бир гал кўча томондан очик турган деразам ёнига келиб... Пушкин деди: “Cousin, ота-онанг мен билан дўст бўлишингни таъқиқлашгани ростми?” Мен тўғриси тани олдим. Ўшандан кейин олдимга келмай кўйди. Бошқа сафар учрашиб қолганимизда шундай деди: “Менинг Онегиним – бу сен, cousin!”

Гр. М.Д.Бутурлин. Хотиралар. РА 1897, II, 15 бет.

¹ “Хорижлик қизга” (ёинки: “Альбомга”). Дастлабки сатрлари 1821–1822 йилларда Кишинёвда ёзилган, яқуни 1824 йилда Одессада. Бу шеър кимга бағишлангани аниқланмаган.

² Зеленецкий Константин Петрович (1812–1858), Ришелье лицейи профессори.

Май.

Пушкин, маълум бўлишича, Воронцов томонидан чигирткаларни кириш учун юборилган¹. Бу офатга қарши бесамар кураш олиб борган Пушкин деҳқонларни йиғиб, шундай нутқ ирод этган эди: “Биласизми, чигиртка нима ўзи?”

Мужиклар бир-бирига қарашиб, бош қашиб қолишади ва ниҳоят биттаси минғирлаб жавоб беради:

“Худонинг қаҳри, жаноби олийлари”.

“Худонинг қаҳрига қарши курашиш мумкинми?” – сўрайди А.С.

“Албатта, йўқ, жаноби олийлари”.

“Хўп, қани, уйларингизга тарқалинглари-чи”, дейди ва уларни қайта чақирмайди.

П.П.Ларин. Пушкин ҳақидаги хотиралардан. РА 1839, III, 405 бет.

28 май.

(Хизмат сафаридан қайтгандан сўнг)

Унинг хизмат сафари узоққа чўзилмади, бир ҳафтага қолмай қайтиб келди ва граф Воронцовнинг хонасида пайдо бўлди. Сухбат жуда лўнда кечди; Пушкин графнинг саволларига унинг охири айтган сўзини такрорлаш билан жавоб қайтарарди. Масалан: – “Сен ўзинг чигирткани кўрдингми?” – Кўрдим. – “Нима, у кўпми?” – Кўп. – Ва ҳоказо...²

М.И.Лонгинов, Н.А.Лонгинов сўзлари асосида.

“Библ. Зап.” 1859, № 18, 554 бет.

Июль.

(В Ришелье лицейида).

* ... Синфга ғалати либосда нотаниш бир зот кириб келди, эгнида оч кўкимтир фрак, тор қора шимда, бошида қизил дўппи ва қўлида ҳасса ўрнида милтиқ. Ўрнимдан турдим, у менга таъзим қилди ва бир сўз демай, кафедрадаги ўқувчилар партасининг бир четига бориб ўтирди. Унга таажжубланиб қарагандим, ўртадаги жимликни биринчи бўлиб у бузди:

“Мен ҳам қачонлардир шундай ўриндикда ўтирганман ва бу ҳаётимдаги энг бахтиёр кунлар эди”.

Кейин менга мурожаат қилиб, сўради:

“Сиз нимани ўқияпсиз?”

“Цицерон нутқини”, –жавоб бердим мен.

“Исми шарифингиз қандай?”

“Сумароков”.

“Сумароков. Шарафли исм! Сиз, албатта, шеър ёзсангиз керак”.

“Йўқ”.

“Пушкинни ўқиганмисиз?”

“Унинг шеърларини ўқиш бизга тақиқланган”.

¹ Воронцов Пушкиндан турли сабабларга кўра норози бўлиб, уни Херсон, Елисаветград ва Александров уездларига чигиртка тарқалишини олдини олиш учун хизмат сафарига юборарди. “Унинг учун бундан ҳам ортиқ ҳақоратомуз ҳодиса бўлмаган” дейди бу ҳақида Ф.Ф.Вигель (Хотиралар, VI, 172 бет). Шунингдек, бу ҳақида Пушкиннинг А.И.Казначеевга 22 ва 25 майларда ёзган хатининг қораламасида келтирилган.

² Ҳақиқатда Пушкиннинг вазифаси, афтидан, келтирилган далилларга нисбатан оғирроқ бўлган. Шоир хизмат сафаридан қайтган куннинг эртасига М.Ф.Орловнинг хотинига ёзган мактубида таъкидлангандай: “Пушкин чигирткага юборилган эди. У ҳашарот билан курашди, оғир сафарбарликдан кеча қайтди, беҳисоб душмандан орта чекинди” (“Бўлган воқеалар” 1906, № 10, 308 бет). Воронцовнинг Пушкинга “сен” деб мурожаат қилиши шубҳали.

“Уни кўрганмисиз?”

“Йўқ, мен лицейдан кам чиқаман”.

“Уни кўришни истармидингиз?”

Мен очикқўнгиллик билан жавоб бериб, албатта, истаган бўлардим, – у ҳақида шаҳарда кўп гапиришади, ўртоқларимдан эшитганман, дедим.

У кулимсираб, деди:

“Мен – ўша Пушкинман”.

Биз узун коридор бўйлаб борар эканмиз, деди:

“Аммо сизнинг лицейингизда кириш-чиқиш эркин экан”.

“Таътил бўлгани учун...”.

*А.Сумароков. Пушкин хотирасини шарафлаб.
“Одесский Вестник”, 1886, № 346.*

Август.

Чернигов (Одессадан Псковга кетадиган йўлда¹).

...Биз қандайдир меҳмонхонада тунадик. Эрталаб залга чиққанимда, ёнимиздаги емакхонада пештахта бўйлаб у ёқдан-бу ёққа бориб-келаётган йигитга кўзим тушди, уст-бошига ва юрган ерига қараб хизматкорлардан бўлса керак деб ўйладим... Кутилмаганда, бу шахс тўғри олдимга келди-да, гап қотди: “Сиз Царское Село лицейидан эмасмисиз?” Эгнимдаги давлат берган камзул (Петербург университети аслзодалар пансионини) лицей либосига ўхшаб кетарди.

Хизматкорнинг бундай қизиқишини ўринсиз билиб, унга гапиришни хушламай, қуруққина жавоб қилдим...

“Ҳа! Демак сиз менинг укам билан бирга бўлгансиз”, – деди суҳбатдошим.

Бу гап мени ўйлантириб қўйди ва энди ундан хушмуомалалик билан исми-шарифини айтишини илтимос қилдим...

“Мен Пушкинман, укам Лев сиз билан пансионда бўлган”.

А.И.Подолинский². Хотиралар. РА 1872, 862 бет.

5-6 август.

* Нозир менга коллеж ассессори Пушкин Одессадан ўтаётганини айтди; мен зудлик билан йўловчилар хонасига чопдим ва Пушкиннинг қўлини олиб, сўрадим:

“Сиз, Александр Сергеевич, мени танимаяпсиз, тўғрими? Мен лицейнинг собиқ директори Егор Антонович Энгельгардтнинг жияни бўламан, байрамларда мени Царское Селога олиб боришарди, ўшанда сиз Дельвиг иккинчисиз менга зўрлаб шеър ўқитардингиз”.

Пушкин мени кучоқлаб олди ва деди:

“Эсимда, эсимда, Саша, сен уддабурон кадет эдинг”.

Мен тасодифий учрашувимиздан қувониб, нима қилишимни билмай қолдим, ўйлаб ўтирмай муҳтарам шоиримиз А.С.Пушкин ўтиб кетаётганини айтиш учун бирга сайрга чиққан ўртоқларимнинг ёнига ошиқдим...

¹ гр. М.С.Воронцовнинг қаттиқ талаби билан июннинг охирида Пушкин Михайловск қишлоғига кетишга мажбур бўлади. Пушкин Одессадан 30 июлда чиқиб, Николаев, Елисаветград, Кременчуг, Чернигов, Витебск орқали кетади.

² Подолинский Андрей Иванович (1806–1886), ўша пайтлар ёш шоир эди, А.С.Пушкин ва С.А.Соболевскийнинг Петербург университети аслзодалар пансионидаги ёш дўсти, “Шимол ёғдуси” ва бошқа даврий нашрларда ҳамкорлик қилган, бар. А.А.Дельвиг тўғарагига қатнашган, у бу тўғарак иштиёқи билан Пушкинга яқинлашуви керак эди, улар пансионни тугатгач, биринчи марта Киевга йўл олган ва юқорида таъкидланган вазиятда учрашишган.

Пушкин бизнинг завқ-шавқимиздан ҳайратга тушди, қадрли шоиримизни бошимизга кўтардик, унинг соғлиги, у яратган асарлар учун ҳам ичдик... Князь Оболенский¹ тинмай қичқирарди:

“Жаноблар, бу воқеа ҳаммамизнинг хурсандчилигимиздан ҳам зиёдадир, уни алоҳида нишонлашимиз лозим”.

“Жаноблар! Севикли шоиримиз учун шампан виносидан ванна қиламиз!”

Ҳаммамиз шу фикрга қўшилдик, аммо Пушкин жилмайиб деди:

“Азиз дўстларим, чин қалбимдан миннатдорман, шампан шароби тўлкинида чайқалишдан қочмайман, бу хўп ажойиб бўларди, аммо шошилиб турибман: жўнашим керак”.

Бу воқеа саҳар соат тўртда бўлганди. Биз, бир тўда бўлиб уни кузатар эканмиз, яна шампан шароби дарёдай оқди, хайрлашиб, оқ йўл тилаб қолдик.

*А.П.Распопов². 1824 йили Мозилевда
Пушкин билан учрашув. РС 1876, № 2, 464-465 бетлар.*

1825 йил боши.

(Император Александр I билан хаёлий суҳбат).

Агар мен подшоҳ бўлганимда, Александр Пушкинни хузуримга чорлардим ва унга шундай дердим: “Александр Сергеевич, сиз ажойиб шеърлар ёзаётирсиз; мен уларни катта мамнуният билан ўқияпман”. А.П. андак саросимага тушиб менга таъзим қиларди, мен эса, давом этардим: “Мен сизнинг қасидангизни ўқидим: Эрк! Ажойиб, гарчи бироз ноаниқ битилган бўлса ҳам, кам ўйланган: ахир сиз 17 ёшда эдингиз, бу қасидани ёзганингизда”.

– Ҳ. О. (ҳазрати олийлари).., мен уни 1817 йилда ёзганман...

– “Ўша ерда учта жуда яхши банд бор... Албатта, сиз ўйламасдан ёндашгансиз... Халқнинг кўз олдида бемаъни бўҳтон билан менга қора чаплашга урингансиз; кўряпман, сизнинг асоссиз фикрларингиз бўлиши мумкин; аммо кўриб турибманки, сиз на ҳақиқатни, на ўз шаънингизни, ҳатто шохникини ҳам ҳурмат қилмайсиз”.

– Ох, Ҳ. О., бу болакайнинг қасидасини эслатишнинг нима зарурати бор? Ундан кўра, ҳеч курса, Руслан ва Людмиланинг ҳаммасини эмас, бу поэманинг учинчи ёки олтинчи кўшиғини, ёки “Кавказ асираси”нинг биринчи қисмини ва ёки “Боғчасарой фонтани”ни ўқисангиз бўлмасмиди? “Онегин” нашр қилиняпти, Ҳ. О.нинг кутубхонасига, Иван Андреевич Криловга икки дона юборишни шарафли бурчим деб биламан, агар Ҳ.О., вақт тополсангиз...

– “Эҳтимол, Александр Сергеевич, бизнинг кўнгилдаги ишни қилган бўлардингиз. Бизнинг шоҳона қоидамиз: ишлама, лекин ишдан қочма. Айтинг-чи, наҳотки, сиз менинг устимдан ҳақоратномалар ёзишни кўймайсиз? Бу яхшимас! Сиз менинг устимдан шикоят қилмаслигингиз лозим; имкон топиб сизни бошқалардан ажратиб олмаганимда, ҳасрат қилишга ҳам мадорингиз йўқ эди. Тан олинг: бизнинг суюкли ўртоғимиз Галлия қироли ёки Австрия императори сиз билан бу борада бошқачароқ муносабатда бўлар эди! Бунчалик шўхликларингизга қарамай илиқ ҳаволарда яшадингиз. Инзов ва Воронцов томонларда нималар қилгандингиз?”

¹ Князь Оболенский, Елисаветград гусарлар полкининг штаб-ротмистри.

² Распопов Александр Петрович (1803–1882), кейинчалик генерал-майор бўлган.

– Ҳ. О., Инзов мени жуда яхши кўрарди, молдаванлар билан бўлган ҳар қанақа жанжалдан кейин мени уй қамоғига олар ва зерикмасин деб француз журналларини юбориб турарди. Жаноби олийлари, граф Воронцов мени камокқа тикмаган, газеталар юбормаган, аммо, герцог Веллингтон сингари рус адабиётини била туриб, менга фавкулудда...

– “Қандай қилиб Инзов билан муроса қилолдингизу, аммо граф Воронцов билан муроса қилолмадингиз?”

– Ҳ. О., генерал Инзов – меҳрибон ва ҳурматга лойиқ қария; қалбан рус; у, барчага маълум, ўзининг маълум ва номаълум ватандошлари қаторида биринчи учраган инглиз валакисалангини афзал кўравермайди; у энди илакишиб юрмайди, 18 ёшда эмас; унда қачонлардир эҳтирос жўшган бўлса ҳам, аллақачон сўнган. У олийжаноб туйғуларга ишонади, чунки ўзи олийжаноб туйғулар сохиби, мазах қилишларидан чўчимайди, чунки улардан анчайин баланд туради, пичингларга эътибор қилмайди, чунки ҳамма билан хушмуомала. У енгилтак эмас, ҳақоратларга ишонмайди... Ҳ. О., эсланг, ҳар қандай эркин сўзни, кишини ғазаблантирадиган ҳар қандай асарни меники деб ўйлашади, зукколик билан тўқилган нарсалар княз Цицианов¹га тегишли бўлганидай. Мен қуруқ шаккокликдан ўзимни ҳеч қачон оқламадим; ўзимнинг хайрли шон-шухратимга умид қилиб аҳмоқона шеърларни рад этмадим, яхшиларини эса, рад этишга кучим етмайди.

– “Заифликни кечириб бўлмайди. Аммо сиз, яна товламачилик ҳам қиласизми? Мана бу эса ҳеч балога арзимайди”.

– Мен товламачиманми? Ҳ.О., одамзод ҳақида қандай қилиб мактубга – дўстига ёзган мактубига қараб хулоса чиқариш мумкин? Мактаб боласининг ҳазили устига жиноят юкини ташлаш мумкинми, икки оғиз қуруқ иборани умумхалқ ваъзидай муҳокама қилиш лозимми? Мен сизни ҳамиша Европанинг ҳозирги ҳукмдорлари орасида энг аълоси (кўрамиз, бироқ, Карл X дан нима чиқаркин) деб билганман, аммо сизнинг менга охирги қилган қилиғингиз – айнан сизнинг қалб амрингизга суянаман – ўзингизнинг қоидаларингизга ҳам, маърифатпарвар фикрларга ҳам зид.

– “Тан олинг, сиз ҳамиша менинг мурувватимдан умидвор бўлиб келгансиз?”

Бу Ҳ.О.га нисбатан ҳақоратомуз таҳқир эмасди: кўряписизми, мен ўз ҳисобимда янглишмаганман... Ўшанда у қизишиб кетиб, менга кўп ортиқча гаплар айтиб юбориши мумкин эди (қисман ҳақиқат бўлса ҳам), мен эса, жаҳлим чиқиб, уни Сибирга бадарға қилармидим, у ерда “Ермак” ёки “Кучум” деган эпик поэма ёзармиди, қофияли ва вазнли...

11 январь.

Михайловское.

Бу меҳмондан қутулганимиздан хурсанд бўлдим, аммо Пушкин учун хижолатда эдим: (Святогорск ибодатхонаси) бош руҳонийси пайдо бўлиши билан у мактаб боласидай тийилиб қолди. Унинг ташрифидан ўзим ҳам ташвишга тушганимни унга айтдим. “Бас қилсанг-чи, азизим! Ахир у шусиз ҳам олдимга тез-тез келиб туради, устимдан кузатувчи қилиб тайинланган. Шу ҳақида гап сотади”.

И.И.Пушчин, 86-87 бетлар.

¹ Цицианов князь Дмитрий Евсеевич (1746–1845), А.О.Смирнованинг амакиси, таниқли сўз устаси.

Ёз.

Тригорск.

У мулойим ва пичингсиз ҳазиллашарди, ойни мадҳ этарди, уни бемаъни деб билмасди, фақат шундай дерди: “Мен ойни чиройли чехрасидан нур таратганда севаман”.

А.П.Керн. Майков, 242 бет.

Октябрнинг боши.

Менинг трагедиям¹ тугади, уни овозимни баралла кўйиб қайта ўқиб чиқдим, бир ўзим қарсақ чалдим ва хитоб қилдим: “Оббо, Пушкин-э, қойил, итвачча!”

Пушкин кн. П.А.Вяземскийга.

1825–1826 йиллар.

Михайловское.

* Болалар ёзда мева теришар ва унга пуллаш учун олиб келишарди, у эса пулини тўлаб, мевани яна болаларга қайтариб берарди: “Олинглар, болалар, ўзингиз энг, пули тўланган”.

И. Павлов (Михайловскийга қария)

Е.Шведер хотиралари асосида, ИВ 1908, № 10, 137 бет.

Александр Сергеевич бизнинг валинеъматимиз эди... Бир гал дадамга етти десятина ерни тортиқ қилиб юборди – дадам эса, шундай деди: “Қандай қилиб, дейди, Александр Сергеевич, бунинг ҳаммасини қоғозга кўчириб қўйиш учун, шаҳарга бориш керак...”

Александр Сергеевич бўлса, шундай жавоб қилди: “Бунга ҳожат йўқ, мен ўзим ҳаммасини ёзиб қўяман, ҳеч ким сиздан менинг совғамни тортиб ололмади”.

А.А.Скоропостижная, Е.Шведер

хотиралари асосида, ИВ 1908, № 10, 141 бет.

* Унга, помешчиклардан ҳомийлар тайинлангани – Р(окото)в² ва П(ешчуро)в. П(ешчуро)в³ келса, яхши қабул қиларди, аммо, наригисини... баъзан шундай деган пайтлари бўлган: “Яна у судралиб келяпти, бир кунмас-бир кун уни деразадан отиб юбораман-да”.

Пушкиннинг извоишчиси Петр,

К.Я.Тимофеев хотиралари асосида.

“Журн.Мин.Нар. Просв”. 1859, т. 103, II бўл., 146 бет.

* Эрталаб уйғонибоқ (энагасининг олдига) чопиб бориб, сўрарди:

“Саломатмисан, онажон?”

У барибир она деяверарди... Энага эса, баъзида оҳангини келтириб дерди: “Отагинам, нега нукул она деб чакирасан, қанақасига сенга она бўлайин?”

¹ “Борис Годунов”.

² Рокотов Иван Матвеевич (1782–1840 йиллар), Опочецк ва Новоржевскдаги катта ер эгаси, Пушкинлар мулкига қўшни.

³ Пешчуров Алексей Никитич (1779–1849), Опочецк уездидаги дворянлар бошлиғи, маҳаллий дворянин сифатида Пушкинга тайин этилган кузатувчи. Бу кузатувлар, афтидан, расмиятчилик юзасидан олиб борилган. Пушкин Пешчуров билан яқин қўшничилик муносабатида бўлган.

“Шубҳасиз, сен менинг онамсан: тукқан онаммас, кўксидан сут бериб боққан онамсан”.

Пушкин извоишчиси Петр. А.И. Фаресов хотиралари асосида. ИВ 1899, № 7, 160 бет.

Михайловское-Тригорское.

Бир йили ҳосил битмади, бир камбағал деҳқоннинг уйида нон қолмабди, бирон егулик сотиб олишга пули ҳам йўқ экан. “Кетдим, дебди у – Пушкиндан сўрайман, озгина нон берармикан?” У қишлоққа йўл олибди, қишлоққа етмай катта ўрмон бор эди, шу ўрмондан Пушкин чиқиб қолибди.

“Салом”, – дебди унга деҳқон. Пушкин сўрабди:

“Қаёққа кетяпсан?”

“Шу, отагинам, сизларнинг хўжайинингиздан нон сўраб боряпман, озгина бериб турармикан?”

“Азизим, бизнинг хўжайиннинг ҳам нони йўқ, шаробга муккасидан кетган, бор будини ичиб битирди”.

Аммо деҳқон гапга қулоқ солмай, қишлоққа йўл солибди, Пушкин ўрмон оралаб яқин йўлдан юриб, олдинроқ уйига етиб келибди. Хиёл ўтмай деҳқон пайдо бўлибди. Аллақачон уйда ўтирган Пушкин ўзининг хизматкорини чиқариб, деҳқондан йўлда кимни учратганини сўратибди.

“Отагинам, – дебди деҳқон, – учратдим, аммо кимлигини билмайман, қандайдир хизматқорми ёки югурдак бўлса керак: кизил кўйлак, сомон шляпа, жингалаксоч, қўлтиғида китоб”.

Пушкин деҳқон уни югурдак деб атагани учун қулибди ва керагича нон бериб юборибди.

75 ёшли деҳқон Афанасия Васильевнинг Пушкин ҳақидаги хотиралари. “СПб. Ведомости” 1899, № 130.

Тригорское.

* Онагинамнинг хаёлига менга грамматикани ёд олдириш келиб қолди... Ломоносовникини! Мен тиришардим, аммо бу иш менга жаҳаннам азобидай туюларди.

“Пушкин, тезроқ ёрдамга келинг!”

Сиз уни нималар қилди деб ўйлайсиз? Пушкин онагинамга шундай ишонч билан гапира бошладики, ниҳоят у юмшади. Ўшанда “Мана мен, умрим бино бўлиб, грамматик саводимни чиқармадим ва унинг нималигини ҳеч қачон билмаганман, худога шукур, оз-оздан ёзаяпман...”, деди.

Шундан кейин онагинам Ломоносовни мутлақо ўз ҳолига қўйди.

М.И. О(сипова) М. С(емевский) хотиралари асосида.

“СПб. Ведомости”, 1866., № 157, 2 бет.

3-4 сентябрь

* Бир кун кечаси қутилмаганда шаҳардан зобит келиб, зудлик билан йўлга отланишимизни буюрди, нимага – номаълум. Арина Родионовна уйғониб чиқиб, дод солиб йиғлади. Александр Сергеевич уни юпатарди: “Йиғлама, она, – дерди, – тўқ бўламиз; шоҳ қаёққа юборса ҳам нонимиз бутун бўлади”. Жандарм йўлга чиқишга шошилтирар, биз унга халақит бериш учун баҳона топардик: Тригорскка, тўппонча олиб келишга одам

юборишга тўғри келиб қолди... Жандарм (уларни) кўриб, деди: “Жаноб Пушкин, мен учун сизнинг тўппончаларингиз хавфли”. – Менинг нима ишим бор? Уларсиз бирон ёққа кетишим мумкин эмас, булар менинг овунчим”.

Пушкиннинг извоишчиси Петр, К.Я.Тимофеев хотиралари асосида. “Журн.Мин.Нар. Просв”. 1859, т. 103, II бўл., 148 бет.

8 сентябрь.

Москва.

“Мен, – деди Николай подшоҳ, – биринчи марта Пушкинни ўзимнинг тож кийиш маросимидан сўнг, уни қамокдан менинг ҳузуримга касал ва яра тошган аҳволда олиб келишганда кўрганман. “14 декабрда Петербургда бўлганингизда нима қилардингиз?” – деб сўрагандим гап орасида: – “Кўзғолончиларнинг ичида бўлардим”, дея жавоб берганди у”.¹

Бар. М.А.Корф. Хотиралар. РС 1900, № 3, 574 бет.

... Император Николай Москвада, ўз қабулида Пушкиндан гап орасида сўради: “Ҳозир нималар ёзаясан?”

– Айтарлик ҳеч нарса, ҳазрати олийлари, цензура ниҳоятда қаттиқ.

– “Нима учун цензура ўтказмайдиган нарса ёзасан?”

– Цензура энг беозор нарсаларни ҳам ўтказмаяпти: улар ўйламасдан иш тутади.

– “Унда мен сенинг цензоринг бўламан, – деди ҳукмдор. – Нимаики ёзсанг, менга жўнат”.

А.О.Россет², Я.К.Грот қайдлари асосида. Грот, 288 бет.

Сентябрнинг ўрталари.

Москва.

Венев(итинов) Пушкиннинг иримчилигини айтиб берди. Унинг тақдирини Корингофда қандайдир немис аёли ва Одессада бир юнон башорат қилган экан. “Ҳозиргача ҳаммаси тўғри чиқяпти, мас(алан)... иккита қувғин. Энди бахтиёрлик даври бошланиши керак. Ўлим малласоч одам ёки оқ отдан, шунинг учун узангига оёқ сукқанда ва оқ одамга қўл узатганимда ваҳимага тушаман” – дебди у.

М.П.Погодин. Кундалик. ПС, XIX–XX, 74-75 бетлар.

Полевойлар хонадониди.³

Бу оқшом гоҳида қувноқ эмасди, сукут сақлар, ҳозирги воқеалар ҳақида гап очилганда, адабиётдаги янги оқимлар, янги назариялар ҳақида нафратланиб гапирди: “Немислар Шекспирда нимани кўришади, худо

¹ Пушкин сургундан Москвага қайтган куни Николай I уни қабул қилган. Адабиётдаги мавжуд маълумотларга кўра, бу суҳбатда Пушкин ўз ҳурмати билан ва қадр-қиммати билан сақлаган.

² Россет Аркадий Осипович (1811–1881), А.О.Смирнованинг акаси, Пушкиннинг дўсти.

³ Полевой Николай Алексеевич (1796–1846), таниқли журналист ва адабий арбоб, “Москва Телеграфи”нинг ношири ва бош муҳаррири. Ксенофонт Алексеевич (1801–1867), Николайнинг укаси, журнал нашри бўйича ҳамма қора ишларни бажарган. 1825–1826 йиллари сургунда бўлган Пушкин “Москва Телеграфи” билан ҳамкорлик қилади, аммо адабий қарашлардаги қарама-қаршилиқлар ва Н. Полевойнинг эҳтиётсизлиги сабаб, ўртадаги муносабатлар совийди, кейинчалик Полевой “Рус халқи тарихи” китобида барча мустақам нуфузли шахсларни, жумладан, Карамзинни рад этганидан кейин муносабатлар бутунлай бузилади. Шундан кейин Пушкиннинг барча дўстлари ҳам Полевой билан алоқаларини тўхтатишади.

билади, аслида у оддий, ҳечам ақлли иш қилмай, ҳеч қандай назариядан чўчиб, тортиниб ўтирмай кўнглида борини айтган”.

У Шекспирда учрайдиган беадабликларни таъкидлаб, унинг гениал эркак эканини қўшимча қилди.

К.А.Полевой. Хотиралар. ИВ 1887, № 5, 292 бет.

26 октябрь.

Менинг олдимга семиз немис келиб, эгилиб, деди: Сизга бир илтимосим бор. – “Жоним билан, агар қўлимдан келса...” – Маҳсулотларимни сизнинг шеърингиз билан безашга ижозат берсангиз. – “Бу мен учун ғоят шарафли, бироқ қанақа буюмлар, қайси шеърлар?” – Мен ажойиб этик мой ишлаб чиқараман, рухсат берсангиз, мой солинган идишларга “Ёруғ кунлар, қаро тунлар” деб ёзиб қўйсам.

А.Г.Хомутова. Пушкин ҳақида хотиралар. РА 1867, 1067 бет.

Октябрдан сўнг.

...У француз тилини мукамал биларди. “Фақат немис тилини уддалай олмадим, – деди бир гал. – Ёд оламану тагин ҳаммасини унутаман: бу бир неча бор рўй берди”.

К.Полевой. Пушкин таъзияномаси. “Живописное Обозрение”, 1837, III, 80 бет.

26 декабрь.

Пушкин менга шундай деди: “Пугачев ҳақида асар ёзмақчиман. Мен Урал довони орқали ўша томонларга йўлга чиқаман, ундан ҳам ўтиб, Нерчинск конларида сиздан бошпана сўраб бораман”.

Кн. М.Н.Волконская¹. Хотиралар. СПб. 1906, 25 бет.

1826 йилдан кейин.

Ёдимда, бир гал баҳс-мунозаралар тўзонида дабдурустдан унга шундай деворибман: “Ҳа, сен Дмитриев²га ҳасад қилсанг керак?”.

Пушкин ўшанда кизариб кетди, худди кўкноридай, кейин чуқур гина ифодаси билан менга узоқ тикилиб турди-да, худди ҳар бир сўзни муҳрлагандай, дона-дона қилиб деди: “Мен қанақасига Дмитриевга ҳасад қилишим мумкин!?” Баҳсимиз шу билан тугади...

Кн. П.А.Вяземский, I, 159-160 бетлар.

... Мен яқинда Пушкиннинг дўстона муносабатлардаги мавжуд ва қабул қилинган қоидалар ҳақида айтган олтин сўзларини эсладим. “Ҳамма бегоналарга муносабатида, аниқроғи, биз ёқтирмайдиган, кўпда ҳурмат қилавермайдиган, одамлар билан алоқада мавжуд умумий қоидаларга жон қуйдириб амал қилишади. Дўстларга эса бетакаллуф, уларнинг олдидаги бурчига кўпинча эътиборсиз қарашади, шунингдек, андишали кишиларга ҳам, гарчи улар ҳам биз учун – ҳамма қаторидадир. Йўқ,

¹ Волконская княгиня Мария Николаевна – Раевскийнинг қизи (1805 й. атрофида т., -1863 г.), декабрист, кн. С.Г.Волконскийнинг хотини, у билан Сибирда бирга бўлган. Пушкин уни болалигидан билган, Раевский билан жанубга саёҳатида бирга бўлган ва охириги марта Сибирга кетишдан олдин кн. З.А.Волконская шарафига берилган базмда кўришган. Пушкин унга “Полтава” номли асарини бағишлаган, айрим тадқиқотчилар М.Н.Волконская қиёфасида Пушкиннинг “сирли муҳаббати” ни кўрадилар.

² Дмитриев Иван Иванович (1760–1837) – масалнавис, адлия вазири, Давлат кенгаши аъзоси.

мен бундай қилмоқчи эмасман. Дўстларимга исбот этишни истайманки, нафақат уларни севаман, уларга ишонаман, балки улар мен учун виждонли кишиларнинг пешқадамларидир, уларга бепарво бўлишни хохламайман ва нима бўлганда ҳам жамиятнинг қоидалари ва урф-одатларини муқаддаслаштиришдан қўрқаман”.

**П.А.Плетнев Я.К.Гротга, 1 апрел, 1844 й. Я.К.Гротнинг
П.А.Плетнев билан ёзишмалари, II, 221-222 бетлар.**

Князь***: (хўжайин кечки овқатдан кейин). Сизга бу шароб ёқдими?
Пушкин: (ижирғаниб, аммо одоб билан). Ёмон эмас, наздимда, дуруст шароб.

Князь***: Ишонасизми, олти ой олдин буни оғизга олиб ҳам бўлмасди.
Пушкин: Ишонаман.

Кн. П.А.Вяземский, VIII, 231 бет.

Пушкинни (В.А.Жуковскийга)¹ мактубимдаги бошқа бир шеър билан, яъни бизнинг тилимиз қофия борасида қашшоқ деган фикрим билан жаҳлини чиқариб қўйдим. “Бунга қандай ҳаддинг сиғди, – деди у менга, – шунақанги иқроор бўладими?” Рус тилини ҳақорат қилишса, у худди ўзини таҳқирлангандай ҳис этарди.

Кн. П.А.Вяземский. Таржимаи ҳол. РА 1911, II, 434 бет.

“Дўстликни Аллоҳ яратган, адабиётни биз – бандалари битяпмиз”, – жавоб берарди Пушкин дўстлари – Дельвиг ва Боратинскийнинг шеърларини ортиқча мактовларга кўмиб юбораётгани учун гина қилган оғайниларига қарата.

А.Д.Галахов². Хотиралар. РС 1879, № 2, 326 бет.

1826–1828 йиллар охири.

Пушкин кўчада қаёқдандир қайтаётган Мицкевичга дуч келганда, ўзини бир четга олиб, деди: “Иккиликнинг йўлидан туз келяпти”. Бунга Мицкевич дарҳол жавоб қайтарди: “Агар иккилик зот (кузир) бўлса, тузни ҳам уради”.

Кн. П.А.Вяземский, VI, 309 бет.

“Айтмоқчи, Каченовскийни ит дейишгани бежиз эмас, – ажабланди Пушкин, – мабодо уни шундай аташган бўлса, тишсиз ит ҳам бўлади, у кополмайди, балки сўлагини суртади”.

В.Ф.Шчербаков. Хотиралар. Ефремов, VIII, 110 бет.

“Мен Николай Язиков³га қояга суянгандай суянаман”, – деди Пушкин.

В.Ф.Шчербаков. Хотиралар. Ефремов, VIII, 110 бет.

¹ “В.А.Жуковскийга хат” биринчи бор “Сынь Отечества” журналида 1821 й., № 10, 129 бетда босилган: “Хўмрайган тилимиз қоя мисоли” қофияга қашшоқ эмас, аммо сенинг инжиқ таъналарингдан унга зиён етмас”.

² Галахов Алексей Дмитриевич (1807–1892), рус адабиёти тарихчиси.

³ Язиков Николай Михайлович (1803–1846), Пушкин даврининг нисбатан атоқли шоирларидан бири. Дерпт университети талабалигидан кейин шу ерда яшаган бўлса ҳам, Язиков пойтахт адабий ҳаётида фаол иштирок этган. Пушкин билан у Тригорскда танишади, П.А.Осипованинг ўғли, А.Н.Вульф – ўзининг дерптлик ўртоғи билан борган эди.

“Шекспирни ўқиганимдан кейин, – деди Пушкин, – доимо бошим айланганини ҳис қиламан; бу худди кўринмас даҳшатли зулматга қарашдай туюлади менга”.

В.Ф.Шчербаков. Хотиралар. Ефремов, VIII, 111 бет.

“Байрондан кейин одамлардан безор бўлган одамни тавсифлаш мумкин эмас, худди Гётедан сўнг китоб жонига теккан одамни тавсифлаб бўлмагандай”, деди Пушкин.

В.Ф.Шчербаков. Хотиралар. Ефремов, VIII, 111 бет.

Шевирев ахлоқнинг кучли таъсири остида қанчалар заиф бўлса, жисмоний жиҳатдан вионинг олдида шу қадар ожиз эди: озгина ҳидладими, эриб кетиб, севги, ахиллик, биродарлик ва турфа хил лаззатлар ҳақида гап сотишни бошлайди; аввал – ёшлигида бу ярашарди, албатта, аммо бир гал Пушкин маст нотикнинг муҳаббат хусусидаги ваъзини тинглаб бўлгач, қичқирди: “Ох, Шевирев, нима учун доимо маст юрмайсан!”.

С.М.Соловьев. Хотиралар, (II, 1915), 48-бет.

Москва.

Бир гал отам “Боғчасарой фонтани”¹ даги Гарой ролини ижро этди. Шу пайт Пушкин ҳам театрда эди... Мочалов² ўзининг монологини бошлади:

Нақадар бу чиройли кўзлар

Ёруғ кунлар, қоп-қаро тунлар... ва ҳ.

Ногоҳ Пушкин ўрнидан сапчиб туриб, бироз овозини кўтариб деди: “Театрда эканимни бутунлай унутишга мажбур қилдинг”.

Е.П.Шумилова-Мочалова. Хотиралар. ИВ 1896, № 10, 102 бет.

1827 йил арафасида.

Дельвиг кичкина укаси³ шеър ёзганини айтгани, Пушкин эшитишни истаб қолди ва кичкинтой шоирча заррача тортинмай, шошилмасдан, бурро қилиб, икки қўлчасини Пушкиннинг қўлларига қўйиб шеър ўқиди: „Индиянди, Индиянди, Индия! Индиянда, Индиянда, Индия!“

Александр Сергеевич, кичкина шоирнинг бошини силаб ўпди ва деди: “У аниқ романтик”.

А.П.Виноградская (Керн). Хотиралардан парча. Пушкин, Дельвиг ва Глинка ҳақида хотиралар. “Семейные Вечера”, 1864, № 10, 631 бет.

Бир куни у (Пушкин) Доминика ресторанига бир неча хурматли кишиларни фахр билан меҳмонга таклиф қилди. Граф Завадовский⁴ қарибоқ, Пушкинга мурожаат қилди:

“Аммо-лекин Александр Сергеевич, чўнтагингиз қаппайиб қолгани кўриниб турибди”.

¹ “Боғчасарой фонтани”, Пушкин достони, 1822 йилда ёзилган.

² Мочалов Павел Степанович (1800–1848), машҳур драма актёри. Унинг қизи Е.П.Шумилова бу лавҳани отасининг артистлик фаолияти бошланишига нисбат беради. Мочалов илк бор Москва император театри саҳнасида 1817 йилда чиққан, Пушкин ўз поэмасини 1826 йилда, сургундан қайтишидан олдин кўрган бўлиши керак.

³ Дельвиг барон Иван Антонович, 1819 йил туғилган.

⁴ Завадовский граф Василий Петрович (1798–1825), собиқ лейб-гусар.

“Тўғри, ахир мен сизлардан бойроқман, – жавоб берди Пушкин, – сиз бошқача яшай олмайсиз, қишлоқдан пул кутишга мажбурсиз, менга эса рус алифбосидаги ўттиз олтита ҳарфдан доимо фойда келиб туради”.

Кн. А.Ф.Голицин-Прозоровский¹ (П. И. Бартенева хотиралари асосида). РА 1888, III, 468 бет.

(Ф.Ф.) Кокошкин²нинг хотинини дафн этишганда (Архаровдан туғилган)³, тобутни эс-хушини йўқотган Федор Федоровичнинг хонаси ёнидан олиб ўтишади. Шунда бирдан эшик очилиб, олтин кўзойнаги пешонасига кўтарилган, бўйинбоғи бўшатирилган, титраган кўлида рўмолча тутганча у остонада пайдо бўлади ва: “Мени ўзинг билан олиб кет”, деб хайкиради маҳзун оҳангда, лопиллаб кетаётган тобут ортидан.

– C'est la scène la plus réussie de toutes, celles que je lui ai vu représenter! (У ижро этган сахналар орасида энг муваффақиятли чикқани шу бўлди), –деб яқунлайди ўзининг ҳикоясини Сергей Львович Пушкин.⁴

Кейинчалик бу воқеани Александр Сергеевичга айтиб берганимда, у жилмайиб таъкидлади:

– “Rivalité de métier” (Ҳамкасблар рақобати).

А.М.Каратигина. Хотиралар. РС 1880, № 7, 573-574 бетлар.

Мартнинг иккинчи ярми.

Пушкин кн. Зинаида Александровна Волконская хузурига келганди... Ҳайкаллардан бирининг кўлини синдириб кўйишди. Бека ташвишга тушиб қолди. Ҳайкални бутлаш учун шоирнинг дўстларидан бирини чақиришди ва Пушкиндан нарвон ва шамни ушлаб туришни илтимос қилишди...

“Йўқ, йўқ, – хитоб қилди Пушкин, – мен нарвонни тутиб турмайман. Сен – малласоч, устимга йиқилиб, мени турган жойимда ўлдириб кўйишинг мумкин”.⁵

В.А.Нашчокин. Пушкин ва Гоголь ҳақида хотиралар. „Новос Время“ га безакли илова. 1898, № 8115, 6 бет.

1827 йили, биз “Московский Вестник”ни нашр қилган вақтимизда Пушкин менга эълон қилиш учун эпиграммасини берди:

Камон инграр, титрайди новак...⁶

Китоб чикқандан кейин орадан икки кун ўтгач, у менга шундай деди: “Эпиграммага товон тўламаслигим учун нима қилсак экан?” – Нима гап? – “Башорат қилишган, мени малласоч ёки оқ от ўлдиради деб N.N.

¹ Голицин-Прозоровский князь Александр Федорович (1810 й. т.) собиқ лейб-гусар.

² Кокошкин Федор Федорович (1743–1833), Москвадаги театрларнинг директори, драматург.

³ Кокошкина Варвара Ивановна, Архаровдан туғилган (1786–1811) Ф.Ф.Кокошкиннинг биринчи хотини, 1811 йилда вафот этган.

⁴ Пушкин Сергей Львович (1771–1848) – шоирнинг отаси.

⁵ 195-196 бетга қаранг. Машхур башоратга ишора. В.А.Нашчокина ҳақида куйида қаранг: 141 бет.

⁶ “Камон инграр, новак титрайди...” – Андрей Николаевич Муравьев (1806–1874) га эпиграмма, кейинчалик у таниқли черков ёзувчиси бўлиб етишган. “Московский Вестник”да 1827 йили нашр қилинган. II б., № 6. Бунга куйидаги воқеа сабаб бўлган: кн. З.А.Волконскаяникида Муравьев билмасдан гипсдан ясалган катта ҳайкалнинг кўлини синдириб қўяди, ўз эҳтиётсизлигини силлиқлаш учун ўтириб шеър ёзади, ундан Пушкин муаллиф ўзини Аполлон рақиби атаган деган хулоса чиқаради. Бундан ранжиган Муравьев Пушкинга ҳам шундай ғазаб билан эпиграмма битади. Таъкидлаш жоизки, бу шеърларни нашр қилганда Пушкин ҳар доимгидай “А.Пушкин” эмас, қисқартириб “Ал. П.” дея имзо қўяди.

(Пушкин ўшанда эпиграмма бағишлаган шахсининг исмини айтди) мени дуэлга чақириши мумкин, у нафақат оқ одам, балки оқ отдир ҳам”.

М.Погодин. Пушкин ҳақидаги башоратларга. РА 1870, 1947 бет.

Мартдан сўнг.

(Н.О. ва С.Л.Пушкинлар хонадонида).

... Биз ўша вақтда Кавказда хизмат қилаётган Лев Сергеевич¹ни эслаб, суҳбатлашиб ўтиргандик, унинг менга бағишланган шеърини Пушкинга ўқиб бердим... Пушкин укасининг шеърдан мамнун бўлди ва ўта соддалик билан деди: “У ҳам жуда ақлли”.

А.П.Керн. Майков, 248 бет.

1 май.

Пушкинга кўп бора айтилган манзур гап: “Сизни ортингиздан қараб юриш керак”.

М.П.Погодин. Кундалик. ПС, XIX–XX, 86 бет.

15 сентябрь.

Михайловское.

Пушкинникида, онасининг қишлоғида тушлик қилдим²... Хусусий ва ижтимоий тарбиядаги нуқсонлар ҳақида суҳбатлашар эканмиз, Пушкин деди: “Николай бу масала юзасидан фикримни сўраганида, жавоб беришга қийналдим. Уларнинг истаганини ёзиш осон, аммо яхшилик қилиш имконияти келганда, қўлдан чиқармаслик керак. Шунингдек, хусусий тарбияни жиловлаш керак. Менинг калламни олиб ташлашса ҳам”³.

А.Н.Вульф. Кундалик. Майков, 176-178 бетлар.

Биллиард ўйнаётганимизда Пушкин айтди: “Ҳайронман, Карамзин қандай қилиб Игор, Святослав ҳақида сўзлай туриб, ўз “Тарих”ининг биринчи қисмини бу қадар қуруқ ёзишга журъат қилди. Бу тарихимизнинг қахрамонлик даври. Мен зудлик билан Петр I тарихини ёзаман, Александрникини эса Курбский қалами билан. Тезлик билан замонамиз воқеаларини ҳам битиш керак, токи бизга асосланишсин. Энди Николайнинг ҳукмронлик даврини ҳам, 14 декабрь ҳақида ҳам ёзиш мумкин”.

А.Н.Вульф. Кундалик. Майков, 178 бет.

Октябрь.

Яқинда ҳаммамизда самимийлик уйғотган адабий шампан ва венгер шароби билан тушлик воқе бўлди... Пушкин деди: “Мени Николаев ёки Николаевич деб чақириш керак, ахир у бўлмаганда мен омон қолмасдим.

¹ Пушкин Лев Сергеевич (1805–1852), шоирнинг укаси, 1827 йил март ойида Кавказга, Нижегород драгунлар полкига юнкерликка юборилган. Табиатан истеъдодли ва иқтидорли Л.С.Пушкин, ўзининг тартибсизлиги оқибатида ҳаётда ўзидан муносиб из қолдирмай ўтган; ўзидаги шоирона қобилиятни ривожлантирмади, фақатгина озроқ шеърлар, жумладан, Л.Н.Майков нашр эттирган Петр I тўғрисидаги асарлари қолган, холос.

² Пушкина Надежда Осиповна, Ганнибал (1775–1836)дан туғилган.

³ “Халқ тарбияси ҳақида” хотиралари Пушкин сургундан қайтганидан кейин, А.Х.Бенкендорфнинг икки марта ёзма сўровига биноан ёзилган. Хотира ўз даврида нотўғри талқин қилинган ва Пушкинга либераллардан ҳам, жаҳолатпарастлардан ҳам хужумлар бўлган.

У менга ҳаёт бахш этди, ундан ҳам қимматроқ – озодлик. Яшасин!”

Фон-Фок хотираларидан.¹Б.Л.Модзалевский.
Пушкин яширин назорат остида. СПб., 3-нашр., 1925, 73 бет.

Йил охири.

Пушкин ҳали нашр қилинмаган (Евгений Онегин) поэмасини ўқир экан “Дўстларим, мен ачинаман шоирга...” сатрига келганда оғайниларида бири деди: “Ачинмаса ҳам бўлади!” – Қанақасига? – сўради Пушкин. – “Шунақасига, – жавоб берди оғайниси, – сен ўзинг Ленскийни ёқимлидан кўра кўпроқ кулгили тасвирлагансан. Сен чизган киёфада карикатура аломатлари сезилади”. Пушкин чин кўнгилдан жилмайди, афтидан унинг табассуми айтилган танбеҳга розилик аломати эди.

Кн. П.А.Вяземский, VII, 320 бет.

Бир ақлли аёл – ўтган аср охирларида Петербург ва хориж меҳмонхоналарида ўзининг илтифоти ва французча шеърлари билан машҳур бўлган, Шувалов шаҳрида туғилган – кн. Голицина² чин юракдан Татьяна (“Евгений Онегин”даги) га меҳр қўйибди. Бир куни у Пушкиндан сўради: “Татьянани нима қилмоқчисиз? Ёлвораман, бечора қизнинг толейни баланд қилинг”. – Хотиржам бўлинг, княгиня, – деди кулиб шоир, – уни генерал-адъютантга эрга бераман. – “Жуда ажойиб, – дейди княгиня. – Ташаккур билдираман”.

Кн. П.А.Вяземский, VII, 319 бет.

1827–1828 йиллар.

У дўстларига деди: “Худо хоҳласа, биз тарихий роман ёзамиз, уни бегоналар ҳам яхши кўриб ўқишади”.

Анненков, I, 199 бет.

1828 йил.

Пушкин уни (“Талтайтирган сизни табиат”³ шеърини) онасига⁴ берганида қўлёзмага имзо қўйилмаган эди; онасининг: нима учун исмингни ёзмадинг, деган саволига худди ҳақоратлангандай жавоб қайтарди: “Сиз Пушкин шеърлари остида имзо бўлишини истайсизми? Бу варақ билан хайрлашинг – у сизнинг альбомингизда бўлиш шарафига лойиқ эмас”.

Н.С.Киселев. Хотиралар. Майков, 371 бет.

¹ Фон-Фок Максим Яковлевич (1777–1831), ҳазрати олийлари девонхонаси III бўлими бошлиғи, Бенкендорфнинг ўнг қўли, жосуслар агентураси бошлиғи; у Пушкиннинг изидан мунтазам назоратни йўлга қўйган.

² Голицина княгиня Прасковья Андреевна (1767–1828), гр. Шуваловдан туғилган, шталмейстер, тайн. сов. кн. Михаил Андреевич Голицыннинг хотини.

³ “Альбомга (Е. Н. У...га)” 1828 йили ёзилган., биринчи марта “Галатей” журналида босилган 1829 й., I б., № 5.

⁴ Ушакова Елизавета Николаевна (1810–1872), 1830 йили Пушкиннинг дўсти С.Д.Киселевга (1851 й. в. э.) турмушга чиққан. Пушкин у билан дўстона муносабатда бўлган ва 1828–1830 йилларда унга тўртта шеър бағишлаган. Унинг ўғли Николай Сергеевич – хотира муаллифи.

Февраль.

“Онегин”¹дан иккита боб эълон қилинган пайтлар эди, менинг Москвадан келганимни кўриб, Пушкин романни у томонда қандай кутиб олинганини билишга қизиқди. Мен айтдим: “Айтишларича, сиз ўзингизни такрорлаётганмишсиз: сизда икки марта пашша ўлдириш айтилганини топишибди”, – дедим. У хандон ташлаб кулди, аммо сўради:

“Йўғ-е, ростдан шундай дейишяптими?”

“Мен сизга ўзимнинг қайдларимни айтмаяпман, бу гапни хонимларнинг оғзидан эшитдим”.

“Жуда ҳам жонли фикр: Москвада бунақасини кам эшитасан”, – кўшимча қилди у.

К.А.Полевой. Хотиралар. ИВ 1887, № 6, 568 бет.

Февраль-март.

Мицкевич билан кўришиш мақсадида Пушкиндан у ҳақида сўрадим. Мицкевич ҳақида гапира туриб у беихтиёр мақтовга берилиб кетди ва гап орасида деди: “Яқинда Жуковский менга “Биласанми, оғайни: ахир у сени доғда қолдирыпти-ку”, деди – Сен нотўғри айтяпсан, – дедим. Мени аллақачон доғда қолдириб бўлган”.

К.А.Полевой. Хотиралар. ИВ 1887, № 4, 53 бет.

23 апрель.

* Шоирнинг одами бизни остонадаёқ, Александр Сергеевич ҳеч кимни қабул қилмаслигини айтиб кутиб олди.

“Унинг аҳволидан афсусда эканимни билдиришдан ташқари, айтишим шарт бўлган икки оғиз гапим бор, – дедим мен. – Александр Сергеевичга Ивановский кўришмоқчи эканини етказ”.

Шу гапни айтишим ҳамонок, Пушкин хонасидан туриб овоз берди: “Андрей Андреевич, марҳамат қилинг!”

Биз уни ётоқда, озиб кетган, юз-кўзи сап-сарик аҳволда кўрдик. Унга ачинмай ва изтиробга тушмай қараб бўлмасди.

“Сизни туркларга қарши қўшинга кириш ҳақидаги сўровингиз рад этилгандан кейин касал бўлиб қолганингиз ростми?”

“Бу раддия мен учун ғоят катта ва оғир масала ҳисобланади”, – жавоб берди Пушкин.

“Аниқроғи?”

“Раддияда кўришим шарт бўлган муносабатни – ҳукмдорнинг мени ёқтирмаслигини кўрдим”.

¹ “Евгений Онегин”нинг IV ва V боблари 1828 йилнинг бошида алоҳида эълон қилинган. Ҳақиқатдан “Онегин”да икки марта пашшани ўлдириш тасвирланган:

II бобда (III банд):

У жойлашди шу пичанзор ичра илдам,

Қишлоқ аҳли макон тутган ўша тараф.

Уришарди қирқ ёш калитдор билан,

Пашша ўлдирарди ойнага қараб.

IV бобда (XXXVI банд):

Ҳамманинг ҳам бордир ўз ови,

Ўз-ўзининг кўнгил хушлови:

Ким милтиқдан ўрдак отади,

Ким мендай қофия топади,

Кимдир овлар хира пашшани...

XXXVI банд тўлиғича навбатдаги нашрда олиб қўйилган.

“Аммо бу адолатданми?.. Ёки бунда тамоман унинг аксини англаш керакмасмикан? Сиз ўзингизни турк кўшинига юборишларини сўрабсиз, диққат қилинг – кўшинга. Сизни ким сифатида юборишади? Имтиёзли ҳарбий сифатида, бошқача бўлиши мумкин эмас. Низом бўйича қоидаларни бузиш, яъни сизни зобит даражасига кўтаришнинг имкони йўқ. Шу ўринда марҳум императорнинг эътиборга сазовор гапини эслаш жоиз: “Агар ҳукмдорнинг ўзи қонуни бузса, ундан кейин ким ҳам қонунларга ҳурмат кўрсатади ва амал қиларди”. Бу ҳали ҳаммасимас. Агарда сизнинг истагингизни қондиришса, оқибати нимага олиб боради? Сафда юриш ва адъютантлик хизмати – сизга тўғри келмайди. Сизнинг илтимосингизни ҳукмдорга етказишгач, ҳазрати олийлари масалани очик-ойдин ва тўғри ҳал қилгани шубҳасиз. Шу билан бирга, аёнки, буюк подшоҳимиз сиздай истеъдоднинг қадрига етмаслиги мумкинмас, юзингизга айтмаса-да, шубҳа қилиш мумкинми, ҳукмдор қалбан сизни асрашни истади. Сиз Ватан поэзияси ва адабиётининг ночор шоҳини баҳодир ва бекорчини фарқламайдиган рус урушининг таҳликаларга ташлаганидан кўра, шохликнинг шон-шарафи ва доврўғи учун хизмат қилганингиз яхшимасми? Менимча, буларнинг ҳаммаси сизга эътибор ва таскин беришга қатъий асос бўла олади, шоҳ отамизга чин қалбдан ташаккур билдиришингиз керак, зеро, сизга бениҳоя мурувват кўрсатибди. Бу тўғрида ўйлаб кўринг ва фикрингизни айтарсиз: мен сизнинг эътирозингизни тинглашга тайёрман”.

Бу сўзлардан кейин Пушкин ётган жойидан дадил турди; унинг кўзлари ва табассумида ҳаёт ва ҳаловат жилваланди; аммо у жим, қувончли фикрлар уммонида ғарқ бўлганди. Мен давом этдим: “Агар сиз ўзингизни кўчма девонхоналардан бирига бириктиришни сўраганингизда: Александр Христофорович¹ ёки граф К. В. Нессельрод², ёки И. И. Дибич³га – бу бошқа гап, амалга оширса бўларди, ғов-тўсиқлар бўлмасди.

“Ортиқ ҳеч нарса сўрамасдим... Буни амалга ошириш мумкин деб ўйлайсизми?” – хитоб қилди у одатдагидай руҳланиб.

“Албатта, мумкин”.

“Сизникилар армияга кетгунчами?”

“Маълумки, ҳазрати олийларининг йўлга чиқиши индинга белгиланган, бугундан йигирма бешинчигача жуда қисқа вақт. Менимча, бу масала ҳақида йўл-йўлакай Александр Христофорович ҳукмдорга ўзи айтгани маъкул”.

“Сиз менга нафақат жон бахш этдингиз, ҳатто ўзим билан ўзимни яраштириб қўйдингиз, қолаверса, ҳамма билан... ва олдимда фусункор келажакнинг йўлини очдингиз. Мен ҳозирдан кўряпман, биз “Шимолий Муза альбоми”⁴нинг иккинчи китобига мусулмон осмони остида қанча-қанча ажойиб асарлар ёзишимиз мумкин”.

“Бунинг учун раҳмат ва ишонаманки, мусулмон илҳоми Бессарабия ва Боғчасарой илҳомидан кам бўлмагай. Биласизми, сизнинг ўрнингизда бўлсам, мен нима қилар эдим? Граф Эриванский кўшинини афзал кўрардим – инсониятнинг бешиги, ав. Ноя, Оташпарастлар, Кир ва Доро-

¹ Бенкендорф Александр Христофорович (1783–1844), жандармлар бошлиги, кейинчалик кавалерия генерали, сенатор, Давлат кенгаши аъзоси, граф.

² Нессельроде граф Карл Васильевич (1780–1862), Давлат канцлери.

³ Дибич-Забалканский граф Иван Иванович (1785–1831), генерал-фельдмаршал.

⁴ “Альбом Северных Муз” альманах, 1828 йилда А.Л.Ивановский нашр эттирган.

лар замини, ҳамон инжил садолари, афсонавий ва қадимги дунё ривоятлари янграб турган жойлар... Кавказнинг осмонўпар тоғларини бир марта ошиб ўтсангиз – табиатнинг жонли харобалари кўз ўнгингизда камалак бўёқларини, илғаб бўлмас соялар ва олий ғояларни намоён этади!.. Ахир, укангиз ҳам ўша ёкдами? Сизнинг ўткир кўзингиз, сизнинг синчков тафаккурингиз бу хаёлий заминни тубига қадар ҳис этгачгина биз томонга – Европа Туркиясига олға юришингизни илтимос қилардик”.

“Ажойиб фикр! Бу ҳақида ўйлаб кўриш керак! – хитоб қилди мўъжизали равишда жонланган Пушкин.

“Демак, Парижга кетиш фикрингиздан тамоман қайтганингизга ишонсам бўладими?”

Шунда унинг юзини қора, ғамгинлик булутлари қоплади.

“Ҳа, омадим йўқлиги туфайли, – деди Пушкин, – нима қилишни билмай қолдим ва Парижга кетиш учун рухсат сўрашга қарор қилдим”.

Менинг жилмайганимни кўриб, у сўради:

“Бу хусусда сизнинг фикрингиз қандай?”

“Александр Христофоровичнинг ишончи комил, сиз ниятингиздан қайтасиз. Менга қолса, ўйлайманки, ҳарбий хизматга бориш мақсадидаги сўровингиз ҳеч қандай аҳамиятга молик бўлмас эди, агарда кейин... Хуллас, аҳамиятсиз нарсалар ҳақида гап кўпайтиришнинг нима кераги бор? Эртага, саҳар соат еттида Александр Христофоровичнинг ёнига боринг, сиз билан суҳбатлашмоқчи. Балки у орқали ишларингизни ҳал қилиб оларсиз. Унгача, аҳволингиз яхшилангани ва суҳбатимиз ҳақида унга етказаман. Хайр! Муҳаббат ва илҳом маъбуди кўлласин сизни. Чин кўнгиладан тилайманки, эртагача бутунлай соғайиб кетасиз ва толе бизни посбон Болқоннинг нариги томонида учраштиргай. Олтин умидларга содиқмиз! Нимаики олдинда бўлса, демак кўлимизда”.

Биз кучоқлашдик.

“Тўхтанг, яна бир дақиқа! Сизга такрор айтишдан мамнунман: менинг танимга ҳам, қалбимга ҳам ҳаёт бахш этдингиз! Бу унутилмас лаҳзалардан хотира сифатида биродарлик битигимни сизга тақдим этишга ижозат бергайсиз”.

Шунда Пушкин ётоқ жойига яқинда турган “Лўлилар” поэмасини олди ва бош вароғига ёзди: “1828 й. 23 чи апрель. СПб. Фалончига Пушкиндан”.

А.А.Ивановский¹. А.С.Пушкин.

РС 1874, № 2, 396-399 бетлар (1846 йилда ёзилган).

Апрель-май.

Пушкин Свиньин²нинг Бессарабиядаги саргузаштлари ҳақида гап очди: у ҳукуматнинг муҳим топшириғи билан борган, аммо шундай ишлар қилганки, оқибатда бор амал-мансабидан ажралган. Пушкин дадил ва устамонлик билан бу ҳақида сўраб-суриштирганда, у бечора ўтга тушган қайин пўстидай ловуллаб ёнарди. “Улар сизнинг Яссига тантанали

¹ Ивановский Андрей Андреевич (1791–1848), 1826 йилда ёвуз ниятли яширин жамиятлар ишлари бўйича Тергов комиссиясида бўлган. 1829 йилгача ҳазрати олийлари девонхонаси III бўлими ходими, адиб, “Северная Пчела” ва “Библиотека для Чтения” таҳририятлари хизматчиси. Келтирилган парча шубҳасиз, ўта бир ёқламадир.

² Свиньин Павел Петрович (1788–1839), ўртамиёна ёзувчи, тарихий романлардан ташқари этнография, географияга оид мақолалар ёзган. Кейинги асарлари унинг устидан кулишга асос бўлган, сабаби Свиньин ўзи бўлмаган жойлар ҳақида ҳам ёзган. А.Е.Измайлов уни “Ёлғончи” масалида тасвирлаган.

равишда отда, кўплаб мулозимлар куршовида борганингизни, бундан малла молдован ва валах боярларининг боши айланиб қолганию сизга юз минг кумуш рубл беришганини қаердан олишибди, ахир?”

“Эртак, азизим, Александр Сергеевич, эртак! Ахир бу сафсата такрор-лашга арзирмикан?” – наъра тортарди Свиньин...

“Ахир сизга пўстин совға қилишганми?” – сўрайди яна Пушкин ва шундай саволлар билан Свиньинни анчагача ортидан таъқиб қилиб юрарди...

К.А.Полевой. Хотиралар. ИВ 1887, № 6, 569-570 бетлар.

...Ўшанда Вронченко¹нинг мавхум таассуротлар қолдирган шеърий таржималарини мулоҳаза қилар экан, (Пушкин) деди: “Ҳа, улар яхши, чунки ўзининг аслияти ҳақида тушунча бера олади, аммо ҳамма бало шундаки, Вронченканинг ҳар бир шеърига тош осилган”.

К.А.Полевой. Хотиралар. ИВ 1887, № 6, 568 бет.

Петербург.

(Демут меҳмонхонаси).

Унинг (Пушкин) кўпгина қайдлари ва хулосалари беихтиёр хотирага муҳрланиб қолади. Ўзининг муаллифлик шаъни ҳақида гапира туриб: “Асарларимни мақташса, эътибор қаратавермайман: бу билан менинг қадрим ошмайди, аммо ёвуз танқид, ҳатто укувсиз ёзилган бўлса ҳам мени титратади”. Бу унинг мақтовларга эътиборсизлигини исботламаслигини қайд этдим: “Йўқ, балки бу муаллифлик нафсониятидир...”

Мен Пушкинни “Атенея” юзасидан раддиясини эълон қилишга кўндирмоқчи эдим, аммо рози бўлмади: “Ҳеч қачон ҳеч бир асаримнинг танқидига эътирозимни чоп этмайман, аммо эрмакка, ўзим учун ёзиб кўйишни рад этмайман.”²

К.А.Полевой. Хотиралар. ИВ 1887, № 6, 567 бет.

30 декабрь.

1828 йилда Пушкин билан тез-тез кўришиб турардим ва бир гал альбомимга шеърларидан бирортасини ёзиб беришини илтимос қилдим. Ўша лаҳзадаёқ машхур шеърини ёзиб берди: “Илҳом париси”³. Мен ундан нима учун, бошқаларидан олдин бу шеър ёдига келганининг сабабини сўрадим.

“Мен бунга яхши кўраман, – деди Пушкин, – Батюшков⁴нинг шеърларига ўхшаб кетади”.

Н.Д.Иванчин-Писарев.⁵

Альбом хотиралари. “Москвитянин”, 1842. II, 147 бет.

¹ Вронченко Михаил Павлович (1801–1855), ўз вақтида Шекспир, Байрон, Гёте, Мицкевич ва бошқаларнинг асарларини таржима қилган. 1828 йил Вронченко Байроннинг “Манфред” асарини нашр этган.

² Афтидан, гап А.Ф.Воейковнинг “Онегин” IV ва V бобларига 1828 йил “Атенея”нинг 4-сонига чоп этилган тақризи устида боряпти; бу тезликда ижобий акс садолари билан “Московский Вестник”, “Московский Телеграф”, “Сынъ Отечества”, “С.-Петербургский Зритель” ва “Северная Пчела” нашрларида тарқалган. Бизгача биринчи навбатда ушбу тақризга фикр билдирган Пушкиннинг мулоҳазалари етиб келган, аммо бу 1830 йилнинг октябрь-ноябрь ойларига тааллуқли. (Морозов, IV, 19-21 бетлар).

³ “Муза” (“Мени севар эди болагимда”), 1821 йил ёзилган шеър.

⁴ Батюшков Константин Николаевич (1787–1855), таниқли шоир, Пушкин гоят қадрлаган, ўзининг ижодий фаолияти юксаклигини унга ўхшатган.

⁵ Иванчин-Писарев Николай Дмитриевич (1790–1849), ўртамиёна шеър тўқувчи ва адиб. –Тақ. К.Н.Батюшков асарлари, акад. Л.Н.Майков таҳрири остида, I ж., СПб. 1 887, 255 бет.

1828 йил охири – 1829 йил боши.

(А.С.) Норов¹ у (Пушкин) билан уйланишидан бир-бир ярим йил олдин учрашди. Пушкин ғоят илтифот-ла кўришди ва уни кучиб қўйди. Шунда Пушкиннинг дўсти (В. И.) Туманский² ҳам бор эди. У шоирга қараб деди:

“Биласанми, Александр Сергеевич, сен кимни кучдинг? Ахир бу душманинг-ку. Одессада бўлганимизда, кўз ўнгимда поэманг қўлёмасини ёкиб юборди...”

“Йўқ, – деди Пушкин, – буни билмас эдим, энди эшитиб, кўриб турибманки, Авраам Сергеевич менга душман эмас дўст, сен эса чоп этилмаган поэмамдай³ жирканч нарса билан завқланадиган ҳақиқий душманамсан”.

А.С.Норов сўзидан. А.В.Никитенко, Хотиралар ва Кундалик, СПб. 1905, II, 240 бет.

Январь.

Твер губ., Павловское қ., П.И.Вульф мулки.

У эрталаб соат 9-10 ларда уйғонар ва ётоғида кофе ичарди, кейин умумий хонага чиқарди, гарчи бирорга шеър ўқимаса-да, қўлида китоб бўларди. Кейин, у одатда ё қўшни помешчикларникига йўл оларди ёки уйда қолса, Павел Иванович (Вульф) билан шахмат ўйнарди. Павел Ивановичга шахмат ўйнашни яқиндагина ўзи ўргатди, аввал у билмасди, аммо тезда ютадиган бўлиб қолди. Шундай пайтларда Александр Сергеевич ниҳоятда қизишиб кетарди. Бир куни ҳатто, столнинг устига чиқиб олиб, бақирди: “Устозини ҳам шундай ютиш мумкинми, ахир?” Павел Иванович бўлса, яна янги ўйинни бошлар, бир неча юришдаёқ ютиб қўярди.

“Сиз билан ҳеч қачон ўйнамайман... бунақаси кетмайди...” – деб қизишиб кетарди Пушкин.

Е.Е.Синицина. РС 1888, № 10, 91-92 бетлар.

20 март.

А.Я.Булгаковникида.⁴

У Паскевич⁵нинг қўшинига кўнгилли аскар бўлиб кетаётганди, уруш даҳшатларини англаб, балки буларнинг барчасини куйларди ҳам. “Оҳ! Борманг, – деди унга Катя,– ўша томонларда Грибоедовни ўлдиришди. – “Хотиржам бўлинг, хоним: наҳотки бир йилда иккита Александр Сергеевични ўлдиришса? Биттаси етарли!”

А.Я.Булгаков К.Я.Булгаковга. РА 1901, III, 298 бет.

Апрель.

Ўтган йили театрда энг яхши шоирларимиздан бирини учратиб қолдим, у Грузияга кетишга тараддуд кўраётганидан хабар топдим.

“О, Худойим, – дедим қайғули оҳангда, – Грузияга бориш ҳақида менга гапирманг. Бу ўлкани адабиётимизнинг душмани дейиш керак. У биз-

¹ Норов Авраам Сергеевич (1795–1869), давлат арбоби, ёзувчи, библиофил. 1823 йилдан бошлаб истеъфодаги полковник. Кейинчалик халқ маорифи вазири.

² Туманский Василий Иванович (1800–1860), истеъдодли шоир, 1823 йилдан бошлаб Одессада, гр. Воронцов девонхонасида ишлаган ва шу ерда Пушкин билан яқиндан танишган.

³ “Гавриелиада” – Пушкин 1822 йил охирида ёзган ва унга кўп нохушлик келтирган достон.

⁴ Булгаков Александр Яковлевич (1781–1863), Москва почт-директори, бир қанча тарихий-адабий асарлар муаллифи. Жуковский, Вяземский, Тургенев билан дўстона муносабатда бўлган, хизмат лавозими боис Москвадаги барча воқеалар ва миш-мишлардан бохабар эди. Унинг укаси Константин Яковлевич (1782–1835) Петербург почт-директори эди. Катя – А.Я.Булгаковнинг қизи.

⁵ Князь Варшавский граф Паскевич-Эриванский Иван Федорович (1782–1856), генерал-адъютант, пиёда қўшин генерали, 1827 йил март ойидан алоҳида Кавказ корпуси кўмондони; 1828–1829 йилларда туркларга қарши ҳаракат қилган қўшинга бош кўмондон бўлган.

ни Грибоедов¹дан жудо қилди”. – Нима бўпти? – жавоб берди шоир. – Ахир Грибоедов вазифасини адо этиб бўлди. “Ақллилик балоси”ни ёзиб қўйган.

В.А.У(шаков)². “Московский Телеграф” 1830, XII, 515 бет.

Майнинг боши.

Новочеркасск.

* Бир куни шоир йўл-йўлакай Новочеркасскка³ бориб қолди. Дон вилоятининг атамани девонхонасининг дьяклари машхур шоир келганини эшитиб, меҳмонхонага, унинг хузурига келиб, бекиёс истеъдод соҳибига ўз хурматларини бажо келтиришди.

“Дьяклар ким ўзи?” – сўради Пушкин уларнинг биридан. У дудук бўлиб, девонхонадагилар негадир уни “нотик” дейишарди.

“Дьяклар, бу – девонхона котиблари”, – дудукланиб жавоб берди у.

“Хўш, маҳкамачиларга сира тоқатим йўқ, аммо шундай бўлса ҳам сизлардан миннатдорман, жаноблар”.

Бундай жавоб шоир мухлисларини иззат-нафсига тегди, айниқса, маҳаллий ҳазилкашларга дастак бўлиб қолди: улар шўри қуриган котибларга шундай мурожаат қиладиган бўлишди: “Пушкин хузурига борганингизга кўп бўлдимми?”

А.А.Карасев. “Крымский Вестник”, 1900, № 57.

* Пушкин Новочеркасскни айланиб юриб, Жирковнинг китоб дўконига кирди.

“Сизда Пушкин асарлари борми?” – сўради шоир.

“Бу китобча қанча туради?”

Сотувчи ҳаддан ташқари катта, ўз баҳосидан 4-5 баробар кўп нарх айтди.

“Нега бунча қиммат?” – жилмайиб сўради Пушкин.

“Жуда ёқимли китоб-да. Чойни шакарсиз ичиб кўрганмисиз”, – сўради тўсатдан сотувчи.

“Ҳа, аммо бу жуда ёқимсиз-ку”.

“Хўп, ҳозир уйингизга борасиз, шу китобни қўлга олиб, ўзингизга шакарсиз чой куйиб беришларини буюрасиз. Чой ичиб, шу китобни ўқийверасиз – чойингиз худди шакар солингандай ширин бўлади”.

А.А.Карасев. “Крымский Вестник”, 1900, № 57.

24 май.

Казбек қишлоғи, Дарьяльск дарасида.

Черковни айланиб ўтиб, дарёнинг тик қирғоғидаги тошда ўтирган тоғлик йигитга дуч келдик... Пушкин биринчи бўлиб унинг олдида борди ва русча савол берди: “Бу қишлоқ кимники?” – У соф рус тилида жавоб қайтарди: “Меники”, – ва ўзининг чиройли кўзлари билан ҳаммамизга бирма-бир қараб чиқди. Сухбат асносида бу йигит қишлоқнинг хўжайини – князь Михаил Казбек экани маълум бўлди. Александр Сергеевичнинг:

¹ Грибоедов Александр Сергеевич (1795 й. туғилган), атоқли рус шоирларидан бири, “Ақллилик балоси” муаллифи, 1828 йилда форс саройига элчи сифатида юборилган. 1829 йил 30 январда Техронда ўлдирилган. Пушкин Арзрум йўлида унинг жасадини олиб кетаётганларга дуч келади.

² Ушаков Василий Аполлонович (1795–1838), ёзувчи.

³ Пушкин Новочеркасскда, Кавказга кетаётганда 1829 йил май ойининг бошларида бўлган.

нима учун армияга бормадинг, осонгина унвон олармидинг, деган саволларига князь Казбек жавоб қайтарди: “Биласизми, жаноб, генерал ҳам, прапоршчик ҳам бир хил ўлим топади, уйда ўтириб, шундай манзарани томоша қилиш яхшимасми?” – деди кўли билан тоғларни кўрсатиб.

“Ҳа, гапингиз тўғри, князь!– кўшимча қилди Александр Сергеевич. – Агар шу кишлок меники бўлганида, мен ҳам ҳеч қаёққа кетмас эдим”.

Н.Б.Потоцкий. Хотиралар. РС 1880, № 7, 579-бет.

27 май-10 июн.

Тифлис (Пушкин шарафига бағишланган тантанада).

Ҳамма олқишларга Пушкин қалбидаги ёқимли туйғуларини кўзларида қайноқ ёш милтиллаб ошкор этмагунча, анча вақт сукут сақлади. Ниҳоят, завқ-шавққа тўлганларнинг олағовури пасайгач, кўз ўнгимизда Пушкин ўзининг изчил, муаттар нутқи билан қалб изҳорини тўкиб солди, ушбу тантана учун барчамизга ташаккурини ажойиб сўзлар билан яқунлади: “Мен бугунгидай қувончли кунимни эслай олмайман, кўриб турибман, мени қанчалар севишади ва қадрлашади, бу эса менга қанчалар бахтиёрлик бахш этади”.

*К.И.Савостьянов⁴ В.П.Горчаковга.
А.А.Достоевский нашири. ПС, XXXVII, 148 бет.*

11 июн.

Тифлис йўлида, Гергера қалъаси ёнида.

Мен дарё орқали ўтдим. Иккита хўкиз тортаётган арава тик йўлдан кўтариларди. Бир неча грузин аравани кузатиб келарди. “Қаёқдан келяпсиз?” – Техрондан. – “Нима олиб келяпсиз?” – Грибоедни.

Бу ўлдирилган Грибоедовнинг Тифлисга олиб кетилаётган жасади эди.

Пушкин. Арзрумга саёҳат, II.

11 июндан сўнг.

* ...Караяни Панковни дуэлга чақирди... Иккиси ҳам Пушкинга ўзига секундант бўлишини илтимос қилиб боришди. Уларни ишонтира олмаётганидан қизишган ва боши қотган Пушкин деди: “Жуда соз, жаноблар, иккингиздан бирингизга қуръа ташлаб секундант бўламан, бошқангизни ўзим танлаб олишимга ижозат бергайсиз”. “Келишдик”, –Караяни ва Панков рози бўлишди.

*Кавказлик ветераннинг Пушкин ҳақидаги ҳикояси. (Ясовул И
Г.Ханженков сўзидан. В.Пашков ёзиб олган). “Берег” 1880, № 97, 2
бет*

(Дуэл пайтида)

* ...Рақиблар белгиланган жойда тўппончаларни тутиб турар экан, Пушкин уларга қараб деди: “Жаноблар, буйруққа итоат этишингизни сўрайман, учгача санаганимдан кейин ўқ узасиз. Бошлайман: бир...”

Бирдан дарахтзор ичига моҳирона яширинган мусикачилар оркестри куй чала бошлади, биз, зобитлар эса ҳар биримиз кўлимизда иккитадан шампан виноси билан дарров Караяни ва Панков ўртасида пайдо бўлдик... Бундай тасодиф уларни гангитиб қўйди ва зорлана бошлашди, айниқса,

⁴ Савостьянов Константин Иванович (1805–1871), мулк эгаси.

Караяни. Шунда Александр Сергеевич ҳақиқий буюк яраштирувчи сифатида ҳаракат қилди... Пушкин сўзларини эслайман: “Жаноблар, агар котиллик юз берса, сиз билан биз ҳаммамиз ҳалок бўламиз. Худо ва Россия номидан сизга ёлвораман – ярашинглар!”

Кавказлик ветеранинг Пушкин ҳақидаги ҳикояси. (Ясовул И Г.Ханженков сўзидан. В. Пашков ёзиб олган). “Берег” 1880, № 97, 2 бет

Кавказда (казакларнинг икки гуруҳи учрашганда).

Икки тўда ўқ садолари остида, чанг-тўзон, тутун булути ичра от устида кучоқлашиб кўришишди. Янгиликларни алмашишгач, ажралишди ва улар ортимиздан хайрлашув белгиси бўлган ўқ садолари остида етиб олишди. “Нима янгиликлар? – сўрадим ёнимга от чоптириб келган урядникдан, – уйингда тинчлик-хотиржамликми?” – Худога шукур, ота-онам тирик, хотиним саломат. – “Улар билан хайрлашганингга қанча бўлди?” – Э-хе, мана, яқинда уч йил бўлади, низом бўйича фақат бир йил хизмат қилишим керак эди. – “Айт-чи менга, – унинг гапини бўлди армия зобити, – сен йўқлигингда хотининг туғиб қўймадимми?” – Йигитларнинг айтишича, йўқ, – жавоб қилди қувноқ урядник. – “Сен йўқингда юриб қўймабдимми?” – Озгина, у-бу нарса эшитдим. – “Нима қиласан, калтаклайсанми шунга?” – Нега ураман? Нима, мен фариштаманми? – “Тўғри, – кейин бошқа казакдан сўрадим, – сенда-чи, оғайни, сенинг беканг ҳам урядникни кига ўхшаган вафодорми?” – Меники туғди, – жавоб берди у аламини ичига ютиб. – “Худо нима берди?” – Ўғил. – “На илож, биродар, уни калтаклайсанми?” – Кўраман: қишга хашак ғамлаб қўйган бўлса кечираман, йўқса, калтак ейди. – “Дунёнинг ишларини қаранг, – давом этди ўртоғи, – уни калтакласанг – азобини ўзинг тортасан, қария Черкасовга ўхшаб; у ёшлигида бақувват ва қизикқон эди; шунақа гуноҳга йўлиқди, худди сендай хотинини аямай дўппослаганди, кейин у 30 йил майиб-мажруҳ бўлиб кун кечирди. Ўғли ҳам шундай фалокатга йўлиқди. У ҳам ёш хотинини саваламоқчи эди, қария йўлини тўсди: “Гапимни эшит, Иван, қўйявер, онангга қара: мен ҳам уни ёшлигида шу сабаб урганман, умри азобда ўтди”. – Сен ҳам шундай қил, – давом эттирди урядник, – хотинингни кечир, (бўлмағурлар)ни эса кўпроқ ёмғирга ҳайда... – “Бўпти, майли, кўраман”, – жавоб берди казак. – Дарвоқе, – сўрадим мен, – сен (бўлмағур)ни нима қиласан? – “Уларни нима қилардинг? Едир, ичир, қариндошингдай эҳтиёт қил”. – Жаҳли чикди, – пичирлади менга урядник: – Энди хотинини унга кўрсата кўрма, ўлгунича уради.

Бу ахвол мени казак ахлокининг оддийлигини ўйлаб кўришга ундади. “Сизларда неча ёшда уйланишади?” – Ҳа, шу 15 ёшлардан. – “Жуда эрта эмасми? Эр хотинни эплай олмайди-ку?” – Қайнонаси яхши бўлса, йўлга солади.

Пушкин. Арзрумга саёҳат, II.

16 июн.

(Инжа-сув дарёси бўйидаги Соганлуг тизмаси тепасида жойлашган лагер.

Н.Н.Раевский палаткаси).

Ўшанда А. С. Пушкин мен томонга отилгани ва ўпичга кўмиб ташлагани, биринчи савол берганидаги ҳайрат ва шодлигини сўз билан ифода

килолмайман: “Қани, айт, Пушчин: турклар қаерда, уларни кўраманми; кўлида қурол билан ҳайкириб ташланувчи туркларни айтяпман. Қани, илтимос, шуни деб қанча тўсиқлардан ўтиб келдим!”

“Сени мамнун қилишим мумкин: турклар сенга ўзларини кўрсатишни ортга суришмайди: айтишим лозимки, улар бугун бизни ҳаракатсизлигимизни бузиши мумкин; мободо бугун бизга ҳужум қилишмаса, Бурцов¹ билан тезликда уларни ўз позициясини ташлаб чиқишга мажбур қиламан, эгаллаб бўлмайдиган фронтдан айланиб ўтиш бўйича режа бор, уни Паскевичга олиб бораман, фақат у уйғонганда”.²

М.И.Пушчин³. Пушкин билан Кавказдаги учрашув. Майков, 388 бет.

Июлнинг ўртаси.

“Борис Годунов”ни ўқиётганимизда ғалати иш бўлди. Даврада ўтакетган расмиятчилиги билан машҳур генерал Мерлини⁴ ҳам бор эди. Саҳнанинг қаллоб завқланиб кетиб Маринага ўзининг ҳақиқий Димитрий эмаслигини тан олган жойига келганда М. чидаб туролмади ва Пушкинни тўхтатди: “Кечирасиз, айбга буюрмайдилар, Александр Сергеевич, бу қаллоб томонидан нақадар эҳтиётсизлик! Ҳа, агар у қиз сотиб қўйса-чи!..” Ўша ножўя қилиқдан кейин Пушкин, энди М(ерлини?) ўтирган даврада бошқа ҳеч нарса ўқимаслигини қатъий эълон қилди.

М.В.Юзефович. Пушкин ҳақида хотиралар. РА 1880, III, 443 бет.

Ўша вақтда янги бир китоб дунё юзини кўрди, адашмасам, шундай ном остида эди: „Justine ou les liaisons dangereuses“⁵. Алланечук эсимга тушиб, бу қанақа китоб эканини Пушкиндан сўрадим. “Бу, – жавоб берди у, – уятсиз француз фантазиясининг беназир намунаси. Бемаъни шахватпарастлик шу даражада тасвирланганки, уни ўқиб, ўзимни аралашиб кетгандай ҳис қилдим ва ўқиб тугатмай китобни отдим. Сизга ҳам буни ўқимаслигингизни маслаҳат бераман”.

М.В.Юзефович. Пушкин ҳақида хотиралар. РА 1880, III, 438 бет.

Июль–август.

Шоҳ Қудуқлари (Царские Колодцы).

У қойилмақом араб отида Караяни билан бизнинг бўлинмамизга келди. Узоқдан мени таниб, қичқирди: “Салом, Ханженков! Нима, ҳали сени

¹ Бурцов Иван Григорьевич (1794–1829) украин пиёда аскарлар полки кўмондони бўлган, декабрист; 1829 йил 14 апрелда генерал-майор бўлгач, Кавказга ўтказилган, тез орада Байбуртдаги жангда оғир ярадор бўлиб, 1829 йил 29 июлда вафот этган.

² Ўша куни Пушкин ҳақиқатан турк суворийлари билан бўлган отишмада қатнашган.

³ Пушчин Михаил Иванович (1800–1869), И.И.Пушчиннинг укаси, у ҳам декабрист. Мансабидан оддий аскарликка туширилган ва Кавказ корпусига юборилган, бу ерда 1827 йил ноябрда зобитлик унвонига қайта эришади.

⁴ Мерлини Станислав Демьянович (1775–1833), поляк дворяни; Польшадаги хизматидан русларга ўтган, кейинчалик генерал-лейтенант бўлган; 1829 йили генерал-майор, рус-форс чегарасидаги қўшинларга кўмондонлик қилган. Қаранг. Н.В.Измайлов мақоласи: “Кавказ дарёларидаги ишқ”. Пушкиннинг амалга ошмаган фикри (ПС, XXXVII, 84–87 бет). В.В.Вересаев фикрича, генерал М. генерал Муравьев (Карский?) бўлиши мумкин. “Пушкин тирик”. II, 2-нашри., 162 бет.

⁵ Афтидан, таниқли француз порнограф ёзувчиси маркиз де-Сада (1740–1814)нинг “Justine ou les malheurs de la vertu” асари ҳақида гап борапти, бу китоб бир неча марта, аввал 1791 ва 1797 йилларда икки марта нашр этилган. 1801 йилда бу роман йиғиб олинди ва муаллифи турмага ташланди.

ўлдиришмадими?” – Худога шукур, Александр Сергеевич, кўриб турганингиздай соғ-саломатман. – “Йўғ-е, Худога шукур”.

Уни дарров зобитлар куршаб олишди.

Кавказлик ветеранинг Пушкин ҳақидаги ҳикояси. (Ясовул И Г.Ханженков сўзидан. В. Пашков ёзиб олган). “Берег” 1880, № 97, 2 бет

1-6 август.

(Тифлис, П.С.Санковскийнинг уйида).¹

* Павел Степановичнинг армиядан нега бунчалар тез қайтгани ҳақидаги саволига Александр Сергеевич жавоб қилди:

“Бу васийлар, амакиларнинг мунтазам чекловларида юриш жонимга тегди; дўстларимдан айрилганимга афеусланаман, холос, аммо уларни тарк этишга мажбур эдим. Паскевич ўзининг илтифотлари билан жонга тегди; мен ботир кавказликларимизнинг жасоратини қуйламоқчи эдим; бу “жонажон эпопеямизнинг шарафли қисми” бўларди, аммо у мени тушунмади ва армиядан қайтариб юбориш пайида бўлди. Мана, шундай қилиб, ҳузурингга шошиб келдим, қадрдоним Павел Степанович”.

Кейин мен томонга юзланиб, қўлимдан тутди: “Сизни кўрганимдан ғоят хурсандман, навқирон дўстим, ўликлар орасидан тирилганим. Россияга боргач, сизга ул-бул нарсаларимни, ҳозиргача чоп этилганларини юбораман”.

Сўнгра мендан манзилимни беришимни сўради.

И.Б.Потокский. Хотиралар. РС 1880, № 7, 582 бет.

Август.

Кисловодск.

Бир гал сайрдан қайтиб келгач, у менинг олдимда бир неча червонни стол устига сочиб ташлади. “Бунча бойлик, Пушкин, қаердан келди?”

– Сенга ростини айтишим керак, ҳар куни эргалаб Астафьевнинг олдига бораман ва ўзим учун ундан бир неча червон ютиб оламан. Мен уни майда-майдалаб отаман, ахир, қара, ўзимнинг пулимни қанчасини қайтариб олдим.

Унинг ютуғи йигирма червон эди. Ўзи бой берган минг червонини қайта ютиб олиш учун Пушкинга анчайин вақт керак бўларди, мабодо Астафьев Кисловодскни шу орада тарк этиш лозимлигини англаб қолмаганида...

М.И.Пушчин. Майков, 393 бет.

Сентябрь.

Дуров²нинг бошида фақат бир фикр айланарди: зудлик билан минг рубли бўлса. У пул топишнинг турли усулларини ўйлаб топар ва дарров фикридан қайтарди. Баъзан кечаси, йўлда менга савол бериб уйғотарди: “Александр Сергеевич! Александр Сергеевич! Нима деб ўйлайсиз, қандай қилиб юз минг топсам бўлади?” Бир гал, агар унинг ўрнида

¹ Санковский Павел Степанович, 1828 йил июндан 1832 йил мартгача “Тифлисские Ведомости”га муҳаррирлик қилган. П.С.Санковский ёзади: “Биз бу ерда, бизнинг энг яхши шоирларимиздан бирини кутган эдик, аммо Кавказ ўлкаси ҳаваскорлари учун бу умид Россиядан олинган сўнги хат боис сўнди” („Тифлиссские Ведомости“ 1829 й., № 17).

² Дуров Василий Андреевич, собиқ Сарапуль шаҳари ҳокими, ёзувчи Н.А.Дурованинг акаси. Пушкин Дуров билан Кавказда, Арзрумдан қайтишда танишган.

бўлсам, мабодо юз минг жуда зарур бўлиб қолса, ўғирлаб олишимни айтдим. “Мен буни ўйладим”, – жавоб берди менга Дуров.

– Хўш, нима бўлди?

– Амримаҳол: ҳар кимнинг чўнтагида юз минг бўлавермайди, арзимаган нарсага одам сўйиш ё тунаш ниятим йўқ, имоним бор.

– Хўп, полк хазинасини ўмаринг, мана.

– Бу тўғрида ҳам ўйладим.

– Хўш?

– Буни ёзда қилиш мумкин, полк лагерга кетган пайтда. Хазина ортилган арава полк кўмондони чодирининг олдида туради. Араванинг якка шотисига арқон ташлаб, уни узоқдаги отга боғлаб, отни чоптириш керак: отсиз араванинг ўзини кетаётганини кўрган соқчи кўрқиб кетади ва нима қилишини билмай қолади; икки-уч чақиримдан кейин аравани бузиб, хазина олиб қочилади. Аммо бунда кўп ноқулайликлар ҳам бор. Сиз бошқа йўлини билмайсизми?

– Подшоҳдан пул сўранг.

– Буни ҳам ўйладим.

– Қандай қилиб?

– Ҳатто, сўрадим ҳам.

– Нима?! Ҳеч бир сабабсиз-а?

– Айни шундан бошладим. Ҳазрати олийлари! Мени сиздан ҳозир ҳаётимга бахтиёрлик бахш этадиган нарсани сўрашга ҳаддим сиғмайди, аммо ҳазрати олийлари, марҳаматингизнинг чеки йўқ ва ҳоказо...”

– Сизга нима деб жавоб беришди?

– Ҳеч нима.

– Бу ажабланарли. Сиз Ротшильдга мурожаат қилсангиз бўлмайдими?

– Буни ҳам ўйладим.

– Нима бўлди, иш берадиганми?

– Қаранг-да, Ротшильдни алдаб-сулдаб, юз минг олишнинг битта йўли бор: бу ғоят ғалати ва қулгили бўлиши керак; унга шундай илтимоснома ёзиш керакки, уни ўқигач, ниҳоятда қувониб кетсин, кейин латифа айтиб бериш керак, токи у юз мингга арзигулик бўлсин. Аммо бу қанчалар мушкул!..

Пушкин. Дуров ҳақида (1833).

Ноябрь–декабрь.

Царскосельск Лицейини тугатганимдан кейин кўп ўтмай Пушкинни учратиб қолдим... эгнимдаги лицей мундирини кўриб ёнимга келиб сўради: “Ростдан ҳам Лицейни эндигина битирдингизми?”

– Эндигини тугатдим ва гвардия полкига хизмат сафарига юборилдим, – дедим мен. – Сўрашга ижозат беринг, ҳозир қаерда хизмат қиляпсиз?

– “Менинг хизматим бутун Россия бўйича...” – жавоб берди Пушкин.

Катта лицейчи. “Новое Время” 1880, № 1521.

1829 йилдан сўнг.

Фақат шуни айтишим мумкинки, ҳар гал учрашганимизда, Пушкин мендан янги лирик пьесалар ёздингизми деб сўрарди ва доим жиддий, давомий драмалар ёзиш жараёнида лирик руҳни эътибордан четда қолдирмасликни маслаҳат берарди.

“Ёдингизда тутинг, – деди менга бир гал, – фақат 35 ёшгача чинакам лирик шоир бўлиш мумкин, драмани эса 70 ёшгача ва ундан кейин ҳам ёзса бўлаверади”.

Бар. Е.Ф.Розен, “Мархумлардан далиллар”.
“Сын Отечества” 1847, № 6, III-бўлим, 12 бет.

У (Пушкин) менга тез-тез такрорлаб турарди: “Бизда яна эллик йилдан кейин Дельвигни кадрламай кўйишади! Уни бошидан охиригача олмон тилига таржима қилингда: олмонлар шу захотиёқ унинг ягона шоир эканини ва унда рус халқчиллиги нақадар нозик ифодаланганини тушуниб етишади”.

Бар. Е.Ф.Розен, “Мархумлардан далиллар”.
“Сын Отечества” 1847, № 6, III-бўлим, 15 бет.

Пушкин доим катта роман ёзишни истарди. Бир гал Нашчокин¹га очик айтди: “Шошмай тур, менга тайёргарлик кўришимга имкон бер, Вальтер Скотт²ни ҳам доғда қолдираман!”

П.В.Нашчокин. П.И.Бартенев
хотиралари асосида. Бартенев, 35 бет.

1830 йил.

(Лўлилар томонда).

* Лукерья менга қараб қичқирди: “Бор, Таня, меҳмонлар келишди, кўшиқ айтишингни исташяпти”. Мен эндигина сочимни ёзиб, бошимга оқ рўмол ўраб олгандим. Шу аҳволимда чопиб чиқдим. У мени кўриши биланоқ қотиб-қотиб кулди, тиши оқ эмасми, ялтираб кетди. Жанобларга мени кўрсатиб деди: “Ошпазча, ошпазча!” Кулиб юбордим, фақат у жуда хунук кўринди менга. Кейин дугоналаримга, ўзимизча, лўли тилида гапирдим: „Дыка, дыка, на не лаго, таки вашескери“ (Қара, дейман, қара, жуда хунук, худди маймуннинг ўзи). Улар роса кулишди. У хиралик қилди: “Нима дединг, сен нима дединг?” – “Ҳеч нарса, – дедим, – сиз мени ошпазча деб устимдан куляпсиз-ку”. Павел Войнович Нашчокин эса унга деди: – “Мана, Пушкин, эшитиб кўр, бу ошпазча қанақанги кўшиқ айтади...”. Ўшанда ёзилган романслар расм бўлганди. Мен энг яхшисини билардим: “Азизим, азизим, олислардан шошиб кел”.

Кўшиғимни тугатишим биланоқ Пушкин хитоб қилди: “Жонгинам менинг, жонгинам, авф эт, сени ошпазча деб айтганим учун, сен бекиёс маляк, ошпазча эмас!..”

Лўли аёл Татьяна Дементьевна³. хотиралари асосида.
(Б. М. Маркевич), “СПб. Ведомости”, 1875, № 131.

¹ Нашчокин Павел Войнович (1800–1854), Л.С.Пушкин ва С.А.Соболевскийнинг университет аслзодалар пансионидаги ўртоғи, Пушкиннинг энг яқин дўстларидан бири. 1824 йиллар атрофида поручик лавозимида истеъфога чиққач, Нашчокин Москвада жойлашади ва умрининг охиригача шу ерда ҳаёт кечиради. Ҳеч иш билан шуғулланмай, биографнинг ибораси билан айтганда “бутунлай бекорчи” бўлган. Покизақалб инсон, Пушкиннинг бениҳоя ва беғараз фидойиси, жўшқин дўстлик туйғуси билан тўлиб-тошган. 1834 йилда хотиралар муаллифи Вера Александровна Нарская (1900 й.в.э.)га уйланган. Вера эрга теккач, Пушкин билан танишади ва унга боғланиб қолади.

² Вальтер Скотт (1771–1832), атоқли шотланд шоири ва ёзувчиси, Пушкин унинг ижодини юқори даражада баҳолаган.

³ Пушкин кн. П.А.Вяземскийга 1831 йил 2 январда ёзган хатида шундай таъкидлайди: “Мен Янги йилни лўлилар ва Таня билан кутиб олдим, Татьяна-мастона”.

Йил бошида.

А.С.Пушкинга жаноб Булгарин¹нинг тарихий романига танқид ёзишни таклиф қилишди. У буни рад этди: “Китобни танқид қилиш учун аввал уни ўқиб чиқиш зарур, мен эса ўз кучимга ишонмайман”.

“Литературная Газета”нинг изоҳи. 1830, № 45, 72 бет.

Февраль–март.

Мен адабиётдаги илк муваффақиятларимнинг бахтли даврида Смирдин² кутубхонасида А.С.Пушкинни учратдим ва буюк шоирнинг ўз оғзидан кичик комедиям ҳақида хушёқар олқиш олдим.

“Менга юборадиган китобларингиз орасига, – деди у К.Смирдинга, – Каратигин³нинг водевилини ҳам қўшиб қўйинг.

“Ижозат берсангиз, Александр Сергеевич, сизга дастхатим билан ўзим тақдим этсам”.

“Миннатдор этдингиз!” – деди у қўлимни қисиб.

П.А.Каратигин. Хотиралар. СПб. 1880, 199 бет.

6 апрель.

Пушкин Москвага Н.Н.Гончарова⁴га оғиз солиш ниятида келганди. Одатдагидай Нашчокиннинг уйига жойлашди. Гончароваларникига жўнашга тараддуд кўраётиб, шоир ўзининг фраки йўқлигини сезиб қолди.

“Марҳамат қилиб, фракингни бериб турсанг, – деб юзланди у Павел Войновичга. – Мен ўзимникини олмабман, ҳа, айтмоқчи, ўзи менда умуман йўқ эди...”.

Бу гал совчилик кўнгилдагидай бўлди, шоир буни, айнан “бахт келтирувчи” фрак⁵ка йўйди.

В.А.Нашчокин. Пушкин ва Гоголь ҳақида хотиралар. “Нов. Времени” га безакли илова. 1898, № 8115, 6 бет.

10 май.

Лекциядан Пушкиннинг уйигача – Рус тарихи ҳақида узоқ ва мароқли суҳбат бўларди: “Тез-тез бошимга чанг соламан, – дейди у, – чунки менинг классик маълумотим йўқ; фикр бор, аммо уни ниманинг устига қўйиш керак?”.

М.П.Погодин. Кундалик. ПС, XXII-XXIV, 106 бет.

¹ “Қаллоб Дмитрий” (Дмитрий Самозванец), 1830 йилда эълон қилинган. Булгариннинг бу романига тақриз бар. А.А.Дельвиг томонидан ёзилган ва “Литературная Газета”да 1830 йил 7 майда босилган, №14, 112–113 бетлар. Булгарин Дельвиг танқидини Пушкинники деб қабул қилган.

² Смирдин Александр Федорович (1795–1857), таниқли китоб сотувчи ва ношир, адиблар орасида катта обрў орттирган.

³ Каратигин Петр Андреевич (1805–1879), машҳур трагикнинг укаси, таниқли комик актёр ва истъёдолли водевилчи, жами 68 та пьеса ёзган, қайта ишлаган ва таржима қилган. Унинг биринчи асари “Танишлар ва нотанишлар” 1330 йил 12 февралда намойиш этилган. Бу китоб Пушкин кутубхонасида сақланмаган.

⁴ Гончарова Наталия Николаевна (1812–1863), шоирнинг бўлажак хотини.

⁵ Биринчи марта 1829 йилнинг охирида Пушкин Н.Н.Гончаровани сўратиб келиннинг онаси ёнига граф Ф.И.Толстойни юборди. Унга фақат умид қилиш мумкинлигини билдирадilar. Бўлажак қайнонасига ёзган хатида Толстой совчиликни яна давом эттиришини сўрайди. Арзрумга саёҳатдан кейин Гончаровларнинг уйига келганида совуқ қабул қилишади. Пушкиннинг уйланиши ўзининг қайғули тарихига эга, бунга сабаб келиннинг онаси Н.И.Гончаровадир. Пушкиннинг муваффақиятсизликлари 1830 йил 6 апрелда ҳам тугамаганди. Аммо, нима бўлганда ҳам, у ўшанда бу ишни яхши яқунланишидан умид қилишга асослари бор эди.

13 май.

Пушкинга Марфа¹ сахнасини ўқиб бергач, дедим: “Менинг соҳам бошқа, бинобарин, бу борадаги муваффақиятсизлик кўнглимни оғритмайди. Очиғини айтинг”.

Хайратда.

“Кутмагандим. Сизни мақташга кўрқаман. Ҳа, агар биринчи марта характерларни шундай тасвирлаясизми, ҳали юксакликларга чиқиб борасиз, халқ(она) сахналар турган юксакликка. Мўъжиза. Муваффақият(ли) топилма. Бу ҳам яхши, сизга умумий ўринда туюлса ҳам. Diable etc”.

Ёқди.

М.П.Погодин. Кундалик. ПС, XXII-XXIV, 106-107 бетлар.

14 май.

Яна иккита сахна ўқидим. Пушкин йиғлади: “Мен ўзим ёзаётганимдан буён йиғламаган эдим, менинг халқона сахналарим сизники олдида ҳеч гапмас. Нима қилиб бўлса ҳам, буни нашр этиш керак”, деди ва мени ўпиб, кўлимни сиқди.

М.П.Погодин. Кундалик. ПС, XXII- XXIV, 107 бет.

Июнь.

Пушкин М.А.Максимовичга, князь Юсупов ўзига шеър бағишлашини истаётгани, шунинг учун уни Архангельскда меҳмон қилганини айтди.

“Аmmo сиз уни тузсиз одам сифатида тасвирлагансиз-ку”.

“Ҳечқиси йўқ. Фаҳми етмайди”.²

Кн. П.А.Вяземский. Хотира китобидан. РА 1887, III, 455 бет.

Июннинг биринчи ярми.**Захарово³.**

* У менинг олдимга ўзи, уйланиш истаги туғилмасдан аввал келди.

“Мен, дейди, Марья⁴, совчиликка бордим, уйланишни истайман...” –

“Отагинам, сизни нима билан меҳмон қилайин? Ҳозир, дарров тухум ковуриб берайинми?”

“Хўп, қовур, Марья!.. Бизникилар астойдил, ҳамма чакалакзорлар янчилди, дейишяпти!” Кейин яна икки соатлар чамаси ўтирди.

“Яхши қол, Марья, Москвага, меникига бор! Мен эса, сеникига яна келаман”, дейди.

Марья Федоровна (Арина Родионовнанинг қизи) хотиралари асосида. “Москвитянин” 1851, IX-X, 32-бет.

¹ М.П.Погодиннинг “Марфа – ноиб хотини” трагедияси 1830 йил августда ёзилган, ammo кечроқ нашр этилган.

² “Амалдорга” (Кн. Н.Б.Юсуповга, Архангельскда) мактуби илк бор “Литературная Газета” да 1830 йил босилган, I ж., № 30. У кн. Николай Борисович Юсуповга (1750–1831), давлат кенгашининг собиқ аъзоси ва сенаторга бағишланган. Бу бағишлов кўпгина қарама-қарши фикрлар уйғотди, ҳатто Пушкинни лаганбардорликда айблашди.

³ Захарово, Москва атрофидаги қишлоқ, шоирнинг энаси М.А.Ганнибал томонидан 1799 йилда сотиб олинган (бошқа маълумотларга кўра, 1806 й.); ўшандан буён бутун оила 1811 йилгача ёз ойлари шу ерда ўтказишган.

⁴ Марья Федоровна ва Пушкиннинг уйланишдан олдин Захаровога келишини С.П.Шевирев ҳам ўз хотираларида ёзиб қолдирган. Майков, 324 бет.

2 июл.

Менга шоир Пушкин ҳақида латифа айтиб беришди. Кимдир орада узок вақт кўринмай, кейин учраганда, ундан сўрабди: “Қалайсиз, кадрдоним, менга айтишларича, уйланаётганмишсиз?”

– Мутлақо, тўғри, – дебди у, – ва бу мен ҳаётда қиладиган ахлоқликларимнинг энг сўнггиси бўлади, деган ҳаёлга борманг.

А.Я.Булгаков К.Я.Булгаковга. РА. 1901, III, 482 бет.

Август.

30-йилдаги Июль инқилобидан кейин Пушкин айтган эди: “Ғалати халқ! Бугун уларда инқилоб, эртага эса ҳамма амалдорлар дарров ўз жойини эгаллайди ва маъмурий машина (машина, ёлғон ва баҳайбат нарса маъноларида – Тарж.) тўлиқ куч билан ишлайверади.

Кн. П.А.Вяземский, VII, 482 бет.

20 август.

Москва.

В.Л.Пушкин¹ ўлимидан чорак соат олдин столда ётган “Литературная газета”ни кўлимга олганимни кўриб, бўғиқ ва жон бераётган одам овозида ингради: “Катенин нақадар зерикарли”, – кейинги пайтларда газетада узун мақолалар эълон қилаётган журналист ҳақида.

“Allons nous-en, деди ўша захоти Пушкин: il faut laisser mourir mon oncle avec un mot historique” (Ташқарига чиқайлик, амакимнинг сўнгги тарихий сўзи билан вафот этишига кўяйлик).

*Кн. П.А.Вяземский А.Я.Булгаковга. 6 ноябрь 1853 й.
“Москвитянин” 1854, № 5, IV бўли, 11 бет.*

Сентябрь–ноябрь.

“Пушкин Апраксинога келди, хонимлар² билан ўтирди ва зерика бошлади, нимадандир коникмасди, – ҳикоя қилади Настасья Петровна. – Гап қовушмасди, у индамай ўтирар, биз бўлсак бидирлардик. Унинг олдида менинг альбомим турарди, биз “Евгений Онегин” ҳақида жаврадик. Пушкин индамай варақчага бир нарсаларни чизарди. Мен ундан сўрадим:

“Ленскийни нега ўлдирдингиз? Варя кеча кун бўйи йиғлади!”

Варвара Петровна ўшанда ўн саккиз ёшда, бинойидай қиз эди. Пушкин альбомдан бошини кўтармай, расмга соя бераркан сўради:

“Қани, Варвара Петровна, сиз дуэлни қандай тугатардингиз?”

“Мен Ленскийни фақат қўли ёки елкасини яралардим, шундан кейин Ольга унинг орқасидан борарди, ярасини боғларди ва улар бир-бирларини яна ҳам кўпроқ севиб қолишарди”.

“Биласизми, мен уни қаерда ўлдирдим. Мана, қаерда”, – у қизга яқинлаштириб, ўзи чизган суратидаги ўрмон четини кўрсатди.

¹ Князь П.А.Вяземский ўзининг кундалигида, 25 август куни – бу лавҳани В.Л. вафот этган кунга нисбат беради. П.В.Анненков, В.Л.Пинг яқин танишлари тилидан ҳикоя қилишича, “ўлаётган одам “тўшагидан турди, ўзининг катта кутубхонасида китоблар бир-бирига суяниб уч қатор терилган жавонларига қадар етиб борди, у ердан Беранженинг китобини топди ва залдаги диванга келиб ўтирди. Уша ерда ўзининг сеvimли шоирининг китобини варақлади, оғир нафас олди ва французча аслият устида жон берди”. (Пушкин Александр даврида, 18 бет). В.Л.Пушкин 1830 йил 23 августда дафн қилинган.

² П.А. ва Н.А.Новосильцевларнинг қизлари – Анастасия, Варвара ва Мария Петровналар (охиргиси турмушга чиққач Ахматова).

“Сиз-чи, дуэлни қандай тугатардингиз?” – мурожаат қилди Пушкин Настасья Петровнага.

“Мен Онегинни яралардим; Татьяна унга парвона бўларди ва Онегин кизнинг қадрига етиб, севиб қоларди”.

“Йўғ-э, кўйсангиз-чи, у Татьянага арзимаиди-ку”, – ҳафсаласи пир бўлди Пушкиннинг.

*А.П.Новосильцева Н. Кр. хотиралари асосида. “Курские Губ. Вед.”
23 январь, 1899 й., № 29 (Газета ва журналлар орасида).*

18 ноябрь.

Болдино¹.

Катта йўлга чиққач, кўрдимки, сиз ҳақ экансиз – аванпостларнинг ўзида 14 та карантин бор экан, ҳақиқий карантинлар учта. Мен кўркмасдан биринчисига (Сиваслейка, Владимир губ.) бордим; назоратчи йўлхатимни сўраб, фақат олти кун тўхтаб туришим зарурлигини айтди. Кейин йўлхатга кўз қирини ташлаб деди: “Сиз подшоҳлик топшириғи билан боряпсизми?” – Йўқ, шахсий ишим, ўзимнинг заруриятим билан. – “Ундай бўлса, авф этасиз, орқага қайтиб бошқа йўлдан боринг, бу ердан ўтишга рухсат йўқ”. – Кўпдан буёнми? – “Ҳа, уч ҳафта бўляпти”. – Бу чўчкалар, губернаторлар сабабини ҳеч кимга айтишмаяптими? – “Биз айбдормасмиз”. – Айбдор эмасмиз! Нима, менга осонми? Ҳеч нарса қилиб бўлмайди – орқага, Лукояновга қайтаман...

Пушкин Н.Н.Гончаровага (18 ноябрь, 1830 йил).

¹ Пушкин пойтахтда вабо касали авж олгани сабаб Болдинода қолиб кетади. У икки бора Москвага боришга ҳаракат қилади, аммо карантин постидан ўтолмайди. Ўзининг иккинчи уриниши тўғрисида шу хатда баён қилган.

БОЛА ТАРБИЯСИГА ЯШИРИНГАН ДАРОМАД

Жаҳон банки президенти Жим Ён Кимнинг Америка Қўшма Штатларида чоп этиладиган нуфузли “Foreign affairs” журнали сайтида эълон қилинган “Инсон капиталини ривожлантиришдаги узилишлар” сарлавҳали таҳлилий ҳисобот мақоласида келтирилган мушоҳадалар, банк экспертларининг муҳим хулосалари, умуман, инсон капиталига эътиборни кучайтириш зарурлиги ва бундай сиёсатнинг самаралари билан боғлиқ факт ва рақамлар ушбу мавзуга дахлдор кишиларни бефарқ қолдирмайди. Бунга мақоланинг қизиқарли, ноанъанавий услубда ёзилгани билан бирга, мавзунинг ҳамма замонларда, бугун ҳам, келажакда ҳам жаҳоннинг жамики давлатларига – бойигаю камбағалига истисносиз тааллуқли экани, миллий тараққиёт йўлидан бораётган ёки бу йўлни орзулаётган ҳеч бир давлат инсон капиталини ривожлантиришдек муҳим вазифани четлаб ўтиши мумкин эмаслиги сабабчи дегим келади.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётда давлат-жамият-шахс муносабатлари мавжуд экан ва бу учлик сафига яқин-келгусида бирор ўзгартириш киритиш, масалан уни қисқартириш ёки бошқа бир тушунча билан бойитишнинг зарурати йўқлиги боис, инсон манфаатлари ҳеч қачон кун тартибидан тушмайди. Аммо бу тушунча қайси бир ҳолатда қайси бир жойда, минтақада маълум муддат эътибордан четда қолиши, мавҳум даражали масалага айланиши мумкин. Бунда, шубҳасиз, миллий тараққиёт, умумривожланиш, мақолада айтилганидек, “мураккаб узилишларга дуч келади”, жамият инқирозга юз тутади, одамларнинг турмуш тарзи, харид қуввати сусаяди, давлат-жамият-шахс муносабатларида ўнглаш қийин бўлган номутаносиблик юзага келади.

Бу ҳолатга тушишнинг аянчли оқибатларини собиқ тузумнинг сўнгги йилларида иттифоқдош республикалар ҳаётида юз берган ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий танглик, инсоний фожеалар, озиқ-овқат тақчиллиги мисолида яққол кўриш мумкин бўлди.

Иқтисодчи, молиячи мутахассислар илмий мулоқот тилида “инсон капитали” иборасини ишлатишади. Оддий тилда мулоҳаза юритиш учун “инсон манфаатлари” иборасидан бемалол фойдаланиш мумкин, зеро, бундай оддийлик бу икки иборанинг бир-биридан фарқ қилувчи айрим жиҳатларини инкор этмайди. Шундай экан, фикримизни оддий мушоҳада тилида баён қилишга ҳаракат қиламиз.

Бу ёруғ оламда инсон ҳаёти пайдо бўлганидан бери одамлар яхши, тинч яшашни орзу қилади. Бунинг учун кўп нарса керак эмас: тирикчилик шароити, тинч уй-жой, болалари ҳаётининг хавфсизлиги бўлса, бас.

Дунё дунё бўлганидан бери, ер юзининг қайси бир пучмоғида бўлмасин, юзага келган жамиятлар ҳам, аслида, шу уч ниятни ўзининг бош мақсади деб билган. Инсониятнинг бутун тарихи давомида давлат тепасига келган ҳукмдорларнинг ҳаммаси одамлар ҳаётини яхшилашга интилишган, ҳаракат қилишган, турли-туман ислохотларни амалга оширишган (Бундан ёвуз ниятли бузғунчилар, вайронкор кимсалар, қонхўр золимлар, истисно, албатта). Аммо биргина ниятнинг ўзи билан иш битмаган. Чунки, бундай ислохотларда ҳукмдорлар билан жамият аъзоларининг манфаатлари ўзаро уйғунлашмаган, аниқроғи, икки тараф хоҳиш-истакларининг мос келишини раҳбар доиралар хоҳлашмаган.

Собиқ совет тузумида айнан шундай номақбул йўл тutilгани бугун энди ҳеч кимга сир эмас. Шўролар салтанати ўзининг юксак чўққисига кўтарилган пайтларга доир ҳужжатларни варақлар экансиз, “инсоннинг камолоти, бахт-саодати, кадр-қиммати, фахр-ифтихори, совет оиласининг мустаҳкамлиги” тўғрисида шу қадар кўп гапирилгани, бу ҳақда бутун дунёга жар солингани, жамики расмий ҳужжатлар, узундан-узоқ маърузалар, “буюк истиқбол режалари” айна шу сўзлар билан тўлиб-тошганига гувоҳ бўласиз. Аслида эса, расмий сиёсат тамомила бошқа – одамларнинг онг-тафаккурини жиловлаш, фикр эркинлиги йўлига тўсиқ қўйиш, жамиятни қарахт ҳолатда тутиб туриш, миллий уйғониш, ўзликни англашга изн бермаслик йўлидан борди.

Биргина мисол. Шўро тузуми дунё мамлакатларининг ҳеч бирида қўлланилмаган, ақлли-хушли одамнинг ҳатто тушига ҳам кирмаган ғайриинсоний сиёсатни амалга оширди – мамлакатда тадбиркорлик, ишбилармонлик расман тақиқлаб қўйилди. Бу тақиқни бўз ерни не азоб-уқубат билан ўзлаштириб, экин эккан, кузда мўл ҳосил кутаётган деҳқоннинг шу экинга келадиган сув йўлини бошқа биров эмас, ўзи, ўз қўли билан бузиб ташлашига менгзаш мумкин. Бошқача ифодалаш қийин. Таассуфки, бу калтабин сиёсат узоқ вақт ҳукм сурди, оқибат натижада тузумнинг ўзини таназзулга олиб келди.

Бугун дунё ҳам, одамлар ҳам ўзгарди. Инсоният яхши ният билан янги асрга қадам қўйди. Оламшумул ихтироларнинг саноғи кун сайин ошиб бормоқда. Аммо... муаммолар саноғи ҳам шунга яраша бўлмоқдалиги ғалат. Илмий-техникавий тафаккур ривожини янги аср муаммолари олдида танг қолаётган ҳолатларга ҳам гувоҳ бўлиб турибмиз. Уларни бирма-бир санашга ҳожат йўқ, одам савдоси, гиёҳвандлик, қочоқлар, терроризм, диний мутаассиблик каби балло-офатларнинг ўзи ҳаммасини айтиб турибди. Бунга баъзи расмий маълумотларни қўшайлик: дунёнинг ривожланган ўн давлатида ҳарбий-саноат комплекси харажатлари кун сайин эмас, соат сайин ошаётгани аниқ. Дунёда инсоннинг яшаши учун яратилаётган жамики имкониятлардан аҳолининг атиги 17 фоизи фойдаланаётир, қолган 83 фоиз аҳолига эса 17 фоиз имконият қолмоқда. Бундай “тақсимот” наҳотки сақланиб қолаверса?

Жим Ён Кимнинг мақоласида келтирилишича, инсон капиталига инвестиция киритишдан кўра самарали иш, доно ечим йўқ. Бу қўйилма таълим соҳасида, айниқса, яхши самара беради. Буни иккинчи жаҳон урушидан кейин Япония тутган йўл ҳам тасдиқлайди: четдан қарз олинмагани, мав-

жуд ички имкониятлар асосан мактаб таълимига йўналтирилгани боис, Япония қисқа муддат ичида ўзини тиклаб олди. Жаҳон банки томонидан ўтказилган тадқиқотлар ҳар бир кўшимча таълим йили инсон даромадини ўртача 10 фоизга оширганини кўрсатган. АҚШдаги бошланғич мактабнинг алоҳида синфида ишлаётган паст малакали ўқитувчини ўрта даражадаги мутахассисга алмаштириш ўқувчиларга бутун иш фаолияти давомида кўшимча 250 минг долларгача даромад олиш имконини берган. 2010 йили Мичиганда таълим самарадорлигини ошириш учун сарфланган ҳар бир доллар жамиятга 7-12 долларгача фойда бўлиб қайтган.

Бундай мисолларни бошқа манбалардан ҳам келтириш мумкин. Юқоридаги тўрт муаммонинг урчиши, асосан, ишсизлик, таълим-тарбиянинг сустиги, саводхонлик даражасининг (зиёлиликнинг) пастлиги билан бевосита боғлиқ. Социолог Фишманнинг фикрича, она тилига эътиборнинг пастлиги ҳам ёшлар орасида жиноятчиликнинг кўпайишига олиб келар экан.

Ўйлаб кўрайлик, дунёнинг етакчи мамлакатларида ўтказилаётган турфа хил ислохотлар, тараққиёт дастурлари, илмий-техникавий тадқиқотлар марказида ҳамиша ҳам инсон манфаати ётадимми ёки уларда бошқа мақсадлар ҳам борми? Масалан, бугун ривожланган мамлакатларда оғир саноат соҳасида меҳнат қилаётган ишчиларни “сунъий интеллект” деб номланган роботлар билан алмаштиришга жиддий эътибор берилмоқда. Давос шаҳрида бўлиб ўтган сўнгги форумда россиялик тадбиркорлар бу йўналишда эришган ютуқларини завқ билан намойиш қилишди. Ҳисоб-китобларга кўра, яқин-келгусида бундай қурилмалар узоқ йиллик меҳнат стажига эга, тажрибали 250-300 минг кишининг ўрнини эгаллайди. Демакки, шунча киши ишдан бўшатилади. Хўш, улар оиласининг таъминоти, ўзининг тақдири нима бўлади? Бундай ҳолатлар бугунги тараққиёт, даромад кетидан қувиш шиддати инсон манфаатларини четлаб ҳам ўтмоқда, деган аччиқ мушоҳадага олиб келади. Эътироз билдириш қийин. Чунки, роботлар одамларга ўхшаб иш ҳақи талаб қилмайди, иш ташлаш ҳолатлари юз бермайди, намойишлар тўхтабди, ёши ўтганида уларга нафақа тўланмайди.

Масаланинг қисқача моҳияти шундан иборат. XXI аср эркинлиги ҳар бир давлатга ўзи танлаган йўлдан юришга изн берди. Аммо бу ёруғ дунёда йўл дегани шу қадар кўпки, уларнинг ҳаммаси Римга ҳам, кўзланган мақсадга ҳам элтмайди. Ҳар бир давлат ўзи учун мақбул тараққиёт йўлини белгилар экан, бунда, аввало, кўзлаган мақсадидан келиб чиқади. Ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллиги бошида мустақилликка эришган республикаларда айнан шундай бўлди – ҳар ким ўзига мақбул тараққиёт йўлини танлади. Ўзбекистон ташқаридан қарз кўтармасликка, ўзининг ички имкониятларига ва халқимизнинг салоҳияти ва хоҳиш-иродасига таяниб иш кўришга қарор қилди. Бу қарор нечоғли тўғри бўлганини бугун дунё ҳамжамияти эътироф этиб турибди.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг кейинги икки йиллик фаолияти, янги халқчил ижтимоий-иқтисодий сиёсати ва биринчи йилнинг “Инсон манфаатлари ва халқ билан мулоқот йили” деб номланишидаёқ инсон капиталини ривожлантириш мақсадлари яққол кўзга ташланади. Халқ билан мулоқотга киришиш, танқидий мушоҳадаларини тинглаш,

одамларнинг ҳақли эътирозлари ва амалий таклифларини ўрганиш, таҳлил қилиш, ўриндиларини қабул қилишнинг ўзи сон-саноксиз муаммоларни ижобий ҳал қилиш имконини берди. Бугун ҳам давом этаётган бу жараён мамлакат иқтисодиётига қанча самара берганини оддий рақамларда акс эттириш қийин. Бу самара мурожаатлари ўрганиб чиқилган ва тегишли чора-тадбирлар белгиланган миллиондан ортиқ юртдошларимизнинг турмуш тарзида, бугунги фараҳли кунларга етиб келгани шукронасида ўз ифодасини топиб турибди. Бундан ортиқ самара бўлмас.

Иккинчидан, давлатимиз раҳбари жамиятда ҳуқуқий онг ва маданият-ни ривожлантириш, эл-юртнинг ҳуқуқ-тартибот органлари ходимларига ишончини мустаҳкамлаш орқали содир этилаётган жиноятларнинг олдини олиш, бу йўлга билиб-билмай кириб қолган, хатосини тушуниб, чин дилдан тазарру қилган ёшларни (катта ёшлиларни ҳам) оилага, маҳаллага, фаол ижтимоий ҳаётга қайтаришни ғоят муҳим вазифа сифатида белгилади. Қисқа вақт ичида кўплар оила бағрига, фарзандлари ёнига, қариндошлар сафига қўшилди, мутасаддилар уларнинг соғлиғини тиклаш, ишга жойлаштириш, оилавий муаммоларини ҳал этиш билан жиддий шуғулланмоқдалар. Енгил қонунбузарлик қилган ёшларнинг хулқи ота-оналари, жамоатчилик вакиллари иштирокида муҳокама этилиб, улар маҳалла ва ёшлар иттифоқи томонидан кафиликка олинди. Ишсиз, уюшмаган ёшларнинг катта қисми ишга жойлашди, уқувлиларига тадбиркорлик билан шуғулланиш имкони берилди. Демакки, қанчадан-қанча жиноятларнинг олди олинди, оилалар бут бўлди, кўнгли ўксик фарзандларнинг қадди тикланди, муштипар она-ларнинг чехраси ёришди. Бу ишлардан келаётган мўмай фойдани ҳатто жаҳон банки кузатувчилари ҳам аниқ ҳисоблай олмасалар керак.

Давлатимиз раҳбари яхши кўшничилик, аҳил-иноқлик, ўзаро хурмат-эҳтиром сиёсатини юксак поғонага кўтарди. Ҳам ичкарида, ҳам ташқарида ўринли-ўринсиз кўйилган тўсиқлар олиб ташланди, асоссиз текширувларга, шубҳа-гумонларга барҳам берилди. Узоқ йиллар бир-биридан узилиб, бегоналашаётган оилалар, бир ота-онанинг фарзандлари, сулолалар, дўст-қадрдонлар, касбдошлар бугун бир-бирларини бағриларига босиб, Президентимизни дуо қилмоқдалар. Маданият, адабиёт, театр ва кино санъати намояндаларининг ўзаро борди-келдилари, ижодий ҳафталик ва декадалар тиклана бошланди, бугун барчамиз ижодкорликдаги янги уйғониш фаслига гувоҳ бўлиб турибмиз.

Ўш Давлат Академик драма театри ижодкорлари Миллий Академик драма театримиз сахнасида Чингиз Айтматовнинг “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар” қиссаси асосида тайёрланган спектаклни намойиш этдилар. Ўзбек ва қирғиз кино ижодкорлари биргаликда “Дилбарим” фильмини суратга олмақдалар. “Жаҳон адабиёти” журналининг бу йилги тўртта сони Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон ижодкорларига бағишланмоқда. “Шарқ юлдузи” ва Қирғизистонда чоп этиладиган “Ала-тоо” адабий-бадий журнали ўртасида ижодий ҳамкорлик алоқалари ўрнатилди. Ёзувчилар уюшмасида Украинанинг мамлакатимиздаги элчихонаси билан биргаликда оташнафас шоира Леся Украинанинг ўзбек тилига ўгирилган “Марварид ёшлар” китоби тақдимоти бўлиб ўтди. Бир гуруҳ ўзбек ижодкорлари кўшни Қозоғистонда бўлиб, ҳамкасблари билан дилдан

сухбатлашиб, янги ижодий режалар тузиб қайтдилар. Бошқа соҳаларда ҳам қувонарли ўзгаришлар юз бераётир. Халқ кўнгилдаги кўтаринкилик, янги ижод намуналари, янги китоблар, таржималар, устоз-шогирдлик анъаналари – булардан келаётган фойдани ким ҳисоблайди? Буларнинг ҳаммаси инсон капиталини ривожлантириш, инсон манфаатларига хизмат қилиш, ҳазрати Инсонни улуғлаш эмасми?!

Буюк адиб Чингиз Айтматовнинг бундан роса йигирма икки йил аввал Тошкентда сўзлаган нутқида айтилган қуйидаги сўзлари беихтиёр ёдга тушади: “Борди-келдиларимиз деярли тўхтаб қолди. Ҳозир ўзбек адабиётида, хусусан ёш ўзбек адиблари ижодида қандай ютуқлар бор, улар қайси мавзуларни қаламга олмоқдалар, қандай янги йўналишлар мавжуд – бундан биз томондаги тенгдошларингизнинг хабари йўқ. Ва, аксинча, бизда нима гап, ёзилаётган, чоп этилаётган асарларнинг мазмуни, ғоявий-бадий савияси қандай – буни сизлар билмайсизлар. Бу кетишда бир-биримиздан узоқлашиб кетамиз. Бора-бора бир-биримизни танимай қоламиз, бир-биримизга ишончсизлик, ҳадик кўзи билан қараш бошланади. Мен асло бўрттираётганим йўқ. Бепарво юраверсак, бир-биримизга интилмасак, шу даражага тушишимиз аниқ. Бора-бора бир-биримизни таржимон орқали тушунадиган бўлиб қоламиз. Бу – тузатиш қийин бўлган катта маънавий фожа бўлади...” Не бахтки, бугун ана шу маънавий фожеа қирғоқларидан узоқлашмоқдамиз. Бу жараён бардавом бўлсин.

Кейинги икки йил ичида мамлакатимизда миллий таълим соҳасини амалда ислоҳ қилишга, хусусан, соҳа кадрлари малакасини оширишга алоҳида эътибор берилди. Мамлакатда мактабгача таълим соҳаси ночор аҳволга тушиб қолганини, бу борада бепарво ўтказаетган ҳар кунимиз шундоқ ҳам мураккаб муаммони янада мураккаблаштириши мумкинлигини тушуниб етдик, Президент Фармонига биноан янги вазирлик ташкил этилди. Мактабгача тарбия муассасалари фаолиятини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари белгиланди.

Шу ўринда бир мулоҳаза. Яқин Шарқ мамлакатларидан бирида болаларни бўлажак касбга йўналтириш... боғча тарбиясидан бошланади. Тарбиячилар (тажрибали педагог ва руҳшунослар) ота-онаси боғчага олиб келган боланинг қандай ўйинчоқлар ўйнаши, бошқа болалар билан муомаласига қараб, уларни маълум йўналишли гуруҳларга ажратилади. Бунда улар боланинг томирлари қайси соҳага мойиллигини билишга ҳаракат қилишса керак. Шундай қилинганда бола ёшлигидан ўзи қизиққан соҳага яқинлашади, уни ўрганади ва... боғчадан кейин мактабда, олий ўқув юртида яхши ўқийди, фанларни аълога ўзлаштиради. Бундан келадиган даромадни тасаввур қиласизми?

Давлатимиз раҳбарининг оилани мустаҳкамлаш борасидаги Фармон ва қарорларини олайлик. Оила – инсоният ўзининг бутун тарихи давомида ихтиро қилинган энг ноёб ячейка бўлса керак. Оила таназзулга юз тутса, айтайлик, ундаги ўртacha уч-тўртта бола қаровсиз қолса, бири жиноятга, иккинчиси гиёҳвандликка, учинчиси порахўрликка, тўртинчиси танбалликка мойил бўлиб вояга етса, жамият олдида янги тўртта муаммо пайдо бўлади, уларни бу касалликдан фориғ қилиш учун сарфланадиган маблағнинг миқдорини ким айта олади?

Жаноб Жим Ён Кимнинг мақоласида айтилишича, шу йилнинг октябрь ойида Бали оролида бўлиб ўтадиган Жаҳон банки гуруҳининг йиллик йиғилишида бугун дунёга келадиган бола 18 ёшга етганида унинг саломатлиги қандай бўлиши, бу борада қандай муаммоларга дуч келиши турли мамлакатлар мисолида кўрсатиб берилар экан. Бошқа мамлакатларни билмадим, аммо Ўзбекистонда бугун дунёга келган чақалоқ 18 йилдан кейин қандай ҳаёт кечиришини, саломатлиги, илми, онг-тафаккури, хулқ-одоби қандай бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас: мамлакатимизда инсон капиталига сарфланаётган харажатлар йиллар ўтгани сайин, беш-ўн баробар бўлиб, ўзимизга, эл-юртимизга, маънавий баркамоллигимизга қайтади ва жаҳон банки мутасаддиларининг йиллик ҳисоботларини гўзал рақамлар билан безайди.

Банк ва Халқаро молия корпорациясининг сўнгги маълумотлари бундай умидворликка асос бўла олади. Чунончи, ушбу икки нуфузли ташкилотнинг “Бизнес юритиш” йиллик ҳисоботида Ўзбекистоннинг рейтинги 2 баробардан ортиқ яхшиланиб, жаҳоннинг 190 та мамлакати орасида 2012 йилдаги 166-ўриндан 2017 йилда 74-ўринга кўтарилган, бизнес юритиш учун энг қулай ишбилармонлик муҳити, ҳуқуқий кафолот бўйича эса мамлакатимиз биринчи ўнликдан жой олган. Бу натижалар, шубҳасиз, Ўзбекистонда амалга оширилаётган жамики ислохотлар марказида Инсон ва унинг манфаатлари ётишини тасдиқлайди.

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

БЕРНҲАРД ШЛИНК

(1944 йили туғилган)

КИТОБ ЎҚИБ БЕРУВЧИ

Роман¹

*Олмон тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

6

Ҳанна учун суд мажлиси ёмон тугамаслиги мумкин эди. Аммо у аввалбошданок судда яхши таассурот қолдирмаганди. Айблов эълон қилингандан сўнг, у ниманидир нотўғри деб топиб, сўз сўради; раислик қилувчи судья саросимага тушиб, унга судда ишни кўриб чиқиш бошланмасдан олдин айблов хужжатини яхшилаб ўрганиб чиқишингиз ва эътирозларингиз бўлса билдиришингиз мумкин эди, ҳозир эса асосий мажлис бошланяпти ва айбловда нима тўғри, нима нотўғри, буни энди суд тергови кўрсатади, деган мазмунда танбеҳ берди. Суд тергови бошланишида раислик қилувчи судья қиз-гувоҳ томонидан ёзилган китобнинг немисча матни Германиядаги бир нашриёт томонидан чоп этишга тайёрлаб қўйилгани ва у қўлёзма шаклида барча иштирокчиларга тарқатилгани боис, уни ўқиб бериб ўтирмасликни таклиф қилди, шу аснода раислик қилувчи судьянинг асабий нигоҳи остида Ҳаннанинг адвокати уни рози бўлишга кўндирмоқчи бўлди, бироқ Ҳанна хоҳламади. У, шунингдек, аввалги сўроқ пайтида черков калити ўзида бўлганини тасдиқлаб айтган сўзини ҳам тан олмади. Калит унда ҳам, бошқа бировда ҳам эмасди, аслида черковнинг умумий калити бўлмаган, балки кўплаб эшикларнинг калитлари бўлиб, улар ташқаридан қулфларга солиб қўйилар экан. Аммо унинг ўзи ўқиб, имзо чеккан сўроқ баённомасида бошқача ёзилган эди. Унинг нега буни менга тикиштирмоқчисизлар, деган саволи ҳам ноўрин эди. У паст, ройиш овозда, аммо қатъият билан сўради ва сезишимча, ўзи хижолат бўлиб, нима дейишни ҳам билмай туриб қолди. Бу билан у қонун бузиляпти, деб таъна қилмоқчи эмасди, албатта, лекин раислик қилувчи судья уни шу маънода тушуниб, кескин жавоб қилди. Ҳаннанинг адвокати ўрнидан ирғиб туриб, шошилиб бир нималарни гапириб кетди, сўнг ундан бу таънани қабул қиласизми, деб сўрашгач, қайтиб жойига ўтирди.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Ҳанна вазиятни ўнглаш учун ноҳақлик бўляпти деб айтмаганман, дея эътироз билдирди ва унинг фикрича, тўғри, асосли деб топилган ва таъна қилинган нарсани маъқуллади. У қатъий эътироз билдириб, шунга иқрор бўлдики, тан олиш орқали эътироз билдириш ҳуқуқини қўлга киритган бўлса, эътироз билдириш билан эса, очикчасига рад этолмаганига кўниш, рози бўлиш мажбуриятини ўз зиммасига олган. Бироқ у ўзининг қатъияти раислик қилувчи судьяга ёқмаганини, унинг ранжиганини сезди. У мувофиқлик, ўйин қоидаларини, айб ва айбсизлик, айблов ёки оқлашга оид ўзининг ва бошқаларнинг фикрларини назарда тутувчи қоидаларни ҳис этолмасди. Адвокат унга етишмаётган мавжуд вазиятни баҳолай олмаслик ҳиссиётининг ўрнини тўлдириш учун кўпроқ тажриба ва ишончга эга яхшироқ мутахассис бўлиши лозим эди. Ёки Ҳанна уни бунчалик қийнамаслиги керак эди; у адвокатга ишонч билдиришдан очикдан-очик бўйин товларди, аслида у раислик қилувчи, яъни суд томонидан тайинланган бу ҳимоячига мутлақо ишонмасди.

Гоҳида Ҳаннанинг иши ҳам юришиб қоларди. Уни лагердаги селекция ишлари бўйича сўроқ қилишгани ёдимда. Бошқа айбланувчилар бу борада қачонлардир нимадир қилганликларини рад этишгани ҳолда, Ҳанна унда иштирок этганини бамайлихотир тан олди. Албатта, раислик қилувчи судья айтиб ўтганидек, Ҳанна ўзи ёлғиз эмасди, унинг атрофида бошқалар ҳам бўлган ва уларга ёпишиб, хиралик қилишига ҳам тўғри келган.

– Лагерда селекциялар қандай кечарди?

Ҳанна буни тушунтириб берди. Олтита ўзаро тенг ваколатли доирадан ҳар бири ўнтадан, жами олтмиш нафар кишини ажратиш лозим эди, касаллик аниқланган вазиятларда бундан четга чиқиш ҳоллари ҳам кузатилган, шунда барча масъул назоратчи аёллар кимларни жўнатиш кераклигини биргаликда муҳокама қилиб, ҳал этишган.

– Ҳеч ким бундан бўйин товламаган, ҳаммангиз биргаликда ҳаракат қилгансиз, шундайми?

– Ҳа.

– Маҳбусларни нақ ўлимга юбораётганингизни билмаганмисиз?

– Билганмиз, лекин янгилар келгач, эскилар уларга жой бўшатиши керак эди.

– Демак, сизлар жой бўшатиш учун сен, сен ва сен жўнаб кетишинг ва ўлишинг керак, деб маҳбусларга буюргансиз, шундайми?

Ҳанна раислик қилувчининг бу саволини тушунмади.

– Мен... мен... Ўзингиз-чи, нима қилган бўлардингиз?

Ҳаннанинг бу саволи жиддий эди. У нима қилишни, бундан бошқа нима дейишни билмасди, шу боис “ҳамма нарсани биладиган” раислик қилувчи қандай йўл тутарди, шуни билмоқчи бўлиб, унга шу савол билан муружаат этганди.

Бир зум ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Германия жиноят ишларини кўриб чиқиш амалиётида айбланувчининг судьяга савол бериши одат тусига кирмаган. Лекин ҳозир савол бериб бўлинган, энди ҳамма судьянинг жавобини кутарди. Судья саволни ўтказиб юбора олмас ёки унга танбех бериб ё уни рад этувчи муқобил савол билан жойига ўтиргизиб кўя олмасди ҳам. У жавоб қайтаришга мажбур эди. Нега у ғазаб ё ғижинишни одатига айлантириб олганини мен англаб бўлганман, бу унинг ўзига ҳам, бошқаларга ҳам яхши маълум эди. Бошқача қилиб айтганда, бу унинг

ниқоби эди. Унинг ортида жавоб ўйлаб олиш учун бир оз вақт топа оларди, лекин кўп эмас; қанча узоқ чўзилса, кутиш ва кескинлик шунча кучаяр, ундан кўра жавоб бериб қутулиб қўяқолиш яхшироқ эди.

– Шундай ишлар борки, уларга шунчаки аралашиб қолмаслик лозим ва агарда кимнингдир бошига етиши мумкин бўлса, улардан воз кечмоқ керак.

Агар у худди шу гапни Ҳанна ёки ўзининг ҳаёти билан боғлаб айтганда, бунинг ўзи кифоя қилар эди. Нима мумкину нима мумкин эмас, бунақа гаплар Ҳаннанинг жиддий саволига жавоб эмас эди. У қўл уриш мумкин бўлмаган ишлар борлигини эмас, балки ўзининг ҳолатида нима қилиши лозим эди, шуни билмоқчийди. Судьянинг жавоби эса ожиз, ночор, аянчли туюлди. Буни ҳамма ҳис қилди. Улар ҳафсалалари пир бўлиб, енгил тин олиб, Ҳаннага ҳайрат билан қараб қолишди. У тортишувда маълум бир даражада ғалаба қозонган, бироқ ўзи ўйланиб, хаёл суриб қолган эди.

– Демак, мен... “Сименс”га ... бормаслигим керакмиди?

Бу савол судьяга берилмаганди. У ўзи билан ўзи гаплашар, ўзига ўзи савол берар, тараддудланар, саволи тўғрими-йўқми, бунга иккиланар, жавобини ҳам билмас эди.

7

Ҳаннанинг қатъий эътирозидан раислик қилувчи судья қанчалик ранжиган бўлса, астойдил иқдор бўлишидан бошқа айбланувчиларнинг ҳам шунчалик жаҳли чикқан, чунки бу нафақат уларнинг, балки Ҳаннанинг ўз ҳимояси учун ҳам таҳликали эди.

Аслида эса исбот, далиллар ҳолати айбланувчилар учун бежавотир эди. Дастлабки асосий айблов моддаси учун исбот, далиллар фақат тирик қолган она, унинг қизи ва қизнинг ёзган китобидан иборат эди, холос. Она ва қиз гувоҳлигининг туб моҳиятисиз ҳам, яхшигина ҳимоя айбланувчиларнинг селекция билан шуғулланганини ишонарли тарзда рад эта олиши мумкин эди. Чунки гувоҳларнинг маълумотлари аниқ эмас ва аниқ бўлолмас ҳам эди; комендантлар, соқчи, қоровуллар ва бошқа назоратчи аёллар ҳамда буйруқ ва вазифалар берувчи мансабдорлар билан маҳбуслар фақат қисман юзлаштирилар ва улар фақатгина тегишли тарзда қисман текширувдан ўтказилар эди. Иккинчи айблов банди ҳам худди шундай ҳолатда эди. Она ва қизи черковга қамаб қўйилган ва ташқарида нималар бўлгани ҳақида ҳеч қандай гувоҳлик бера олмас эдилар. Албатта, айбланувчилар биз у ерда бўлмаганмиз, деган ёлғон баҳона билан қутулиб кетолмасдилар. Ўша пайтда қишлоқда яшаган бошқа гувоҳлар улар билан гаплашган ва уларни эслай олардилар. Бироқ бу гувоҳлар ўзлари маҳбусларни қутқаришлари мумкин эди-ку, деган таънага қолмаслик учун хушёр бўлишлари керак эди. Айбланувчилар – бир нечта хотинлар ўша ерда экан, қишлоқ аҳолиси улардан устун келиб, черков эшиklarини ўзлари очиб юборишса бўлмасмиди? Шундай қилганларида, балким айбланувчилар ҳам гувоҳларнинг айбларини енгиллаштирувчи мажбуриятларни ўз зиммаларига олган бўлармидилар? Ҳали қочишга улгуролмаган ёки бирпас кўринмай қолган соқчилар ва қоровулларнинг буйруғи ёки зуғумига ҳам қарамай, ярадорларни лазарет¹га элтиб қўйиб, сўнг қайтиб келишнинг иложи йўқмиди?

¹ Лазарет – ҳарбий шифохона.

Бошқа айбланувчиларнинг ҳимоячилари кўзлаган бундай усуллар Ҳаннанинг астойдил иқрори туфайли барбод бўлгач, улар бундан усталик билан фойдаланиб, Ҳаннанинг айбини оғирлаштирадиган, бошқа айбдорларнинг айбини эса енгиллаштирадиган стратегияни қўлладилар. Буни ҳимоячилар махсус касбий масофадан туриб амалга оширган бўлса, бошқа айбланувчилар лукма ташлаб, қўллаб-қувватлаб турдилар.

– Сиз маҳбусларни ўлимга юбораётганингизни билганман дедингиз – бу фақат сизга тааллуқли, шундай эмасми? Ҳамкасбларингиз нимани билишганини эса билолмайсиз. Буни балким тахмин қиларсиз, бироқ пировардида баҳолай ҳам олмайсиз, шундай эмасми? – сўради Ҳаннадан бошқа бир айбланувчи аёлнинг адвокати.

– Лекин биз барчамиз билганмизки...

– “Биз, биз барчамиз” дейиш “мен, мен ўзим” дейишдан кўра осонроқ, шундай эмасми? Лагерда сизнинг ҳимоянгизда ёш қизлар бўлган, бири маълум муддатга, яна бирови эса бошқа муддатга қўл остингизда юрган, шу тўғрими?

Ҳанна тараддудланди.

– Мен... ёлғиз ўзим эмасдим, деб ўйлайман...

– Ифлос ёлғончи! Сенинг эркатойларинг – сеники эди, ёлғиз сеники!

Бошқа бир айбланувчи, қўпол, заҳар-заққум хотин ғазаб билан шанғиллаб, лукма ташлади.

– Сиз ўйлаган нарсангизни “биламан” дейсиз, “ўйлайман” деганингизда эса шунчаки тўқиб-бичасиз, шундай бўлиши мумкинми?

Адвокат гўё унинг тасдиқловчи жавобидан ранжигандек, бошини сарак-сарак қилди.

– Ҳимоянгиз остидагилар кўнглингизга ургач, барчасини навбатдаги транспорт билан Освенцимга жўнатворгансиз, буям тўғрими?

Ҳанна жавоб бермади.

– Бу сизнинг махсус, шахсий селекциянгиз эди, шундай эмасми? Сиз буни ортиқ тан олишни хоҳламаяпсиз, буни ҳамма қилган деб яширяпсиз. Бироқ...

– Э худо!

Шу пайт, савол-сўроқдан сўнг, томошабинлар орасидан жой олган қиз-гувоҳнинг овози эшитилди, у юзини қўллари билан шапатиларди.

– Буни қандай унута олдим-а?

Раислик қилувчи судья ундан гувоҳлик маълумотларингизни тўлдирмоқчимисиз, деб сўради. Қиз уни олдинга таклиф қилишларини ҳам кутиб ўтирмай, шартта ўрнидан турди-да, гапира кетди.

– Ҳа, унинг эркатой арзандалари бўлган, улар ёш, кучсиз ва нозик эди, уларни ўз ҳимоясига олиб, ишлатишларига йўл қўймай, яхшироқ жойлаштириб, боқиб, озиқ-овқат билан таъминлаган, кечқурунлари эса ўзи билан бирга олиб кетарди. Қизлар эса нима иш қилганларини айтишлари мумкин эмасди, биз ўйлардикки, у... чунки уларнинг барчаси гўё ўйин-эрмакдан сўнг, кўнглига ургандай, жўнатиб юбориларди. Аммо аслида эса ҳечам ундай бўлмаган, бир куни улардан биттаси айтиб қолди, шунда билганмиз, қизлар унга... китоб ўқиб беришаркан, ҳар оқшом, ҳар куни кечқурун. Бу яхшироқ эди... қурилишда ўлгудай ишлагандан кўра яхши эди, шундай деб ўйлаганман, йўкса буни унутолмай юрган бўлардим. Лекин бу ҳақиқатан ҳам ишлашдан яхшимиди?

У шундай деб, ўз жойига ўтирди.

Ҳанна бирдан бурилиб, мени кўриб қолди. Шунда сездимки, у менинг шу ердалигимни билган. Менга жўнгина қараб қўйди. Юз ифодасида на бирон-бир илтимос, на бирон нимага интилиш, ишонтириш ва на бирон-бир ваъда зоҳир эмас, балки чеҳранинг шундоқ ўзи намоён эди. Мен унинг нақадар жиддий, безовта эканини ва ҳолдан тойганини пайқадим. Кўзлари остида халтачалар пайдо бўлган ва ҳар икки бетидаги тепадан пастга қараб тушган ажинлар унча чуқур бўлмаса-да, чандиқ каби кўзга ташланиб турарди. Унинг нигоҳидан ўнғайсизланиб, қизариб кетдим, у юзини ўгириб, яна илгаригидек суд курсисига қараб тураверди.

Раислик қилувчи судья Ҳаннага савол берган адвокатдан айбланувчига яна саволингиз борми, деб сўради. У ҳамма нарсани Ҳаннанинг адвокати орқали билиб олмоқчи эди. Сўра, сўрасанг-чи, дердим мен унга хаёлан, ахир у нозик ва кучсиз қизларни бекорга танламагандир, чунки улар бусиз ҳам қурилиш ишларига ярамаган, бусиз ҳам навбатдаги транспорт билан Освенцимга жўнатворилган бўларди. Шунинг учун ҳам уларга охириги ойда оғир бўлмасин деган. Шуни айтсанг-чи, Ҳанна. Улар охириги ойда қийналмасин, уларга енгиллик бўлсин дегансан, шуни айт. Нозик ва кучсизларни танлаш сабаби ҳам шу эди, дегин. Бошқа сабаб йўқ эди, бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Бироқ адвокат Ҳаннадан бошқа ҳеч нарса сўрамади, у ҳам ортиқ бир нима демади.

8

Қиз-гувоҳ ўзининг лагердаги ҳаёти ҳақида ёзган китобнинг немисча нашри суд жараёни ўтиб бўлгандан кейингина босилиб чиқди. Кўлэзма суд давом этаётган пайтдаёқ тайёр бўлган, лекин фақат қатнашчиларгагина тарқатилган эди. Мен китобни инглиз тилида ўқишимга тўғри келди, бу ўша пайтда ҳали камина кўникмаган қийин иш эди. Ҳали ўрганиб улгурмаган чет тили ҳар доимгидек ўзига хос, ғалати бир тарзда бирданига масофа ва яқинликни келтириб чиқарди. Китоб чуқур ва пухта ишлаб чиқилганига қарамасдан, уни ўзлаштиришнинг иложи бўлмади. Тилнинг ўзи қандай бегона бўлса, китоб ҳам шундайлигича қолди.

Орадан анча йиллар ўтгач, уни яна қайта ўқиб чиқдим ва китобнинг ўзи масофа яратаётганини кашф қилдим. У ўқувчини идентификация¹ сари чорламайди ва унга ҳеч кимни, на она ва на унинг қизини, на улар билан турли хил лагерларда ва ниҳоят, Освенцимда ва Краков яқинида бирга қисматдош бўлган кишиларни ҳам ёқимтой қилиб тасвирламайди. Барак²нинг бошлиқлари, назоратчи хотин-қизлар ва соқчи, қоровулларнинг юз-қиёфалари бўрттириб кўрсатилмаган, уларга яхши ёки ёмон муносабатда бўлиш ўқувчининг ўз виждонига ҳавола қилинган. Китобдан мен юқорида баён қилиб беришга уринганим хушсизлик ва қарахтлик нафаси уфуриб туради. Бироқ ана шундай қарахтлик ва хушсизлик муҳитига қарамасдан, қиз-муаллиф томонидан қайд этиш ва таҳлил қилиш имконияти ҳеч ҳам бой берилмагани сезилиб туради. У ўз-ўзига ҳамдардлик ва ўзига ишониш, ўз-ўзини англаш орқали лагерлардаги оғир йилларни бошдан кечириб, нафақат уларни енгиб омон

¹ Идентификация – айнан ўхшатиш.

² Барак – вақтинчалик ёғоч уй.

колади, балки адабий шакл бериб, бадий бўёқларда ҳам акс эттиради. У ўзининг вояга етган, ёшига мос келмайдиган даражада ақлли ва уддабурон хатти-ҳаракатлари ҳақида бошқа барча воқеаларни қандай хушёрлик билан тасвирлаган бўлса, шундай ёзади.

Китобда Ҳаннани на исмидан, на бирор бир белгисидан таниб олиш имконсиз. Баъзан уни вазифаларини шавқатсизларча, лекин виждонан бажараётган қайсидир ёш, чиройли назоратчи аёл қиёфасида кўраётгандай бўлардим, лекин бунга ўзим ишонмас эдим. Агар бошқа айбланувчиларга разм солсам, фақат Ҳаннагина асарда тасвирланган назоратчи аёлга ўхшаб кетарди. Аммо ундан бошқа назоратчи аёллар ҳам бўлган-ку. Қиз-гувоҳ кўрган ва билган бир назоратчи аёлнинг лақаби “байтал”, ўзи ёш, гўзал ва чаққон, бироқ шафқатсиз ва жаҳлдор бўлган. Лагердаги назоратчи хотин худди унга ўхшаб кетади. Бошқалар ҳам шунақанги муқояса қилишганмикин? Ҳанна бу ҳақда билганми, буни ҳеч эслаганми ва мен уни “от”га қиёслаганимда шунинг учун ҳайрон ва паришон бўлиб қолмаганмикин?

Краков яқинидаги лагерь она ва унинг қизи учун Освенцим йўлидаги охирги бекат эди. Буни тараққиёт деб атаса бўларди; иш нисбатан энгилроқ, овқат ҳам яхшироқ, жой ҳам, баракда юз кишининг ичида эмас, битта хонадаги олти нафар хотиннинг орасида ухлашарди. Бунинг устига, иссиқроқ ҳам эди; фабрикадан лагерга қайтаётиб, йўлда ўтин териб келишарди. Фақат селекциялардан кўриб туришар, лекин буям Освенцим билан солиштирганда, ёмон эмасди. Ҳар ой бир минг икки юз нафар хотин-қизлар ичидан олтмиш нафари қайтариб жўнатиладди; агар одам ўртамиёна куч-қувватга эга бўлса, йигирма ой мобайнида тирик қолишга, ҳарҳолда тетикроқ аҳволда юришга умид қилиши мумкин эди. Бундан ташқари, салкам йигирма ой ичида уруш ниҳоят, тугаб қолса ажабмас, деган умид ҳам йўқ эмасди.

Бахтсизлик, мусибат лагернинг тарқатиб юборилиши ва маҳбусларнинг ғарбга жўнатилиши билан бошланди. Қиш, қор ёғарди, аёлларнинг эгнидаги уст-бошлари аянчли бир аҳволда, улар фабрикада мудом совқотиб юришар, лагерда эса бир амаллаб чидашса-да, лекин оёқларидаги пойафзаллари бундан бешбаттар эди. Пойафзал ўрнига кўпинча оёқларига латта-путта, газета қоғозларини ўраб-чирмаб боғлаб олишарди, бу юрганда, турганда бир нави, аммо қор ва муз устида узоқ давом этадиган “марш”лар пайтида ечилиб, титилиб кетар эди. “Марш” дегани оддий юриш бўлса ҳам майлийди, қаёқда, аёлларни худди итдай олакишлаб, таъқиб қилишар, у бечоралар жонҳолатда югуришга мажбур эдилар. “Ўлим марши” дерсиз? – сўрайди қиз-муаллиф ўз китобида ва: “Йўқ, ўлим сари йўртиб елиш, ўлим сари сакраб чопиш эди бу”, дея жавоб беради. Кўпчилиги йўлдаёқ ҳолдан тойиб, адойи-тамом бўлиб йиқилиб қолар, қолганлари эса тунги “марш”дан сўнг пичанхона, омборхона ёки чордеворга ўхшаш жойларга қамаб қўйилар ва улар ҳам қайтиб ўринларидан турмасдилар. Бир ҳафтадан сўнг, аёлларнинг деярли ярми ҳаётдан кўз юмган бўларди.

Черков омборхона ва чордеворлар билан қиёслаганда хотин-қизлар учун энг мақбул бошпана эди. Йўлда ташлаб кетилган ҳовли-жойлар учраб қолгудай бўлса, уларга соқчи, қоровуллар ва назоратчи аёлларнинг ўзлари жойлашиб олардилар. Ҳувиллаган, кимсасиз қишлоқда эса улар руҳонийнинг уйини ўзларига олиб, маҳбусларга омборхона ёки чордевор-

дан кўра анча тузукроқ жой – черковни қолдирардилар. Шу ва қишлоқда ҳатто илиқ ёвғон хўрда беришгани гўё мусибатнинг охиридай туюлди. Маҳбус хотин-қизлар шунга ҳам шукур қилиб, уйкуга кетишади. Орадан ҳаял ўтмай, бомбалар келиб тушади. Черков минораси ёниб, оловнинг чирсиллаган товуши эшитилса-да, лекин ҳеч нима кўринмасди. Минора бўлиниб, чордоқдаги тўсин ва харилар устига тушгач, бир-икки дақиқадан сўнг оловнинг ёруғи кўрина бошлайди. Пастга қараб қулаётган хода, тўсинлардан черков ичидаги стол-стуллар, тахтасупа-ю минбар ўт олиб, бари ловиллаб ёнишга тушади.

Қиз-гувоҳнинг фикрича, агар хотинлар барчаси бир ёқадан бош чиқариб, дарҳол эшиклардан бирини бузиб, синдириб очишга киришганларида, қутулиб қолишлари мумкин эди. Аммо улар нима рўй берганини ва яна нималар бўлишини англаб етгунча, кеч бўлган. Бомба тушиб, улар уйғониб кетган пайтда қоронғи тун эди. Ғалати ва ваҳимали шовқинга қулоқ солиб туришаркан, олов ёруғи деразалардан кўрина бошлайди. Аввал минора, сўнг том ёниб бўлгач, аёллар нима гаплигини англаб, даҳшатга тушиб, ёрдам сўраб бақиришади, ўзларини эшикка уриб, уни тақиллатиб, силтайдилар.

Ёнаётган чордоқ тўсин ва харилари черков ичига қулаб, олов худди каминдаги каби лангиллаб ёна бошлайди. Кўпчилик аёллар нафаси бўғилмаёқ ёниб кетади. Оловда ҳатто темир қопламали эшиклар ҳам чўғланиб куйиб кул бўлади. Лекин унгача орадан бир неча соат вақт ўтади.

Она ва қизи омон қолишади, чунки она тўғри йўлни танлай билганди. Аёллар ваҳимага тушишгач, у ортик чидаб туролмай, черков равоғига қараб чопади. У ерда ҳам олов тиллари ҳамма нарсани ўз домига тортаётгани унга барибир эди, энг муҳими, бақир-чақир қилиб, ўзларини у ёқ-бу ёққа ураётган, ёниб кетаётган хотинлардан узоқроқда ёлғиз қолишни хоҳлаганди. Равоқ шунчалик тор эдики, унга ёнаётган ёғоч, ходалар илинмай қолади. Она-бола деворга маҳкам қапишиб олган кўйи оловнинг қутуриб, авж олаётганини кўриб турарди. Улар кейинги куни на пастга тушишга ва на ташқарига чиқишга юрак ютиб ботинолмайдилар. Тун қоронғисидан эса зинани тополмай, йўлдан адашиб кетишдан қўрқишади. Индинига тонгги ғира-ширада ниҳоят, черковдан эсон-омон чиқиб олишади, уларни учратган айрим кишилар саросимага тушиб, бақрайиб қараб қоладилар, аммо кейин уларга кийим-кечак ва овқат бериб, йўлга кузатиб қўйишади.

9

– Нима учун эшикни очмадингиз?

Раислик қилувчи судья ҳар бир айбланувчи аёлга навбати билан шу саволни берарди. Айбланувчи аёлларнинг ҳам кўпчилиги бир хил жавоб қайтарарди: Очолмас эдим. Нимага? Чунки бомба тушган пайтда руҳоний уйда ярадор бўлиб ётардим. Ёки бомба тушганда шок ҳолатида эдим ё бомба тушгандан сўнг, яраланган соқчи, қоровуллар ва бошқа назоратчи аёлларни кутқариш билан овора бўлдим, черков ҳақида ўйламадим, чунки черков яқинида эмас эдим, черковдаги ёнгинни кўрмадим, бақир-чақирларни эшитмадим ва ҳоказо.

Раислик қилувчи судья айбланувчи аёлларга навбати билан бир хил айбни қўярди. Ҳисобот эса бошқача бўлиб, обдан ўйлаб ёзилган эди.

“Эсэс” ҳужжатлари орасидан топилган ҳисобот бошқача ёзилган, дейиш нотўғри бўлар эди. Аммо унинг бошқача ўқилиши тайин эди. Унда руҳоний уйда ўлганлар, ярадор бўлганлар ким, ярадорларни ким юк машинасида лазаретга олиб борган ва унга бочка аравада кимлар ҳамроҳлик қилган, ҳамма-ҳаммаси номма-ном келтирилган эди. Унда, шунингдек, назоратчи аёлларнинг орқада қолиб, ёнғиннинг авж олишини ва қочишга уринишларнинг олдини олиш учун ёнғин тугабини кутишгани, маҳбусларнинг барчаси ёниб кетгани ҳам далил сифатида келтирилганди.

Айбланувчи аёллар исмларининг келтирилган номлар орасида йўқлиги айбланувчиларнинг орқада қолган назоратчи аёлларга мансуб эканини билдиради. Қочишга уринишларнинг олдини олиш учун назоратчи аёлларнинг орқада қолишлари эса руҳоний уйдаги ярадорларни қутқариш ва уларнинг транспортда шифохонага олиб кетилиши билан ҳали ҳамма ишнинг тугамаганига ишорадир. Ҳисоботда ёзилишича, орқада қолган назоратчи аёллар черковдаги ёнғинни ўз холига қўйиб, эшикларнинг маҳкам берк бўлишини таъминлашган. Ортда қолган назоратлар орасида, ҳисоботда айтилишича, айбланувчилар бўлган.

Йўқ, деди айбланувчи аёллардан бири, бундай бўлмаган, ҳисобот нотўғри. Буни орқада қолган назоратчи аёлларнинг вазифаси ёнғин авж олишининг олдини олиш эди, деб ёзилганидан ҳам билса бўлади. Улар ушбу вазифани қандай қилиб уддалашарди? Бу – бемаънилиқ, қолаверса, ёнғин “ҳимоя”сида қочишга уринишларнинг олдини олиш вазифаси ҳам бемаъниликдан бошқа нарса эмас. Қочишга уринишлар эмиш. Ўзимизникилар қолиб, бошқалар – маҳбуслар ҳақида қайғуришимиз керакмиди? Йўқ, ўша тунда нима бўлган, нима қўйган, ҳисоботда бу тафсилотлар ўз ифодасини топмаган. Бунақанги нотўғри ҳисобот қандай қилиб ёзилиши мумкин? Буни ҳам ҳеч ким билмасди.

Тўладан келган, оғиркарвон, тили заҳар айбланувчи аёл биларкан.

– Буни анавидан сўранглар! – деди у бармоғи билан Ҳаннага ишора қилиб. – Ҳисоботни у ёзган. Ҳаммасига ёлғиз ўзи айбдор. Ҳисобот билан ишни бости-бости қилиб, бизнинг оёғимиздан тортмоқчи бўлган.

Раислик қилувчи Ҳаннадан сўради, бу унинг сўнгги саволи эди. Биринчи саволи эса қуйидагича янгради:

– Нима учун эшикни очмадингиз?

– Биз... биз... – Ҳанна жавоб тополмай қийналди. – Биз нима қилишни билмай қолдик.

– Нима қилишни билмай қолдик дейсизми?

– Бизникилардан айримлари ўлиб, бошқалари жуфтакни ростлаб қолишди. Ярадорларни шифохонага олиб бориб, сўнг қайтамиз дейишди, аммо улар қайтиб келмасликларини билишарди, биз ҳам билардик. Эҳтимол, улар шифохонага ҳам боришмагандир, ярадорларнинг аҳволи унчалик оғир эмас эди. Биз ҳам бирга бормоқчи бўлдик, лекин улар айтишдики, ярадорларга жой керак, қолаверса, кўп хотинларни эргаштириб юришни хошлашмади. Билмадим, улар қаёққа кетди.

– Сиз нима қилдингиз?

– Нима қилишимизни билмай қолдик. Ҳаммаси шунақанги тез содир бўлдики, руҳонийнинг уйи ва черков минораси ёниб кетди, эрақлар ва уловлар ҳали шу ерда эди, улар кетишгандан сўнг, черковдаги хотинлар билан ўзимиз ёлғиз қолдик. Тўғри, қуролга ўхшаш нарса қолдиришган эди,

лекин биз уни ишлатишни билмасдик, агар билганимизда ҳам биз – бир неча аёлга бундан нима наф? Шунчалик кўп хотин-қизларни бизлар қандай қилиб қўриқлай олардик? Уларни қатор қилиб қўйсангиз, қайдан қайга чўзилади, бундай узун тизилган сафни қўриқлаб бориш учун биздақадан яна қанчаси керак бўлади? – Ҳанна бир оз тин олди. – Сўнг қий-чув бошланди ва вазият борган сайин баттарлашаверди. Агар биз эшикларни очиб юборганимизда ва ҳамма бирдан чиқиб кетганида...

Раислик қилувчи бир оз кутди-да, сўнг савол берди:

– Қўрқингизми? Маҳбуслар сизни бир ёкли қилишидан қўрқингизми?

– Маҳбуслар бизни... йўқ, лекин биз уларни қандай қилиб тартибга сола олардик? Тартибсизлик, тўс-тўполон кучайиб, уларни эплаёлмай қолардик. Борди-ю, қочишга уринганларида...

Раислик қилувчи яна кутиб турди, аммо Ҳанна гапини охиригача айтмади.

– Агар қочиб кетишганда, сизни айблаб, қамаб, отиб ташлашларидан қўрқингизми?

– Биз уларни шунчаки қочиб кетишларига йўл қўя олмас эдик! Ахир биз бунинг учун жавобгар эдик... Демокчиманки, биз уларни ҳамма вақт, лагерда ва поездда ҳам қўриқлаганмиз, қочиб кетмаслиги учун уларни пойлашимиз керак, мана гап қаерда. Шунинг учун ҳам нима қилишимизни билмай қолдик. Кейинги кунлар ичида қанчаси омон қолади, буни ҳам билмас эдик. Жуда кўпчилиги ўлиб кетган, қолганлари ҳам ҳолдан тойган, бемадор эди...

Ҳанна айтган гапларининг ўзи учун фойдаси бўлмаганини сизди. Бирок у бундан бошқа нима ҳам дея оларди? Фақат шу гапларни яхшироқ ифодаб, изоҳлаб, тушунтириб бериши мумкин эди, холос. Аммо қанча кўп гапирса, аҳволи шунча баттарлашарди. Нима қилишни билмай, яна суд раисига савол билан мурожаат этди.

– Хўш, ўзингиз-чи, нима қилган бўлардингиз?

Лекин бу гал ҳеч қандай жавоб оломаслигини биларди. Шунинг учун ҳам жавоб кутмади. Ҳеч ким ҳам жавоб кутмасди. Раислик қилувчи индамай, бошини сарак-сарак қилди.

Йўқ, Ҳанна баён қилган саросима, қатъиятсизлик, ожизлик, ночорлик, нотавонлик ҳолатларини одамлар тасаввур қилолмайди, деб бўлмасди. Тун, совук, қор, олов, черков ичида қамалиб қолган аёллар қий-чуви, назоратчи аёлларга ҳамроҳлик қилган ва буйруқ берганларнинг ғойиб бўлиши – вазият ҳақиқатан ҳам мураккаб эди. Лекин вазиятнинг оғирлигини тушуниш ва айбланувчиларнинг қилган ё қилмаган хатти-ҳаракатларидан даҳшатга тушиш, буларни бир-бирига нисбийлаштириб бўлармиди? Аёзли қиш кунда, кимсасиз кўчада автофалокат, бахтсиз ҳодиса юз берди дейлик, жароҳатланганлар бор, етказилган ялпи зарар, хўш, шунда нима қилиш керак? Ёки биз аралашишимиз керак бўлган икки хил мажбурият ўртасидаги зиддият-чи? Ҳанна айтган гапларни тасаввур қилиш мумкин эди, лекин буни ҳеч ким хоҳламади.

– Ҳисоботни сиз ёзганмисиз?

– Нималарни ёзиш лозимлигини бирга ўйлашиб кўрганмиз. Жуфтакни ростлаганларга ҳеч қандай адоватимиз йўқ. Аммо борди-ю, бирон нимани нотўғри қилган бўлсак, буни юракка яқин олишни ҳам хоҳламаганмиз.

– Демак, бирга ўйлашиб кўрганмиз деяпсиз. Унда ким ёзган?

– Сен ёзгансан! – деди бояги айбланувчи аёл, бармоғи билан яна Ҳаннани кўрсатиб.

– Йўқ, мен ёзмаганман. Ким ёзгани шунчалик муҳимми?

Прокурорлардан бири, мутахассис ҳисоботдаги ёзув билан айбланувчи Шмиц дастхатини солиштириб кўрсин, деган таклиф киритди.

– Менинг дастхатим? Сиз менинг дастхатимни...

Суд раиси, прокурор ва Ҳаннанинг адвокати ёзув ўн беш йилдан ортиқроқ вақт мобайнида ўзининг айнан ўхшашлигини сақлаб қолармикин, уни таниб бўлармикин, дея бир-бирлари билан баҳслаша бошлашди. Буни эшитиб турган Ҳанна бир нима демоқчи ё сўрамоқчи бўлди, унинг қиёфаси ниҳоятда ташвишли эди. Сўнг:

– Ҳеч қандай мутахассиснинг кераги йўқ. Ҳисоботни мен ёзганман, – деди.

10

Ҳар жума кунги семинар йиғилишларини эслай олмайман. Ҳатто суд муҳокамасини тасаввур қилиб кўришга уринсам ҳам, ҳеч нарса ёдимга тушмайди. Биз ўзи нимани илмий жиҳатдан ишлаб чиққан эдик? Нималар ҳақида гаплашганмиз, нимани билмоқчи бўлганмиз? Профессор бизларга нималарни ўргатди?

Аммо якшанба кунлари яхши эсимда қолган. Судда ўтказган кунларимдан “эсдалик” сифатида табиатдаги ранглар ва исларга ташналикни орттирдим. Жума ва шанба кунлари ҳафтанинг бошқа кунларида қолдирган дарсларимни кўшимча тарзда тайёрлаб, семестр вазифаларини бажариб борар эдим. Якшанба кунлари эса табиат қўйнига қочиб чиқиб кетардим.

Ҳайлигенберг, Михаэлсбазилика, Бисмарктурм, Филозофенвег, Флуссуфер – ушбу кўчаларни, йўл-сўқмоқларни у якшанбадан бу якшанбага камдан-кам ўзгартирардим. Ҳар ҳафта тобора кўпаяётган ўт-ўланларни ва Райн бўйларини гоҳ жазирама иссиқда тупроқдаги намнинг буғланишидан ҳосил бўладиган енгил, сийрак туман ичида, гоҳ ёмғир пардаси ортида, гоҳ ёмғирли булутлар остида кўриб, куёш чиққанда ўрмондаги турли хил мевалар, гул ва гиёҳларни, ёмғир ёққанда эса, тупроқ ва ўтган йилги чириган япроқлар ҳидини искаб, бундан ўзим учун хилма-хиллик, ранг-баранглик кашф этардим. Умуман олганда, менга турфа хил манзаралар унча керак эмас ва уларни изламасдим ҳам. Навбатдаги саёҳатим олдингисидан кўра сал узоқроққа чўзилар, кейинги таътилни эса ўтган гал ўзим топган ва ўзимга ёқиб қолган гўшада ўтказардим – бир муддат Цейлон, Миср ва Бразилияга бориш учун журъатлироқ бўлишим керак экан, деб ўйлаб қолдим, сўнг яна ўзимга таниш минтақалар билан янаям яқинроқ таниша бошладим. Уларда кўп яхши жиҳатларни кўраман.

Ўрмонда юрганимда Ҳаннанинг сири очилган жойга дуч келиб қолдим. У ернинг ҳозир ва ўшанда ҳам ҳеч бир қизиқ жиҳати йўқ эди, бу ерда на ўзига хос ўсган дарахт ёки қоя бор эди, на шаҳар, на текислик фавқулудда, ўзгача бўлиб кўринар, фикр, хис-туйғу ва тасаввурларни ўзаро боғлаб, ҳайрон қолдирадиган ҳеч нима йўқ эди. Ҳафтама-ҳафта ўша йўллардан Ҳанна ҳақида хаёл суриб борарканман, ногоҳ бир фикр туғилиб, шунга олиб келдики, теварак-атроф, вазият ва шароитнинг яқинлиги сезилиб,

зоҳиран эмас, балки ботинан ҳайрон қолдирадиган бир нимани ҳис этиб, идрок қила бошладим. Тоғ томон тик кўтарилиб кетган, кўча ва қудуқни кесиб ўтиб, аввалига баланд бўлиб ўсган азим дарахтлар остидан, сўнг эса сийрак дарахтзорлар оралаб ястанган йўлда худди шундай туйғуни ҳис этдим.

Ҳанна тушмагур ўқиш ва ёзишни билмас эди.

Шунинг учун ҳам ўзига китоб ўқиб беришларини сўраган. Шунинг учун ҳам велосаёҳатимиз чоғида ўқиш ва ёзишни менинг зиммамга юклаган, эрталаб меҳмонхонада мен қолдирган ёзувни кўргач, сири фош бўлишидан кўрқиб, ғазабдан ўзини йўқотгудай бўлган. Шунинг учун ҳам трамвайдаги хизмат лавозими кўтарилишидан бош тортган; хайдовчиликка ўқиганида кондуктор сифатида яшириб юрган камчилиги очилиб қолган бўларди. Шу боис ҳам “Сименс”даги хизмат лавозими ошишидан воз кечиб, лагерь назоратчисига айланган. Шунинг учун мутахассис билан юзма-юз бўлишдан қочиб, ҳисоботни мен ёзганман дейди. Суд жараёнида шу боис ҳаётини хавф остига қўйиб гапирдимикин? Чунки у қиз-гувоҳнинг китобини ва айблов матнини ўқий олмаган, демак ўзини ҳимоя қилиш имкониятларини кўра олмай, унга тайёрланаолмаган. Ўз ҳимояси остидаги “эркатой”ларини ҳам Освенцимга шунинг учун, борди-ю бир нимани сезиб қолишган бўлса, овозларини ўчириш учун жўнатганмикин? Ва кучсиз, заиф, нимжонларни шу сабабли ўз ҳимоясига олганмикин?

Сабаб шуми? Ўқиш ва ёзишни билмаслигидан уялиб, ўзини-ўзи фош этиш ўрнига менга ғалати муомала қилганини тушунганман. Уят мужмал, рад этувчи, кибр-ҳаволи, пинҳоний ва муғомбирона ҳамда таҳқиромуз феъл-атвор ва муомалага сабаб бўлишини ўзим ҳам билардим. Бирок Ҳаннанинг ўқиш ва ёзишни билмаслигидан уялиши лагердаги ва суд жараёнидаги муомала ва хатти-ҳаракатлари учун сабаб бўла олармиди? Хат-саводи йўқлиги ошкор бўлишидан кўрқиб, жиноятчи сифатида қораланиши ёки жиноятга қўл уриши тўғрими?

Ўшандан бери ўзимга ўзим худди шу саволларни неча марталаб қайта-қайта бердим. Ҳанна сири очилишидан чўчиркан, унда беозоргина саводсиз бўлиш ўрнига даҳшатли жиноятга қўл уриш шартмиди? Ёки у ҳар доим сувдан қуруқ чиқиб кетавераман, деб ўйлаганмикин? Шунчалик ҳам аҳмоқ эдими у? Шу қадар манман, шуҳратпараст, ёвуз ва шафқатсиз эдими, сири ошкор бўлишидан чўчиб, кип-қизил жиноятчига айланиб ўтирса?

Ундан ўшандаям ва ундан кейин ҳам доим шундай ёзғирардим. Йўқ, дердим ўзимга ўзим, Ҳанна жиноят қилишга ботинмаган. У “Сименс”даги хизмат лавозими ошишидан воз кечиб, назоратчилик фаолиятига рўпара бўлган. Йўқ, у кучсиз, нозик ва нимжонларни ўзига китоб ўқиб бергани учун Освенцимга жўнатмаган, балки уларни бусиз ҳам барибир Освенцимга жўнатишлари боис, охирги ойда қийналмасин деб, китоб ўқитишга танлаб олган. Йўқ, суд жараёнида Ҳанна саводсиз, оми сифатида фош бўлиш билан жиноятчи сифатида фош бўлиш ўртасидаги фарқни шунчаки ўйлаб, чамалаб кўрмаган, ҳисоб-китоб қилмаган, хушмуомалалик, одоб ва назокат билан иш тутмаган. Ўзидан ҳисобот талаб қилишаётганида рози бўлиб, бундан ортиғини хоҳламаган, кутмаган. Ўз манфаатини кўзламаган, балки ўз ҳақиқати, ўз адолати учун курашган. Ҳар доим ўзини бирор қўйга солиб юришга мажбур бўлгани боис, ҳеч қачон мундоқ очилиб юрмагани учун ҳам бу ҳақиқат ва адолат аянчли эди, лекин барибир булар унинг ўзига тегишли, шунинг учун кураш ҳам ўзининг кураши эди.

Ҳанна роса ҳолдан тойган, тинка-мадори қуриганди. У нафақат суд жараёни мобайнида кураш олиб борди. У ҳар доим курашиб келган ва нимага қодирлигини кўрсатиш учун эмас, балки нимага ноқобил эканини сир тутиш учун ҳамиша кураш олиб борган. Унинг ҳаёти серғайрат чекинишларга тўла ўнқир-чўнқирлардан, сир тutilган мағлубиятли ғалабалардан иборат эди.

Ҳанна менинг жонажон шахримни тарк этаётганда уни қандай ўйлар банд этган ва мен ўшанда ўзимча нималарни тасаввур қилган эдим, икки ўртадаги бундай ихтилоф менга ғалати таъсир қилганди. Уни кеткизиб юборганимга амин эдим, чунки унга хиёнат қилган ва ундан воз кечгандим ва у ҳақиқатан ҳам трамвайда фош бўлишдан шунчаки ўзини олиб қочган эди. Албатта, уни кеткизмаганимда ҳам, қилган хиёнатим ўзгариб қолмасди. Демак, мен айбдор эдим. Агарда жиноятчига хиёнат қилиш айб саналмай, айбдор бўлмаганимда ҳам, барибир жиноятчига кўнгил қўйганим учун айбдор эдим.

11

Ҳаннанинг ҳисоботни мен ёзганман, деб тан олиши бошқа айбланувчи аёлларнинг ишини енгиллаштириб юборди. Демак, Ҳанна ёлғиз ўзи ҳаракат қилмай, бошқаларга ҳам жабр-зулм ўтказган, уларни таъқиб қилган ва мажбурлаган. У буйруқ бериб, охири ўзи балога қолган. Ҳам ёзма, ҳам оғзаки буюрган, унинг айтгани айтган, дегани деган эди. Ҳаммасини ўзи ҳал қилган.

Гувоҳ сифатида маълумот берган қишлоқ аҳолиси буни на тасдиқлади, на рад этди. Улар ёнаётган черковнинг мундир кийган бир неча аёллар томонидан эшиклари очилмасдан кўриқланаётганини кўришган ва шу боис ўзлари очишга журъат қилишмаган. Эртаси куни ўша аёлларни кетаётган пайтларида учратишган. Уларни энди айбланувчилар қиёфасида таниб туришарди. Лекин айбланувчи аёлларнинг қайси бири ўша тонгги учрашув чоғида бошлаб борган, умуман, айбланувчи аёллардан кимдир бош бўлганми-йўқми, бу ҳақда ҳеч нарса билишмасди.

– Аммо сизлар мана бу айбланувчи аёлнинг, – сўради бошқа бир айбланувчининг адвокати Ҳаннани кўрсатиб, – қарорлар қабул қилганини истисно қилолмайсиз, шундайми?

Лекин улар буни ҳам билишмасди, ахир қаёқданам билишсин, қолаверса, қаримсиқ, хорғин, кўрқоқ ва ночор аҳволдаги айбланувчиларни кўриб туриб, билишни ҳам хоҳлашмасди. Бошқа айбланувчи аёллар билан таққослаганда, Ҳаннани йўлбошчи деб аташ мумкин эди. Бундан ташқари, йўлбошчининг борлиги қишлоқ аҳолисини тинчлантирарди; батартиб бошлаб борилган бўлинмага ёрдам беришдан бош тортиш ўрнига, чалкаш, чигал, саросимали хотинлар гуруҳидан воз кечган яхшироқ эди.

Ҳанна эса ҳамон курашишда давом этарди. Тўғри бўлса, тасдиқлар, нотўғри бўлса, рад этарди. Ўта сержаҳллик, жиззакилик билан рад этарди. Овозини кўтармасди. Аммо унинг шиддат билан гапириши суд аҳлига ғалати туюларди.

Ниҳоят, у бас қилди. Қачон бир нима сўрашса, гапирар, жавоблари ҳам қисқа ва лўнда, баъзан ночор ва асабий эшитиларди. Бас қилганини

кўрсатиш учунми, энди ўтирган жойида гапирарди. Раислик килувчи судья муҳокама бошланишида унга туришингиз шарт эмас, ўтириб гапираверинг деган эди, энди эса ўтирганини кўриб хайрон бўлди. Муҳокама тугашига яқин қолганда, суд ишни энди якунлаб қўяқолса бўларди, деган фикрда эдим, лекин ҳали бунга етиб келинмаган, орадан кўпгина ҳафталар ўтганига қарамасдан, “иш” ҳозирги кун қолиб, қаерлардадир, бошқа бир жойларда, ўтмишда судралиб юрарди.

Менга ҳам шунинг ўзи етарли бўлсада, ишни бўйнимдан ошириб ташлай олмасдим. Мен учун муҳокама тугамаган, балки энди бошланаётганди. Агар шу пайтгача томошабин бўлиб келган бўлсам, эндиликда шерик ва иштирокчига айланган эдим. Мен бу янги ролни изламаган ва танламагандим, аммо хоҳлайманми-йўқми, фаол бўламанми ё сустлик қиламанми, унга эга чиққан эдим.

Битта иш бор эди. Шартга суд раисининг олдида бориб, унга Ҳаннанинг хат-саводи йўқ, саводсиз эканини, унинг бошқа айбланувчи аёллар қоралаганидек, бош актёр ва бош айбдор эмаслигини, суд жараёнида ўзини тутиши, муомаласи ва хатти-ҳаракатлари зинҳор ақлсизлик, мулоҳазасизлик, эҳтиётсизлик, панд-насихат, маслаҳатларга қулоқ солмаслик ёки дағаллик, кўполлик, кўрсликни билдирмаслиги, балки айблов матни ва қўлёзма билан олдиндан танишиб чиқмаганлиги ва унда ҳар қандай стратегия ҳамда тактиканинг етишмаслигидан дарак беришини, унинг ўз ҳимоясига келганда анчагина тўсиқларга учраб, мушкул, танг аҳволга тушиб қолганини, албатта, унинг айбдор эканини, бироқ бунчалик даражада айбдор эмаслигини айтишим мумкин эди.

Эҳтимол, суд раисини гапларимга ишонтиролмасман, лекин уни ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўришга, масалани яна текшириб, ўрганиб чиқишга ундаган бўлармидим. Пировардида эса ҳақ эканлигим маълум бўлар, Ҳанна жазоланган тақдирда ҳам, нисбатан камроқ жазо олган бўларди. Қамоқхонага тушиши мумкин эди, бироқ барвақтроқ чиқиб келган, эртароқ озод бўлган бўларди – ахир, ўзи ҳам шунинг учун курашмаганмиди?

Ҳа, у шунинг учун курашган, лекин ютуқ эвазига саводсиз сифатида сири фош бўлишини истамаган эди. У, шунингдек, бир неча йиллик қамоқ жазосидан қутқариш учун сирини ошкор қилишимни ҳам хоҳламасди. Ҳанна бундай савдони ўзи қила оларди, лекин қилмас, демак, истамас эди. Сири унинг ўзи учун қамоқ жазосига арзирди.

Аммо ҳақиқатан ҳам арзирмиди? Уни кишанлаб, ўзига мафтун айлаган, фалаж қилган ва ўзининг очилиб-яшнашига йўл қўймаган сохта, ёлғондакам сирнинг унга нима кераги бор эди? Ўзининг ҳаётий ёлғонини ушлаб, бирдай сақлаб келиш учун сарфлаган куч-ғайрати билан у ўқиш ва ёзишни аллақачонлар ўрганиб олган бўлур эди.

Ўшанда дўстларим билан ушбу муаммо ҳақида гаплашиб кўришга уриндим. Тасаввур қилинг, кимдир ўз бахтига ўзи зомин бўлаяпти ва сиз уни қутқара оласиз – уни қутқарармидингиз? Тасаввур қилинг, бемор ва амалиёт, бемор қабул қиладиган дори-дармон анестезия¹ билан чиқишмаяпти, у эса бунақа дори-дармонни ичишдан уялиб, анестезиолог²га буни айтмоқчи эмас – шунда анестезиолог билан гаплашармидингиз? Суд муҳокамаси ва айбланувчини тасаввур қилинг, агар айбланувчи чапақай эканини айтмаса жазоланади, чунки жиноят ўнг қўл билан содир этилган, демак, у жиноятчи

¹ Анестезия – оғриқ сезиш қобилиятини йўқотиш; оғриқ сезмайдиган, беҳуш қилиш.

² Анестезиолог – анестезия бўйича мутахассис шифокор.

эмас, фақат у чапақай эканини айтишга уялади – шунда судьяга бор гапни айтган бўлармидингиз? Яна тасаввур қилинг, у гомосексуал сифатида жиноят қилмаган, лекин гомосексуаллигини айтишга уялади, яширади. Гап бу ерда чапақайми ё гомосексуал, қатъи назар, уялиш кераклиги ҳақида эмас, балки – айбланувчининг уялишини шунчаки тасаввур қилиб кўринг, демокчи эдим, холос.

12

Мен бу ҳақда отам билан гаплашиб кўришга аҳд қилдим. Йўқ, азбаройи яқинлигимиздан эмас. Отамиз одамови бўлиб, на биз, болаларга ўз ҳис-туйғуларини очар, на бизнинг ҳис-туйғуларимиз билан ҳисоблашарди. Узоқ вақт давомида одамга қўшилмайдиган феъл-атвор ортида кишибилмас хазиналар яшириниб ётса керак, деб ўзимча тахмин қилиб юрардим. Лекин кейинчалик ўзи у ерда бирор нима бормикин, деб ўйлаб қолдим. Эҳтимол, отам ёшлик ва йигитлик чоғларида ҳис-туйғуларга бой бўлгандиру, аммо лекин ифодадай олмаганидан улар қуриб-қовжираб, хазонга айлангандир балки.

Айнан орамиздаги мавжуд масофа туфайли отамнинг, Кант ва Ҳегел – уларнинг ахлоқ масалалари билан шуғулланишганини билардим, – ҳақида китоб ёзган файласуфнинг суҳбатига ошиқдим. Менинг муаммомни, мавҳум бўлса-да, муҳокама қилиш унинг қўлидан келар ва дўстларимдан фарқли ўлароқ, мисолларимнинг камчилигидан жаҳли ҳам чиқмасди.

Агар биз, болалар отамиз билан гаплашмоқчи бўлсак, бизларга ҳам ўз талабалари каби, маълум бир муддат берар эди. У уйда ишлар ва университетга фақат маърузалар ўқиш ва семинарлар ўтказиш учунгина борарди. Отам билан суҳбатлашмоқчи бўлган ҳамкасблари ва талабалар ҳам уйимизга келишарди. Ҳамон эсимда, талабалар қатор бўлиб йўлакда деворга суяниб навбат кутиб туришар, баъзилари китоб ўқир, бошқалари йўлакдаги осифлиқ шаҳар манзараларини томоша қилар, айримлари эса индамай бўшлиққа термилган кўйи гоҳо биз, болаларнинг йўлакда у ёқ-бу ёққа ўтаётиб, берган саломимизга хомуш бир алпозда алик олар эди. Отам бизларга муҳлат берган пайтларида даҳлизда кутмасдик, балки белгиланган вақтда иш кабинетининг эшигини тақиллатиб, рухсат бўлгач, ичкарига кириб борардик.

Отамизнинг иккита иш кабинети бўларди. Ҳанна айланиб, китобларни томоша қилган биринчисининг деразалари кўчалар ва уйларга, иккинчисиники эса Райн текислигига қараган эди. Шаҳар узра қад ростлаган қиялик устида жойлашган бу уйга олтмишинчи йилларнинг бошларида кўчиб келган эдик, биз, болалар улғайиб, катта бўлганимиздан кейин ҳам ота-онамиз шу ерда яшаб қолишганди. Унисиди ҳам, бунисиди ҳам деразалар хоналарни ташқарига, дунёга олиб чиқмаган, балки унинг ўзини хоналар ичига расмлар каби илиб қўя қолганди. Отамнинг иш кабинети, таъбир жоиз бўлса, баайни кути, ғилофнинг ўзи эди, ундаги китоблар, қоғозлар, ўй-фикрлар, трубка ва сигара тутунлари ташқи дунёдан айрича шарт-шароит яратган эди. Улар менга яхши таниш, айна пайтда бегона ҳам эди.

Отам менинг муаммомни мисоллар ёрдамида тасаввур қилиб кўргач, “бу суд жараёни билан боғлиқ, шундай эмасми?” деб сўради. Сўнг бошини сарак-

сарак қилди, бу унинг мени тушунмаганини, тушунишни ҳам хохламаганини билдирарди. Кейин эса, бошини бир томонга қийшайтириб, кресло қанотидан маҳкам ушлаган кўйи ўйланиб қолди. Отам шу топда мени кўрмаётган эди. Мен унинг оқарган соч-соқолига, ҳар доимгидек чала қиртишланган икки бетига, кўз-қошлари орасига тушган чуқур ажинлари-ю бурун солинчагидан то оғиз бурчаклари, мийиғигача разм солиб, жавобини кутардим.

Ниҳоят, гапни узоқдан бошлади. Отам менга шахс, эркинлик ва қадр-қиммат, обрў-эътибор ҳақида насиҳат қиларкан, инсоннинг субъект экани ва уни объектга айлантирмаслик кераклигини таъкидлар эди.

– Эсингдами, ёш болалик пайтингда сенга нима маъқуллигини ойинг ўзингдан яхшироқ билишига гашинг келарди? Болалар неча ёшга киргунча шундай бўлиши керак, бу ҳақиқий муаммо, фалсафий муаммо, аммо фалсафа болалар ҳақида қайғурмайди. У болалар тарбиясини педагогикага юклаган, фалсафа болаларни унутиб қўйган, – деди у менга жилмайиб қараркан, – бир умрга унутган, лекин мен сизларни унутганим йўқ.

– Лекин...

– Лекин катталарнинг бир-бирлари учун нима яхши, деб ўтиришлари харҳолда ўзини сира оқламайди, деб ўйлайман.

– Шу йўл билан кейинчалик бахтли бўлишса-чи?

У яна бошини сарак-сарак қилди.

– Биз бахт ҳақида эмас, балки қадр-қиммат ва эркинлик ҳақида гаплашяпмиз. Ёш болалик пайтингдаёқ бунинг фарқига боргансан. Ойинг доимо ҳақ эканидан таскин тополмагансан.

Бугун отам билан бўлиб ўтган ўша суҳбатни мамнуният билан эслайман. Отам вафотидан сўнг, хотиралар туб-тубида ётган, у билан бўлган ажойиб учрашувлар, кечинмалар ва тажрибаларни эсламасимдан олдин унутгандек эдим. Топганимда эса ўзимни ҳам ҳайрон, ҳам бахтиёр ҳис қилдим. Ўшанда отамнинг мавҳум тушунча ва яққол мисоллардан иборат чалкаш, чигал фикр-мулоҳазаларидан аввалига гангиб қолган эдим. Лекин ниҳоят, унинг айтганларини тушуниб етгач, судья билан гаплашмаслигим кераклигини англаб, анча енгил тортдим.

Отам менга қаради.

– Фалсафа сенга ёқадими?

– Ҳа, лекин мен баён қилган вазиятда ҳаракат қилиш керакми-йўқми, билмадим. Аслида керак деган тасаввур ҳам мени бахтли қилолмасди, мабодо ҳаракат қилиш мумкин бўлмаса, бу...

Мен нима дейишни билмасдим. Енгилликми? Тинчлантиришми? Ёқимлими? Бу ахлоқ ва масъулият билан ҳамоҳанг эмас эди. Менга маъқул, лекин бунга яхши, енгилликдан ҳам ортиқроқ, деб айтолмасдим.

– Ёқимлими?

Мен бош қимирлатиб, елка қисдим.

– Йўқ, муаммонинг ёқимли ечими йўқ. Албатта, агар сен баён қилган вазият қўшимча масъулият талаб қилса, унда ҳаракат қилиш керак. Борди-ю сен ҳимоя қилаётган одам ўзига нима яхши эканини билатуриб, бундан кўз юмса, унинг кўзини очиб қўйишга уриниб кўриш зарур. Охирги сўзни унга қолдириш лозим, бироқ унинг орқасидаги бирор кимса билан эмас, унинг ўзи билан гаплашиб кўриш керак.

Ҳанна билан гаплашиб кўрсаммикин? Хўш, унга нима дейишим лозим? Унинг ҳаётгий ёлғонини англаганимни, у ўзининг бутун ҳаётини мана шу

аҳмоқона ёлғонга қурбон қилганини айтиб, ёлғон қурбон беришга арзимас эди, десаммикин? Ё қамоқхонага тушганда, у ердан тезроқ чиқиб, ҳаётини қайта изга солиш учун курашиши лозимлигини эслатсаммикин? Аслида-чи? Энди унинг ҳаёти қандай кечади? Ёлғонини тортиб олиб, унга истиқболли ҳаёт тортиқ этиш қўлимдан келармикин? Унга нисбатан қандай муносабатда бўлишни билмасдим, қилмишига яраша эндиги умри қисқа муддатли бўладими, бошқами, қамоқхонада кечишини айтсамми-йўқми, буни ҳам билмас эдим. Умуман, унга қандай муомала қилишни ва нималар дейишим лозимлигини билмасдим.

– Агар у билан гаплашишнинг имкони бўлмаса-чи? – сўрадим мен отамдан.

У менга шубҳаланиб қараб қўйди. Саволимнинг муҳим эмаслигини ўзим ҳам билардим. Насиҳатгўйлик қилишга сира ҳожат йўқ, энди ўзим мустақил қарор қабул қилишим керак эди.

– Мен сенга ёрдам беролмайман.

Отам ўрнидан турди, мен ҳам.

– Йўқ, сен ўтиравер, менинг елкам оғриб турибди.

У бир томонга қийшайиб, қўллари билан буйрақларини босиб турарди.

– Сенга ёрдам беролмаслигимдан афсусдаман, деб айтолмайман. Албатта, файласуф сифатида. Аммо ота сифатида болаларимга ёрдам беролмасликни деярли чидаб бўлмайдиган ҳол деб ҳисоблайман.

Яна бирон нима дермикин деб кутдим, йўқ, индамади. Ичимда осон кутулди деб ўйладим; билардим, отам бизларга қачон ғамхўрлик қилиб, ёрдам бера олишини билардим. Эҳтимол, буни ўзи ҳам билар ва балки ҳозир ўйланиб қийналаётгандир. Лекин барибир мен унга ортиқ ҳеч нима дея олмадим. Хижолат бўлдим, холос, менимча, отам ҳам шундай кайфиятда эди.

– Ҳа, унда...

– Хоҳлаган пайтда келишинг мумкин.

Отам менга қаради. Унга ишонмай, бош ирғаб қўя қолдим.

13

Июнь ойида суд икки ҳафтага Исроилга учиб кетди. У ерлик гувоҳни сўраб-суриштириш аслида бир-икки кунлик иш эди. Лекин судья ва прокурорлар адлиявий воқеани сайёҳлик билан боғлаб, Қуддус ва Тель-Авив, Негев ва Қизил денгиз бўйлаб саёҳат қилишди. Бу ҳам хизмат, ҳам таътил ва сарф-харажатлар жиҳатидан ҳам ҳаммаси жойида эди. Бироқ шундай бўлса ҳам, бу менга бир оз ғалати туюлди.

Мен шу икки ҳафтани буткул ўқишга бағишлайман деб режа қилгандим, лекин ундай бўлмади. Бутун диққатимни на ўқишга, на профессорларга ва на китобларга қарата олдим. Фикр, ўй-хаёлларим ўз-ўзидан чалғиб кетаверар ва суратлар, манзаралар ичра йўқоқлар эди.

Ҳаннани ёнаётган черков ёнида кўрардим, унинг юз ифодаси ўта жиддий, қаҳрли, дарғазаб, эгнида қоп-қора мундир, қўлида эса узун сопли қамчи бор эди. У қор устида алпон-талпон қадам босаркан, қўлидаги узун сопли қамчи билан этик кўнжигга тарс-тарс уриб кўярди. Ана, унга китоб ўқиб беришмоқда. У диққат билан тинглайди, савол ҳам бермайди, фикр ҳам йўқ. Орадан бир соат ўтгач, китоб ўқиб берувчига: “Эртага транспорт

билан Освенцимга жўнайсан”, дейди. Китоб ўқиб берувчи – қора сочлари ўсиб кетган, кўзлари узокни кўрмайдиган, озгин, нимжон, касалманд қиз йиғлай бошлайди. Ҳанна деворни муштлайди, йўл-йўл кийим кийган икки маҳбус аёл кириб, уни судраб олиб чиқиб кетишади. Мен Ҳаннанинг лагерь кўчалари бўйлаб юрганини, маҳбуслар барагига кириб-чиққанини ва қурилиш ишларини назорат қилиб турганини кўраман. У ҳамма ишларни ўша ўта жиддий, қахрли, дарғазаб қиёфа, совуқ нигоҳлари ва тор даҳани билан битиради, маҳбуслар эгилиб, икки букилиб ишлашади, деворга қапишиб олишади, иложи бўлса, девор ичида йўқ бўлиб кетишса. Баъзан маҳбуслар у ёқ-бу ёққа чошиб ёки саф тортиб ўтишади, Ҳанна эса улар орасида туриб, буйруқлар беради, юзи хунуклашиб, бадбашара нусхага айланади, қўлидаги қамчини ишга солади. Черков минорасининг томга кулаб, ҳар томонга учкунлар сачраганини кўраман, аёлларнинг жон ҳолатдаги қий-чувларини эшитгандай бўламан. Эртаси куни куйиб кул бўлган черков кўзимга кўринади.

Мана шу суратлар, манзаралар билан ёнма-ён бошқаларини ҳам кўрардим. Ана, Ҳанна ошхонада ўтириб пайпоқ кийяпти, ванна олдида пахмоқ сочқини ушлаб турибди, юбкасини ҳилпиратиб велосипедни учириб кетяпти, отамнинг иш кабинетини томоша қиляпти, кўзгу олдида туриб рақс тушяпти, сузиш хавзасида менга қараб турибди, гапимни тинглаяпти, сўзляяпти, куляпти ва мени суйяпти. Фақат сурат ва манзараларнинг бир-бири билан аралашиб, чалкашиб кетгани чаток эди. Ҳанна мени энди совуқ нигоҳи ва тор даҳани билан суяр, китоб ўқиб берсам индамай тинглар ва охирида қўли билан деворни муштлар, менга қараб гапираётганда эса афти бужмайиб кетарди. Энг ёмони тушлар эди, уларда ўта жиддий, қахрли, дарғазаб, ҳукмфармо, шафқатсиз Ҳанна жинсий майлимни кўзғатар ва мен ҳирс, уят ва ғазабдан уйғониб кетиб, асли кимман дея ўзимдан ўзим ёзғирардим.

Ушбу хаёлий суратларнинг аслида аянчли, ночор, саёз клишелар эканини билардим. Улар мен билган, бошдан кечирган ва кечириётган Ҳаннага мос келмас эди. Бироқ шунга қарамасдан, уларда куч-қудрат бор эди. Улар Ҳаннанинг хотирамдаги суратларини парчалаб, миямдаги лагерь манзаралари билан аралаштириб юборарди.

Бугун ўша йилларни эсласам, лагерлардаги ҳаёт-мамот акс этган суратлар ва жонли тасаввурларнинг нақадар оз экани кўзга ташланади. Биз Освенцимнинг ёзувли дарвозасини, кўп қаватли ёғоч сўрилар, сочлар, кўзойнақлар ва жомадонлар уюмини, Биркенаудаги минора, кираверишдаги ён қанотлар ва поездларнинг ўтиш жойини ҳамда Берген-Белзендаги иттифоқчилар томонидан топилиб, суратга олинган, тоғ бўлиб уюлиб ётган мурдаларни билардик. Биз маҳбусларнинг баъзи бир маълумотларига ҳам эга эдик, аммо бошқа кўплаб маълумотлар ва ҳужжатлар урушдан кейинги йилларда эълон қилиниб, саксонинчи йилларда қайта нашр этилди ва шу орада негадир нашриётларнинг дастурларига киритилмайдиган бўлди. Бугунги кунда бу ҳақда ҳикоя қилувчи китоблар ва кинофильмлар шу қадар кўпки, беихтиёр лагерлар дунёси ҳақиқий дунёнинг гўё бир қисмидек туюлади. Фантазия олами ҳам буни яхши англайди ва „Holocaust“ („Оммавий қирғин“) телесериали ва „София танлови“ ва айниқса, „Шиндлер рўйхати“ сингари бадиий фильмлар яратилгандан буён нафақат фарқлайди, балки тўлдириб, бўяб-безаб, бўрттириб, тўн кийгизиб ҳам юборади. Илгари фантазия унча билинмасди; фантазия лагерлар дунёси сабаб бўлган ларзаларга

мос келмайди, деган фикр мавжуд эди. Иттифоқчиларнинг фотосуратлари ва маҳбусларнинг маълумотлари асосидаги ҳужжатларни клише сифатида котиб қолгунга қадар қайта-қайта кўздан кечиришга тўғри келди.

14

Мен ниҳоят, жўнаб кетишга қарор қилдим. Агар бугун-эрта Освенцимга жўнаб кетолсам, яхши бўлар эди. Бироқ виза олиш ҳафталаб чўзиларди. Шу боис Элзасдаги Штрутхофга қараб йўл олдим. У энг яқин концентрацион лагерь эди. Мен ҳали уларнинг биронтасини ҳам кўрмагандим. Ниятим сийқаси чиққан гапларга воқелик, ҳақиқий аҳвол билан барҳам бериш эди.

Манзилга йўловчи машиналарда, аввал юк машинаси, сўнг “Мерседес” да етиб олдим. Юк машинасининг ҳайдовчиси пиво шишаларини бирин-кетин ютоқиб бўшатиб борарди. “Мерседес” ҳайдовчиси оқ қўлқоп кийиб олган эди. Страсбургдан ўтгач, омадим келди; у Штрутхоф яқинидаги шаҳарча – Ширмекка бораётган экан.

Ҳайдовчига борар манзилимни айтган эдим, у индамай қолди. Унга қарадим, лекин нега қизгин суҳбат ўртасида бирдан жимиб қолгани сабабини юз-кўзларидан англаёлмадим. У ўрта ёшлардаги, ўнг чаккасида хол ёки куйган жой изи бор, қоп-қора сочлари тутам-тутам қилиб таралган ва чиройли фарқ очилган, озгин, қотма юзли киши эди. У йўлдан кўз узмай, уловни ҳайдаб борарди.

Олдимизда тепаликлар оралаб ўтган йўл бошланди. Биз тоқзорлар бўйлаб ястаниб ётган, аста юқорилаётган водийга кириб борардик. Чап ва ўнг томондаги қияликлар узра аралаш ўрмон чўзилиб кетган, баъзан очик, саёз тош конлари учраб қолар, атрофи ғиштин девор билан ўралган, буклама томли фабрика ё завод цехи, эски санатория, баланд ўсган дарахтлар орасида кўплаб минорачалари кўкка бўй чўзиб турган улкан вилла¹ни ортда қолдириб, елиб борар эдик. Гоҳ чап, гоҳ ўнг тарафда темир йўл излари кўриниб қоларди.

Ниҳоят, ҳамроҳим мендан Штрутхофга бораётганим сабабини сўради ва мен унга суд иши ва ўзимда жонли тасаввур етишмаётгани ҳақида гапириб бердим.

– Э, сиз одамларнинг нега бунақанги даҳшатли ишларга қўл уриши сабабини билмоқчисиз шундайми?

Унинг овози бироз кинояли туюлди. Балки бу шевага хос оҳанг туфайлидир. Жавоб бермасимдан яна сўзида давом этди.

– Ўзи айнан нимани тушунмоқчисиз? Ишқибозлик, ғаразгўйлик, муҳаббат ё нафрат туфайли ёки шон-шараф, ор-номус, обрў-эътибор ёки қасос олиш учун одам ўлдиришади, буни тушунасизми?

Мен бош қимирлатдим.

– Бой ёки куч-қудратли бўлиш учун қотиллик қилишларини ҳам тушунарсиз? Урушда ёки инқилоб пайтидаги қотилликларни-чи?

Яна бош ирғадим.

– Бироқ...

– Бироқ лагерларда ўлдирилганлар уларни ўлдирганларга ҳеч нима қилмаган-ку? Шунини айтмоқчимисиз? Нафрат ва уруш учун ҳеч қандай сабаб йўқ эди демокчимисиз?

¹ Вилла – боғли кошона.

Бу гал бош қимирлатмадим. Унинг гаплари тўғри, лекин оҳанги носамимий эди.

– Сиз ҳақсиз, уруш ва нафрат учун ҳеч қандай сабаб йўқ эди. Аммо жаллод ҳам ўзи қатл қилаётган одамни ёмон кўрмайди ва лекин қатл қилаверади. Чунки унга буюришгани учунми? Буйруқ беришгани учун шундай қияпти деб ўйлайсизми? Сиз мени ҳозир буйруқ ва бўйсунуш ҳақида ва лагерлардаги гуруҳларга буйруқ берилгани ва уларнинг бўйсунушга мажбур бўлгани ҳақида гапиряпти деб ўйлаяпсизми?

У шундай деб, нафратомуз кулди.

– Йўқ, мен буйруқ ва бўйсунуш ҳақида гапираётганим йўқ. Жаллод буйруққа қараб ўтирмайди. У ўз ишини қилади. Ўзи қатл қилаётганларни ёмон кўрмайди, улардан ўч олмайди, уларни ўлдирмайди, чунки улар унга халакит бераётгани йўқ, таҳдид ё хужум қилаётгани ҳам йўқ. Жаллод уларга бефарқ, шунчалик бефарқки, маҳбусларни қандай ўлдирмай турган бўлса, шундай бамайлихотир ўлдирaveraди.

У менга қаради.

– Шундайми? Сиз эса, инсон бошқа бир инсонга бунчалик бефарқ бўлмаслиги керак денг. Буни сизга ўргатишмаганми? Одам қиёфасидаги барча билан бирдамлик, инсон қадр-қиммати, ҳаётни эъзозлаш дегандай?

Мен дарғазаб ва ночор аҳволга тушдим. Шу топда унинг айтганларини ўчирадиган, ўзини эса гунг, соқов қилиб қўядиган бирор сўз ё жумла ахтарардим.

– Қачонлардир, – дея сўзини давом эттирди у, – Россияда яхудийларнинг отиб ўлдирилиши тасвирланган фотосурат кўрган эдим. Яхудийлар ялонғоч ҳолда қатор бўлиб туришибди, баъзилари шундоқ чуқур четида, уларнинг кетида турган аскарлар милтиқ билан орқа миясидан отишмоқда. Бу тош конида бўляпти. Яхудийлар билан аскарларнинг тепасида, деворсимон ўйик жойда бир зобит оёқларини ўйнатиб, сигарета чекиб ўтирибди. Унинг бир оз кайфияти йўқ кўринади. Эҳтимол, иши унча юришмаётганидан бўлса керак. Аммо уни хурсанд қиладиган нарса ҳам бор, бу унинг юз-кўзларидан билиниб турибди, чунки ҳар кунги иш кетаяпти ва ҳадемай иш куни ҳам тугайди. У яхудийларни ёмон кўрмайди. У...

– У сизмидингиз? Ўша ўтирган сизмидингиз?..

У илкис тўхтади. Ранги оқариб кетган, чаккасидаги холи ҳам ялтираб турарди.

– Йўқол!

Мен машинадан тушдим. У шунақанги тез бурилдики, ён томонга аранг қочиб қолдим. Кейинги бурилиш, муюлишлар тарафдан анчагача машинанинг товуши эшитилиб турди, сўнг бутунлай ўчди.

Кўча бўйлаб тоғ томонга қараб кета бошладим. Бошқа ҳеч қандай улов ўтмади, пешвоз ҳам чиқмади. Кушларнинг, дарахтлар узра эсаётган шамолнинг товуши, гоҳо сой-анҳорнинг шовиллаши эшитиларди. Енгил нафас олардим. Чорак соатдан сўнг, концентрацион лагерга етиб бордим.

Яқинда яна ўша ёқларга йўлим тушди. Қишнинг тиник, совуқ куни эди. Ширмек четида жойлашган ўрмонни қор босган, дарахтлар ва ерлар упу сепилгандек оппоқ эди. Кенг тоғли маскан – Вогеца кўриниб турган, концен-

трацион лагернинг тоғ ёнбағрида жойлашган, чўзилиб кетган улкан ҳудуди узра куюш чарақлаб нур сочарди. Икки ва уч қаватли кузатув миноралари ҳамда бир қаватли баракларнинг кўкимтир рангга бўялган тахталари қор узра кескин кўзга ташланади. Ҳа, бу ерда “Штрутхоф-Нацвайлер концентрацион лагери” деб ёзилган лавҳа осилган, симтўр қопланган дарвоза ва лагерь атрофига айлантириб тортилган икки қаватли тиканли симдевор ҳам бор эди. Аммо илгари бир-бирига зич қилиб қурилган бараклар жойлашган майдонлар куюш нурида ажиб ялтираётган қор кўрпаси остида қолиб кетганиданми, лагерни таниб бўлмас эди. Ундан қишки таътил пайтларида пирог ва шоколад деса югуриб келадиган болалар учун чана учадиган қия тепалик ўрнида фойдаланса бўларди.

Лагерь ёпиқ эди. Мен қор устида бир-бир босиб, айланиб юрдим ва оёқларимдан нам ўтиб кетди. Ўтган гал келганимда бузиб ташланган баракларнинг пойдеворларини, крематорий печларини, камералардан иборат баракни кўздан кечирган эдим. Ўшанда бутун лагерни, маҳбуслар ва соқчи, қоровулларни, лагердаги азоб-уқубатларни тўла тасаввур қиламан деб беҳуда уринганимни эсладим. Кўзларимни юмиб, баракларни ёнма-ён турган ҳолда тасаввур қилиб кўрдим. Битта баракнинг бандлик имкониятини аниқ ҳисоблаб чиқиб, танг аҳволни кўз олдимга келтирдим. Бараклар ўртасидаги поғоналар бир вақтнинг ўзида сафланиш жойи ҳам бўлганини билиб олдим. Лекин ҳаммаси бефойда, беҳуда эди ва мени аянчли туйғу чулғаб олди. Орқага қайтаётиб, қиялик ёнбағридаги ресторан рўпарасида жойлашган қандайдир уйчага кўзим тушди, у газ камераси бўлган экан. Оққа бўялган, эшик ва дераза ромлари қумтошдан ясалган бу уйчани бир қарашда сарой ё омборхона ёки хизматкорлар яшайдиган бўлма дейиш мумкин эди. Уйча ҳам берк эди, унга ўтган гал кирганманми-йўқми, эслолмадим. Машинадан тушмадим. Мотори юриб турар, шу аснода бир оз қараб турдим-да, сўнг жўнаб кетдим.

Аввалига Элзас кишлоқларини айланиб, бирорта ресторанга кириб, тушлик қилгим ҳам келмади. Негаки концентрацион лагердан келадиган одам ҳиссиётга эмас, кўпроқ фикр-мулоҳазаларга бериларкан. Буни ўзимча пайқаб, елка қисдим ва қиялик ёнбағридаги кишлоқда жойлашган „Au Petit Garçon“ ресторани олдида тўхтадим. Ўтирган столимдан текислик кўриниб турарди. Ҳаннанинг мени “болакай” деб аташи эсимга тушиб кетди.

Биринчи келишимда концентрацион лагерь ҳудудини айланиб чиққан, лагерь юқорисида жойлашган ҳайкал пойига ўтирволиб, майдонга обдан назар ташлагандим. Шунда ўзимни улкан бўшлиқдай ҳис этиб, жонли тасаввурни ташқаридан эмас, балки ўзимдан излаб, тополмагандек бўлган эдим. Шундан сўнг қоронғи тушди. Кичик, усти очиқ юк машинаси келгунча бир соат кутдим, унинг юк ортиш саҳнига чиқиб, кейинги қишлоққа етиб олдим. Ўша куни қайтиб кетмай, қишлоқ меҳмонхонасидан арзонроқ хона топиб, меҳмонхона ресторанида қовурилган картошка қаламчалари солинган нўхатли енгил таом тановул қилдим.

Кўшни столда тўрт нафар эркак шовқин солиб қарта ўйнашарди. Эшик очилиб, паст бўйли кекса киши саломсиз кириб келди. Қалта шим кийган, ёғоч оёқда эди. Пештахта олдида бориб, қўшни столдагиларга орқа ўтирган кўйи пиво сўради. Қартабозлар қартани бир четга суриб қўйиб, кулдонга ёпишишди ва чекилган папиросларни унга отиб, тушира бошладилар. Пештахта олдидаги киши пашша кўримоқчи бўлгандай, қўлларини энсаси томон силкиб қўйди. Унга пиво беришди. Ҳеч ким чурқ этмади.

Охири чидаёлмай, ўрнимдан сакраб туриб, қўшни стол олдига бордим.
– Бас қилинг!

Мен ғазабдан дағ-дағ титрардим. Худди шу пайт ҳалиги киши оқсоқланиб, яқин келди, тимирскиланиб турди-да, бирдан қўлига ёғоч оёқни олиб, столга қарсиллатиб урди, стол устидаги кулдон ва қадахлар учиб, бўш стулга бориб тушди. Шу аснода у тишсиз оғзини очиб, чийиллаб кулди, буни кўриб қартабоз пивохўрлар ҳам гуриллаб кулиб юборишди. “Бас қилинг” дейишарди улар, кулгидан ўзларини тўхтатолмай, мени кўрсатиб, “бас қилинг”.

Тунда увиллаб, шамол эсди. Ҳаво совуқ эмас, шамолнинг ғувиллаши, дераза олдидаги дарахтнинг қисирлаши ухлашимга халақит бермас, аммо негадир ич-ичимдан безовталаниб, бутун баданим қалт-қалт титрарди. Кўнглим қандайдир ёмонликни сезганидан эмас, балки жисмоний ҳолатимдан хавотирда эдим. Шамол қўшиғини тинглаб ётарканман, у пасайиб секинласа, мен ҳам енгил тортардим, аммо яна кучайишидан кўрқиб, эртага қандай ўрнимдан туриб, қайтиб кетишни, ўқишни давом эттириб, кунлардан бир кун касб-хунар, хотин ва бола-чақали бўлишимни ўйлаб, ўйимга етолмасдим.

Ҳаннанинг жиноятини ҳам тушунар, ҳам қоралардим. Аммо буни тасаввур қилишнинг ўзи даҳшатли эди. Уни тушунишга уринсам, қораланишга қандай лойиқ бўлса, шундай қоралаш қўлимдан келмас, агар қораласам, тушунишнинг сира иложи бўлмасди. Лекин барибир Ҳаннани тушунишни истардим; тушунмаслик унга яна хиёнат қилиш бўлур эди. Ўйлаб, сира ўйимга етолмасдим. Ҳам тушуниш, ҳам қоралашни хоҳлардим, лекин бир қарорга келишим мушкул эди.

Эртасига яна бир ажойиб кун эди, қийналмай қайтиб келдим. Шаҳарни айландим, бу ерда гўё узоқ вақт бўлмагандай эдим; кўчалар, уйлар ва одамлар менга бегона эди. Аммо бу билан концентрацион лагерларнинг ёт дунёси яқин бўлиб қолмади. Штрутхофдан олган таассуротларим Освенцим, Биркенау ва Берген-Белзеннинг ўзимдаги камсонли суратлари билан қўшилишиб кетиб, бирга қотиб қолди.

Шундан сўнг, раислик қилувчи судьянинг ҳузурига бордим. Ҳаннанинг олдига боришга улгурмадим. Бироқ ҳеч нима қилмасдан ҳам туролмасдим.

Нега Ҳанна билан гаплашишга улгурмадим? У мени ташлаб кетган, мени алдаган эди, мен эса унинг юрагига қўл солиб кўрмаган ёки унга жуда берилиб кетиб, хаёллар сурмаган эдим. У учун мен ким эдим? Кичик китоб ўқиб берувчимиз ёки кичкинтой ошиқми? Агар у мени ташлаб кетмаганида, лекин қутулмоқчи бўлганида, мени ҳам газ камерасига жўнатармиди?

Нега ҳеч нарса қилмасдан туролмасдим? Нотўғри ҳукмнинг олдини олишим керак, дердим ўзимга ўзим. Ҳаннанинг ҳаётини ёлғонига қарамасдан, адолат бўлиши, Ҳанна учун ва унга қарши адолат қарор топиши учун жон куйдиришим керак эди. Аммо мени фақат адолат қизиқтирмасди. Мен Ҳаннани қандай бўлса, шундай қолдирилмас эдим. Унинг атрофида айланиб, агар бевосита бўлмаса, билвосита таъсир кўрсатишим зарур эди.

Раислик қилувчи судья бизнинг семинар гуруҳимизни яхши билар ва шу боис муҳокамадан сўнг, мени суҳбат учун қабул қилишга бажонидил рози бўлди. Эшикни тақиллатиб, ижозат этилгач, олдига кириб бордим. Салом-алиқдан сўнг, мени ёзув столи олдидаги стулга ўтиришга таклиф қилди. У кўйлақчан ўтирар, мантияси стулнинг орқа ва ён суянчигига осилиб турарди; афтидан, мантия билан ўтиргану, сирғаниб тушиб кетган кўринади. Суҳбатдошим иш кунини тугатган ва бундан мамнун кишидай, хотиржам ва хушқайфиятда эди. Муҳокама пайтидаги саросимали, ғазаб ёғижиниш аралаш юз ифодаси ўрнини зиёлиларга хос, ёқимли ва беозор амалдор қиёфаси эгаллаган, менга ул-бу ҳақида савол бериб, чакаги тинмай гапирарди. Семинар гуруҳимиз суд иши ҳақида қандай фикрда, профессоримиз баённомаларни нима қилмоқчи, биз нечанчи семестрда, мен нечанчи семестрда, нима учун ҳуқуқшуносликни танладим ва имтиҳонларни қачон топширмоқчиман, имтиҳон топширишим ҳақида кеч хабар бермаслигим лозим ва ҳоказо.

Мен барча саволларга жавоб бердим. Шундан сўнг, у менга ўзининг ўқиган даври ва қандай имтиҳон топширгани ҳақида сўзлади. Айтишича, ҳамма ишни тўғри қилган, талаб этилган машқ, вазифа ва семинарларга ўз вақтида келиб, ниҳоят, имтиҳонни ҳам муносиб тарзда муваффақият билан топширган экан. Юрист ва судья бўлганимдан мамнунман, башарти ҳаммасини қайтадан бошлашимга тўғри келса, яна худди шундай қилган бўлардим, деди у.

Дераза очик эди. Автомобиллар тўхташ жойида эшиклар ёпилгани ва моторлар овози эшитилди. Унга қатнов шовқини остида овози эшитилмай қолгунга қадар қулоқ солиб турдим. Сўнг у ерда болалар бақир-чақир қилиб ўйнай бошлашди. Гоҳо бирор сўз: исм, чақирик ё сўқиниш аниқ-тиник қулоққа чалинарди.

Раислик қилувчи судья ўрнидан туриб, мени кузатиб кўйди. Яна савол туғилса, ўқиш юзасидан маслаҳат зарур бўлиб қолса, тортинмай келаверинг, деди у. Ва бизнинг семинар гуруҳимиз муҳокама, баҳолаш ва якуний хулоса юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириши лозим экан.

Кўчага чиққанимда, автомобиллар тўхташ жойи бўм-бўш эди. Катгароқ бир боладан вокзалга қандай боришни сўраб, билиб олдим. Шерикларим муҳокама тугаши билан жўнаб кетишган, энди поездга ўтиришим керак эди. Мен чиққан поезд секин юрадиган кечки поезд бўлиб, ҳар бир бекатда тўхтаб ўтар, одамлар чиқиб-тушишар, дераза ёнида, муттасил ўзгарувчан ҳамроҳлар, суҳбатлар ва ис-бўйлар куршовида ўтирардим. Ташқарида эса уйлар, кўчалар, автомобиллар, дарахтлар бирин-кетин лип-лип ўтар, узокда тоғлар, қалъа, қаср ва кўрғонлар ҳамда очик, саёз тош конлари – карьерлар кўзга ташланарди. Ҳамма нарсани идрок қилардим, бироқ ҳис этмасдим. Ҳанна мени ташлаб кетган, алдаган ва мендан фойдаланган эди, аммо бундан ортиқ хафа эмасдим. Энди унинг атрофида ортиқ айланиб-ўргилмаслигим ҳам керак эди. Карахтлик, беҳушлик остида суд муҳокамаси даҳшатларига бўйсунган бўлсам, энди бу беҳушлик сўнгги ҳафталардаги ҳис-туйғулар ва ўй-фикрларга кўчган эди. Бундан хурсанд бўлдим деяёлмайман. Аммо бунинг тўғри эканини, кундалик ҳаётимга қайтишимга ва унда яшаб қолишимга имкон берганини ҳис этдим.

Июнь ойи охирида ҳукм эълон қилинди. Ҳаннага умрбод қамоқ жазоси берилди. Бошқалар эса вақтинчалик озодликдан маҳрум этилди.

Суд зали мажлис бошланишидаги каби адлия ходимлари, мен таҳсил олаётган маҳаллий университет талабалари, мактаб ўқувчилари, маҳаллий ва чет эллик журналистлар ҳамда бу ерга доим келиб-кетиб юрадиган томошатаалаблар билан тўла эди. Айбланувчилар олиб кирилганда, аввалига ҳеч ким уларга эътибор бермади, сўнг йиғилганлар бирданига жим бўлиб қолишди. Олд томонда ўтирганлар ёнидагиларни туртиб, орқада ўтирганларга ўгирилиб, “қаранглар” дея шивир-шивир қилишар, қараганлар ҳам жим бўлишиб, ёнларида ўтирганларни туртишар, орқада ўтирганларга ўгирилиб, “қаранглар” дея шивирлашарди. Ниҳоят, суд зали сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Ҳанна кўриниши қандай эканини билганми ё ўзи шундай кўринишни хоҳлаганми, менга номаълум. Эгнида қора рангли костюм ва оқ кофта, костюм бичими билан кофта бўйинбоғи бир бўлиб, у худди мундир кийиб олган каби таассурот уйғотарди. Камина “эсэс” учун ишлаган аёлларнинг ҳарбий либосини сира кўрмаганман. Бироқ мен ва бошқа йиғилганлар ҳам ҳозир шундай фикрда эдикки, мундир кийиб, “эсэс” учун ишлаган, Ҳанна бажарганликда айбланган барча жиноятни қилган аёл гўё олдимизда турарди.

Йиғилганлар яна шивирлаша бошлади, кўпчилигининг асабийлашаётгани яққол билиниб турар, улар суд, ҳукм ва ўзларини Ҳанна томонидан мазах қилинаётгандек ҳис этиб, баланд овозда Ҳаннага бақиришарди. Ниҳоят, залга суд раиси кириб келди ва Ҳаннага аччиқлангандек қараб қўйди-да, ҳукмни эълон қилди. Ҳанна уни тик турган ҳолда, қаддини адл тутиб ва қимир этмай тинглади. Ҳукмнинг асосли экани ҳақидаги матн ўқиб эшиттириляётганда ўтирди. Мен унинг боши ва энса, гарданидан кўз узмай турардим.

Ҳукмни ўқиб бериш бир неча соат давом этди. Суд мажлиси тугаб, айбланувчилар олиб чиқиб кетиляётганда, Ҳанна менга қараб қўярмикин, деб кутдим. Мен ҳар доимги жойимда ўтирардим. Аммо у ҳамма нарсалар оша мағрур ва такаббуруна, таҳқирланган, ранжиган, паришон, маъюс ва чексиз ҳорғин нигоҳ билан тўғрига қараб борарди. У ҳеч кимни ва ҳеч нимани кўришни истамасди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

1

Суд жараёнидан сўнг ёзни университет кутубхонасининг ўқиш залида ўтказдим. Ўқиш зали очилганда келиб, ёпилганда кетар эдим. Ҳафта охирларида эса ўқишни уйда давом эттирардим. Ўқиш билан фавқулодда ва шунақанги савдойиларча банд эдимки, суд жараёни давридаги қарахт ҳис-туйғулар ва ўй-фикрлар ўшандай қарахтлигича қолиб кетди. Ота-онамнинг уйдан кетиб, ижарага хона олдим. Ўқиш залида, гоҳо кино-пинога тушган пайтимда учраган битта-яримта танишлардан ҳам узоқроқ юрадиган бўлдим.

Қишки семестр чоғида ҳам аҳволим ўзгармади. Лекин шунга қарамасдан, рождество байрами кунларида бир гуруҳ талабалар билан чанғи учишга бориш ҳақидаги таклифга қандай рози бўлганимга ўзим ҳам хайрон қолдим.

Камина яхши чанғи учувчи эмасдим. Аммо яхши чанғи учувчилар билан баравар ва тез чанғи уча олардим. Баъзан қиялик ва тепаликлардан тушишда унча эпчил бўлмасам-да, онгли равишда ўзимни ўзим хавф-хатарга қўярдим, шунда йиқилиш ва шикастланиш ҳам эҳтимолдан холи бўлмай қоларди. Яна бошқа бир таваккалчиликни эса ўзим на сездим ва на идрок қилдим.

Мен сира совқотмасдим. Бошқалар фуфайка ва куртқада чанғи учса, мен кўйлакчан учардим. Буни кўрганлар бошларини сарак-сарак қилиб, жиғимга тегишарди. Аммо уларнинг ташвишланиб қилган огоҳлантиришларига ҳам заррача эътибор бермадим. Чунки совуқни писанд қилмасдим. Йўтала бошлаганимда, бунга Австрия сигареталари айбдор дедим. Иситмалай бошлагандим, унғаям парво қилмадим. Бора-бора кучсиз, заиф, айни чокда енгил бўлиб қолдим, ҳис-туйғуларим ёқимли, бўғиқ, ўзим эса муаллақ сузардим гўё.

Шундан сўнг, бирдан ҳароратим кўтарилиб, касалхонага олиб кетишди. У ердан чиққанимда, қарахтлик ўтиб кетган эди. Лекин суд жараёни чоғида пайдо бўлган барча саволлар, ҳадик-хавотир, айблов ва ўз-ўзимдан ёзғиришлар, барча даҳшатлар ва оғриқ-аламлар қарахтлик ўтиб кетганига қарамай, ҳамон сақланиб қолганди. Агар кимдир совқотиши керак бўлса-ю, совқотмаса, билмадим, дўхтирлар қандай ташхис қўйишаркин. Менинг ташхисим эса бундай эди: қарахтлик, беҳушлиқдан қутулмасимдан олдин аъзойи-баданнимни эгаллаб, қамраб олган.

Ўқишим тугаб, референдариат¹ бошлангач, талабалар ҳаракати авж олган ёз етиб келди. Мен тарих ва социологияга қизиқардим ва референдарий сифатида ҳамма нарсани англаб, ўзлаштиришим учун университетда барча имкониятлар муҳайё эди. Бироқ англаш ва ўзлаштириш “иштирок этиш” дегани эмасди – олий ўқув юрти ва олий ўқув юрти ислоҳотига мен худди Вьетконг ва америкаликлар муаммосига қарагандек бефарқ қарардим. Талабалар ҳаракатининг учинчи ва асосий мавзуга келсак, национал социалистлар ўтмишини танқидий кўриб чиқиш борасида бошқа талабаларга нисбатан худди шундай масофа сақлаган ҳолда, улар билан бирга намоёнишга чиқиб, ташвиқот юргизишни хоҳламасдим.

Баъзан национал социалистлар ўтмишини кўриб чиқиш авлодлар тўқнашувига сабаб эмас, балки унинг ифодаси, холос, деб ўйлардим ва бу талабалар ҳаракатини рағбатлантирувчи омил сифатида ҳам сезилиб турарди. Учинчи Райх даврида ва ундан кейин ҳам ишончни оқламаган ота-оналардан авлодлар нимани ҳам кута оларди? Нацистлар каби жиноятлар қилган ё уларни тек кузатиб турган ёки 1945 йилдан кейин ҳам жиноятчиликка йўл қўйиб, тоқат қилиб ёки уларни ҳатто тан олиб келганларнинг ўз фарзандларига айта оладиган нима гаплари ҳам бўлиши мумкин? Масаланинг яна бир тарафи борки, национал социалистлар ўтмиши ўз ота-оналарини айблаётган ёки буни хоҳламаган болалар учун ҳам муҳим мавзу эди. Улар учун национал социалистлар ўтмишини кўриб чиқиш авлодлар тўқнашувининг шунчаки кўриниши эмас, балки асосий муаммоси эди.

¹ Референдариат – референдарийлик, яъни амалиёт ўташ муддати.

Жамоавий айб, гуноҳнинг ахлоқий ва юридик жиҳатдан қандай маъно ёки аҳамиятга эга бўлиш-бўлмаслиги – менинг талабалар авлодим учун бошдан ўтказилган воқелик эди. У фақат Учинчи Райхдаги воқеаларгагина тааллуқли эмасди. Яҳудийлар қабртошларининг свастика¹лар билан булғангани, судлар, бошқарув органлари ва университетларда жуда кўп эски нацистларнинг масъул лавозимларни эгаллаб олишгани, Федератив Республика Исроил давлатини тан олмагани, муҳожирлик ва қаршилик ҳаракати² ҳақида мослаша олганлар ҳаётига қараганда камроқ маълумот берилгани – буларнинг барчаси олдида ҳатто айбдорларни бармоғимиз билан кўрсата олган тақдиримизда ҳам бизларни уят хисси чулғаши шубҳасиз. Айбдорларга ишора ҳам бизни уят-исноддан халос қилолмас эди. Аммо бу ишора изтиробни енгиллаштириб, куч-ғайрат, фаоллик ва тажовузга айлантирди. Ва айниқса, айбдор ота-оналар билан тортишув-тўқнашувлар куч-ғайратга тўла эди.

Мен ҳеч кимни ота-онамни ҳам бармоғим билан кўрсата олмасдим. Чунки уларни айблаш ноҳақлик эди. Концентрацион лагерь семинари қатнашчиси сифатида отамни уялтириб, фош қилишга бўлган куч-ғайрат, иштиёқ сўнган, фашистлар тузуми даврида менинг ижтимоий доирадан туриб жиноят қилганлар ҳарҳолда Ҳанначалик айбдор эмас эдилар. Мен аслида Ҳаннани кўрсата олардим. Лекин Ҳаннага бўлган ишора ўзимга қайтар эди. Чунки мен уни севардим. Уни нафақат севган, балки танлаган ҳам эдим. Ўз-ўзимга, Ҳаннани танлаётганда унинг қилмишидан беҳабар эдим, деб айтишга уриндим. Бу билан ўзимни ота-онасини яхши кўрадиган болаларнинг соддалик, беғуноҳлик, маъсумлик ҳолатига кириб сўзлашга уриниб кўрдим. Лекин ота-онага бўлган меҳр-муҳаббат ягонадир, унга ҳеч ким масъул бўлолмайди.

Эҳтимол, ҳатто ота-онага меҳр-муҳаббат учун ҳам масъул бўлиш мумкин. Ўшанда мен ўз ота-оналаридан воз кечиш орқали жиноятчилар ва уларни тек кузатиб турган ёки уларга йўл кўйиб, тоқат қилиб, ҳатто тан олиб келганларнинг бутун бир авлодидан воз кечган бошқа талабаларга ҳавас қилган эдим, улар бу билан ўз уятларини енголмаган бўлишса ҳам, ҳарҳолда уятдан изтироб чекишни енгиландир. Лекин улардаги мен кўп марта учратган ўзларининг ҳақ эканини рўқач қилиб, мақтаниш, гердайиш ва кеккайишлар қаердан келақолдйкин? Қандай қилиб айб, гуноҳ ва уятни хис этиш билан бирга, айна чокда одам ўзининг ҳақ эканини рўқач қилиб, мақтаниши, гердайиши, кеккайиши мумкин? Ота-оналардан воз кечиш фақатгина риторика, сўзамоллик, шовқин-суронмидики, ота-онага меҳр-муҳаббат билан уларнинг айб, гуноҳларига сўзсиз араллашиб қолишни босиб кетиши лозим бўлса?

Булар – кейинроқ миямга келган ўй-фикрларим. Улар менга кейинчалик ҳам далда бўлмади. Қандай қилиб ҳам далда берсин, ахир, Ҳаннага муҳаббатимдан азоб-изтироб чекиш муайян тарзда авлодим тақдири, Германия тақдири бўлса. Бирок барибир ўшанда ўзимни ўз авлодимга мансуб деб хис қила олганимда, яхшироқ бўларди.

¹ Свастика – уchlari қарилган хоч, фашизм рамзи.

² Қаршилик ҳаракати – Ғарбий Европа мамлакатларида фашист босқинчиларга қарши олиб борилган умумхалқ ҳаракати.

Референдарийлик пайтимда уйландим. Гертруда ва мен чанғичилар уй-часида танишганмиз. Бошқалар таътил тугагач, жўнаб кетишди, у кетмай, касалхонадан чиқишимни кутиб қолди. У ҳам юрист эди; биз бирга ўқиган, имтиҳонни ҳам бирга топшириб, бир пайтда референдарий бўлган эдик. Унга уйланган пайтимда, Гертруда хомиладор эди.

Мен унга Ҳанна ҳақида ҳеч нарса айтмадим. Гертруда ақлли, ишчан ва одобли қиз эди. Агар бизнинг ҳаётимиз кўплаб қароллар ва чўриларга эга деҳқон хўжалиги, серфарзанд ва иш кўплигидан эр-хотин бир-бирига қарашга вақт тополмайдиган хонадондан иборат бўлса, унинг орзуси амалга ошган ва ўзини бахтиёр ҳис қилган бўларди. Бироқ бизнинг турмушимиз – шаҳар четидаги янги қурилган уч хонали хонадон, қизчамиз Юлия ва Гертруда иккимизнинг референдарийлик ишимиз, бор-йўғи шу эди. Гертруда билан бирга бўлиш ва Ҳанна билан бирга бўлиш, мен бунинг икковини таққослашдан негадир сира қутулолмасдим. Гертруда иккимиз бир-биримизни суйиб, қучиб юрарканмиз, нимадир етишмаётгандек, нимадир жойида эмасдек, нотўғридек туюлаверар, унинг ҳиди ва “маза”си кўнгилдагидек эмаслиги менга тобора аён бўлиб борарди. Аввалига бу ўтиб кетар, деб ўйладим. Ўтиб кетишига умид қилдим. Мен аввало Ҳаннадан халос бўлишни хоҳлардим. Аммо нимадир хато, янглиш, ғалат деган туйғу сира йўқолмади.

Охири бўлмади, Юлия беш ёшга тўлганда, аччиқ-тирсиксиз ажрашдик ва бир-биримиз билан одоб доирасида ва холисона хабарлашиб турадиган бўлдик. Мени фақат бир нарса қийнади, у ҳам бўлса, Юлияни ўзи хоҳлаётган хотиржамликдан маҳрум қилганимиз эди. Агар Гертруда ва мен бир-биримиз билан яқин ва иноқ бўлсак, Юлия ўзини худди сувда сузиб юрган балиқ каби эркин ва дадил ҳис қиларди. Борди-ю, орамиздаги кескинлик, тангликни сезиб қолса, дам унинг, дам менинг олдимга югуриб келар ва бизни яхши кўришини айтиб, эркаланарди. У акача ва сингилчалари кўп бўлишини хоҳларди. Ажралиш нима эканини узоқ вақт англаёлмай юрди. Агар мен меҳмонга борсам, қолишимни, мени кўргани келса, Гертруданинг ҳам биз билан бирга бўлишини чин дилдан истарди. Қайтаётганимда деразадан қараб қоларкан, унинг маъюс нигоҳи кўз олдимдан кетмас, машинага ўтираётиб, юрагим эзилиб тилка-пора бўларди. Шунда биз ундан тортиб олаётган нарса нафақат тилаги, балки унинг ҳақ-ҳуқуқи ҳам эканини дилдан ҳис қилардим. Биз ажрашиб, унинг ҳуқуқини ҳам тортиб олган эдик ва бунга биргаликда йўл қўйган бўлсак-да, бу билан айбимиз бўлиниб, камайиб ҳам қолмаганди.

Энди бундан кейинги алоқа-муносабатларимни яхшироқ йўлга қўйишга ҳаракат қилдим. Шунини тушундимки, биргаликдаги ҳаётимиз яхши ва тўғри бўлиши учун хотиним оз-моз, Ҳаннага ўхшаган, ис-бўйи ва “маза”си ҳам ундан қолишмаслиги керак экан. Ва унга Ҳанна тўғрисида гапириб бердим. Гертрудага айтган ўзим ҳақимдаги ҳикоямни бошқа аёлларга ҳам сўйлаб бердим; уларга менинг хулқ, феъл-атвор ва юриш-туришим, кайфиятимда нимаики ғалати туюлса, улар буни англаб, тушуниб етишлари лозим эди. Лекин аёлларнинг кўп нарсаларни эшитилари келмади. Ҳелен исмли америкалик адабиётшунос аёл бор эди, ҳикоя қилаётганимда индамай орқамни қандай силаган бўлса, ҳикоямни тугатганимда ҳам худди шундай

силашда давом этарди. Психоаналитик аёл Гезинанинг фикрича, мен онамга нисбатан муносабатимни кўриб чиқишим, охирига етказиб, яқунлашим керак экан. Нима, ҳикоянгда онанг қиёфаси кўзга ташланмаяптими, дерди у. Тиш шифокори Хилке эса учрашмасимиздан олдин доим вақт ҳақида сўрагани-сўраган эди, аммо айтган заҳотим унутиб қўярди. Шундан сўнг, ҳикоямни бошқа ҳеч кимга айтмайдиган бўлдим. Чунки қилган ишинг ҳақиқат бўлгандан кейин, уни бировга гапириб ўтириш шарт эмас.

3

Иккинчи имтиҳонга тайёргарлик кўраётган пайтимда, концентрацион лагерь семинарини ташкил қилган профессор оламдан ўтиб қолди. Гертуда бу ҳақда газетада босилган хабарни кўрган экан. Дафн маросими Бергфридхоф қабристонига бўларкан. Борсамми-йўқми, деб ўйланиб қолдим. Йўқ, оёғим тортмади. Дафн маросими пайшанба куни тушдан кейин экан, пайшанба ва жума кунлари имтиҳон ишимни ёзишим керак. Қолаверса, профессор билан унчалик яқин эмасдим. Бунинг устига, дафн маросимларини ёқтирмасдим. Суд жараёнини эса, эслашни ҳам хоҳламас эдим.

Лекин энди кеч эди. Хотира уйғониб бўлган, пайшанба куни имтиҳон ишимни ёзиб келгач, ўзимни худди ўтмиш билан келишиб қўйгандек ҳис этиб, бормасам бўлмаслигини сездим.

Аксига олиб, трамвайда кетдим. Шунинг ўзиёқ ўтмиш билан учрашув, яхши таниш бўлган ва қиёфаси ўзгарган жойга қайтиб бориш эди гўё. Ҳанна трамвайда ишлаган пайтларда трамвайлар икки-уч вагонли, вагонларнинг боши ва охирида платформалар, платформаларнинг эса зинапоялари бўларди, агар трамвай юриб кетса ҳам, унга сакраб чиқиб олиш мумкин эди. Трамвайда чилвир-ип бўлиб, у билан кондуктор жўнаш ҳақида сигнал берарди. Ёзда трамвай вагонларининг платформалари очик турар эди. Кондуктор йўл чипталарини сотар, тешиб бериб, назорат қилар, бекатларни эълон қилиб, жўнаш ҳақида сигнал берар, бир кўзи платформаларда тикилишиб турган болаларда, сакраб чиқаётган ёки тушаётган йўловчиларни уришар, вагон агар тўлса, ортик одам чиқармасликка ҳаракат қиларди. Қувноқ, ҳазилкаш, топқир, жиддий, вайсақи ва қўпол кондукторлар учрарди. Кўпинча вагондаги вазият ҳам кондукторнинг кайфиятига боғлиқ эди. Ҳаннанинг кондукторлик пайтида Шветцингенга бораётганда уни пойлашдан чўчиб, хафсалам пир бўлиб қайтиб келганим нақадар тентаклик бўлган экан.

Кондукторсиз трамвайда Бергфридхоф қабристонига етиб бордим. Совуқ куз куни эди, осмон булутсиз, хира нур сочиб турган куёшнинг тафти ҳам билинмас, унга бемалол қараш мумкин, кўзни олмасди. Дафн маросими ўтказилаётган жойга эски қабртошлар узра баланд ўсган, яланғоч дарахтлар оралаб ўтиб бораётиб, йўлда тасодифан, қабристон боғбони бўлса керак, қўлида гулчелак¹ ва боғқайчи ушлаб олган кекса аёлга дуч келдим. Узоқдан профессор қабри тепасида куйланаётган хорал² садолари эшитилди.

¹ Гулчелак – сув сепадиган жўмракли челак.

² Хорал – черковда кўп овоз бўлиб айтиладиган қўшиқ.

Мен бир чеккада туриб, дафн маросимига қатнашиш учун келган аҳли жамоани кузата бошладим. Кўринишдан кўпчилиги ғалати, қизик, ажойиб одамлар эди. Профессорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида янграган нутқларда унинг жамият билан алоқани узиб, мажбуриятларидан воз кечгани, натижада мустақил ва ўзига хос, ажойиб инсон бўлиб қолгани таъкидлаб ўтилди.

Дафн маросимига келганлар орасида концентрацион лагерь семинарининг собиқ қатнашчиларидан бирини таниб қолдим; у мендан олдин имтиҳон топширган, аввал адвокатлик қилган, кейин эса майхўрлик, маишатпарастликка берилиб кетган, дафн маросимига узун қизил пальто кийиб келган эди. Маросим тугаб, қайтаётганимда у билан гаплашиб қолдик.

– Семинарда бирга ўтирган эдик, эслолмаяпсанми?

– Нега энди, эсимда.

Биз қўл беришиб сўрашдик.

– Мен суд мажлисига фақат чоршанба кунлари борардим, баъзан машинада сени ҳам бирга олиб кетардим.

У кулди.

– Сен эса ҳар куни ва ҳар ҳафта ўша ерда эдинг. Нимагалигини энди айтарсан?

У менга мулойимлик билан қараган кўйи оғзимни пойларди, эсладим, унинг бу нигоҳига семинар пайтидаёқ дуч келган эдим.

– Мени суд жараёни ниҳоятда қизиқтириб қолганди.

– Сени суд жараёни ниҳоятда қизиқтириб қолганмиди?

У яна кулди.

– Суд жараёними ёки ўша, доим термилиб турганинг – айбланувчи аёлми? Ўзиям жуда кетворган жонона эди, шекилли? Ҳаммамиз бири-биримиздан сўрардик, сенга, унга нима бўлган деб, ўзингдан сўрагани эса ҳеч қайсимиз ботинолмасдик. Биз ўшанда ниҳоятда сезгир, хушёр ва жонкуяр, оқибатли эдик. Биласанми, яна...

У тутилиб “ш” ўрнига “с” деб ёки “с-с”лаб, маза-бемаза гапларни кўп гапирадиган бошқа бир қатнашчининг номини тилга олди, биз унинг сўзларини гўё соф, ҳақиқий олтиндай, берилиб тинглардик. Сухбатдошим яна бир қанча семинар қатнашчилари ҳақида, улар ўшанда қандай эди, ҳозир нима қилишяпти, шуларгача батафсил тўхталиб, тинмай жаврарди. Аммо мендан охирида яна: “Хўш, сен билан ўша айбланувчи аёл – ўрталарингда нима бор эди?” деб сўрашини билардим, лекин унга нима деб жавоб беришни, қандай рад этиш, ё тан олиш, ё чап беришни билмай, бошим қотарди.

Ниҳоят, қабристоннинг киравериш жойига етиб келганимизда, сўради. Қарасам, бекатда трамвай энди юраман деб турибди, унга “Хайр!” деб, гўё зинапояга чиқишга улгурадиган одамдай югурдим, трамвай эса юриб кетди, у билан ёнма-ён югургилаган кўйим эшигига кафтим билан урдим, шунда мен сира кутмаган воқеа рўй берди. Трамвай яна тўхтаб, эшик очилди ва мен “лип” этиб трамвайга чиқиб олдим.

Референдариатдан сўнг, бирор касб танлашим керак эди, мен эса шошилмасдим; Гертруда судья сифатида иш бошлаган, бош қашишга қўли

тегмас, уйда қолиб, Юлияга ғамхўрлик қилишимга имкон туғилганидан ҳаммамиз хурсанд эдик. Гертруда дастлабки қийинчиликларни енгиб, Юлия болалар боғчасига борадиган бўлгач, узил-кесил бир тўхтама келишимга тўғри келди.

Ўйлашиб қолдим. Ҳаннага қарши суд жараёни пайтида ўзим гувоҳи бўлган юристларнинг ҳеч қайси бири менга тўғри келмасди. Айблаш менга худди ҳимоя қилиш каби ғалати, антиқа соддалаштириш бўлиб туюлса, муҳокама қилиш соддалаштиришларнинг энг антиқаси эди. Ўзимни бошқарма амалдори ўрнида ҳам тасаввур қилолмасдим; округ бошқармаси идорасида референдарий бўлиб ишлаган пайтимда у ернинг хоналари, йўлакларини-ю ҳидлари ёқмаган, ходимлари эса савияси паст, бесамар, маъюс ва зерикарли туюлган эди.

Хуллас, мен учун мос юридик касб-хунарлар қолмаган ҳисоб эди. Агар ҳуқуқ тарихи бўйича бир профессор мени ўзи билан бирга ишлашга таклиф этмаганида, билмадим, ҳолим не кечарди. Гертруда эса буни чақириқ, даъват ва ҳаёт олдидаги масъулиятдан қочиш деб баҳолади ва у ҳақ эди. Мен ҳақиқатан “ишдан қочган” эдим ва ишдан қоча олганимдан энгил тортгандим. Ахир, бу вақтинчалик, абадий эмас-ку, дердим унга ва ўзимга ўзим, ҳали ёш бўлсам, “Ҳуқуқ тарихи”да бир-икки йил ишлаб кўрай, сўнг ҳар қандай “бақувват” юридик касб мендан айлансин. Аммо бу “абадий” лигича қолди; биринчи “ишдан қочиш” кетидан иккинчиси пайдо бўлди, университетни ташлаб, тадқиқот муассасасига ўтдим ва у ердан битта тоқчани топиб, ҳуқуқ тарихига оид қизиқишларим билан машғул бўлдим, менга ҳеч ким керакмас ва ўзим ҳам ҳеч кимга халақит бермас эдим.

Ҳа, “ишдан қочиш” нафақат қочиш, балки кириб келиш ҳам эди. Камина ҳуқуқ тарихчиси сифатида кириб келган ўтган замон қувноқлик ва тетикликда ҳозирги замондан қолишмасди. Бундан беҳабар одам эҳтимол, ўтиб кетган жўшқинликни ҳозирги тетиклик билан фақат кузатиш мумкин деб ўйласа ҳам ажабмас, лекин бундай эмас. Тарих билан шуғулланиш ўтмиш ва ҳозирги замон ўртасига кўприк солиш ва иккала қирғоқни ҳам кузатиш, икковида ҳам фаол, ишчан бўлиш демақдир. Менинг тадқиқот соҳаларимдан бири Учинчи Райх бўлиб, унда ўтмиш ва ҳозирги замоннинг қай тарзда ҳаётий воқеликка айланиши айниқса, яққол кўзга ташланади. “Қочиш” бу ерда ўтмиш билан машғул бўлиш эмас, балки бизда ўз аксини қолдирган ва у билан бирга яшашимиз керак бўлган ўтмиш мероси учун ҳозирги сўқир замон ва келажакка дадил ва қатъий қаратилганликдир.

Шу аснода ҳозирги замон учун унчалик аҳамиятли бўлмаган ўтмиш замонларга “шўнғиб”, берилиб кетишимдан қониққанганимни яширмоқчи эмасман. Буни биринчи марта маориф, ўқитиш, маърифатга оид қонунлар тўплами ва лойиҳалари устида ишлаган чоғимда ҳис этганман. Улар дунёнинг асосида тартибот бор ва шу боис оламда яхшигина тартиб ўрнатиш мумкин, деган ишонч, эътиқод билан йўғрилган эди. Мана шу ишонч, эътиқоддан эзгу тартиботнинг тантанали посбонлари сифатида моддалар яратилиб, қонунларга киритилгани ва уларнинг гўзал бўлиб, ўз гўзалликлари билан ҳақиқатни исбот қилишга киришмоқчи бўлганини кўришдан бахтиёр эдим. Ҳуқуқ тарихида тараққиётнинг мавжудлиги, ваҳимали муваффақиятсизлик ва орқага қайтишларга қарамасдан, гўзаллик ва ҳақиқат, рационаллик ва инсонпарварлик сари ривожланиш бўлганига узок вақт ишониб юрдим. Бироқ бу ишончнинг хомхаёл эканини билга-

нимдан буён, ҳуқуқ тарихининг ривожланиш жараёнига оид бошқа бир манзара билан олишиб келаман. Бунда у мақсадга йўналтирилган бўлса-да, аммо турли хил ларзалар, чалкашлик ва хатоликлардан сўнг етиб келади-ган манзили ўзи келиб чиққан ва етиб келмасидан, яна қайтадан таянмоғи лозим бўлган ибтидодир.

Ўшанда “Одиссея”ни яна қайта ўқиётгандим, уни илк бор мактабда ўқиган эдим ва у хотирамда ватанга қайтиш қиссаси сифатида сақланиб қолган эди. Аммо у ватанга қайтиш қиссаси эмас. Худди ўша дарёга икки марта тушиб бўлмаслигини билган грекларнинг қандай қилиб ватанга қайтишга ишонишлари мумкин эди? Одиссей қолиш учун эмас, балки яна тағин йўлга отланиш учун қайтиб келади. “Одиссея” – бир вақтнинг ўзида ҳам мақсадга йўналган, ҳам мақсадсиз, ҳам муваффақиятли, ҳам беҳуда ҳаракат қиссасидир. Ҳуқуқ тарихи ундан бошқача бўлиши мумкинми?

5

Ва ишни “Одиссея”дан бошладим. Уни Гертруда иккимиз ажрашганимиздан сўнг ўқиб чиқдим. Кўплаб тунларни бедор ўтказар, чирокни ёқиб, кўлимга китоб олсам, кўзларим юмилиб кетаверар, китобни қўйиб, чирокни ўчирсам, яна уйғоқ, бедор эдим. Шунда овоз чиқариб ўқий бошлардим, энди кўзларим ҳам юмилмасди. Эр-хотинлик, қизим ва ҳаётим тўғрисидаги хотиралар ва тушлар билан тўйинган, азоб берувчи доираларга айланган, чалкаш ва чигал, мудроқ ўй-фикрларимда Ҳанна ҳар доим устунлик қилаверганидан уни ўйлаб, кассеталарга ўқиб ёзишга киришдим.

Унга кассеталарни жўнатгунимча, орадан бир неча ой ўтиб кетди. Аввалига қисмларга бўлиб-бўлиб жўнатишни хоҳламай, бутун “Одиссея”ни ёзиб тугатмагунимча сабр қилдим. Кейин “Одиссея” Ҳаннага қизиқарли бўлармикин-йўқми, деган савол туғилди ва “Одиссея”дан сўнг, Шницлер ва Чехов ҳикояларини ҳам ўқиб, кассетага ёзиб қўйдим. Шундан кейин, судга қўнғироқ қилиб, Ҳаннанинг жазони ўтаётган жойини аниқлашни орқага суриб, пайсалга солиб келдим. Ниҳоят, Ҳаннанинг суд жараёни бўлиб ўтган шаҳар яқинида жойлашган қамоқхона манзили, кассетали аппарат ҳамда Чехов, Шницлердан то Ҳомергача рақамланган кассеталар – ҳамма нарса тайёр бўлгач, кассеталар билан мосламани пакетга жойлаб, жўнатиб юбордим.

Яқинда ўтган йиллар ичида Ҳанна учун нималарни ўқиб, ёзиб қўйганим қайд этилган дафтарни топиб олдим. Дастлабки ўн икки асар номи бир вақтнинг ўзида аниқ қилиб ёзиб қўйилган экан; аввалига тинмай ўқийверганман ва ўқиганларимни белгилаб қўймасам, эсимдан чиқиб кетишини сезганман. Кейингиларининг баъзиларига сана қўйилган, баъзиларига эса қўйилмаган. Аммо Ҳаннага биринчи жўнатгани қамалганининг саккизинчи, охиригисини эса ўн саккизинчи йилида юборганим ёзув-позув-сиз ҳам аниқ эсимда қолган. Қамалганига ўн саккиз йил бўлганда, унинг авф этиш тўғрисидаги аризасини қабул қилишган.

Анча олдин Ҳанна учун ўзим ёқтирган нарсаларни ўқиб, ёзганман. Бошида “Одиссея”ни диққатимни бир жойга жамлаб, баланд овоз билан ўқиб ёзишим осон бўлмаган, кейин ўрганиб қолганман. Битта камчилиги, иш узокқа чўзилар, лекин ўқилган нарса яхши эса қоларди. Айримлари ҳозир ҳам худди кечагидек эсимда.

Айни чоқда ўзим билган ва яхши кўрган муаллифларнинг асарларини ҳам ўқиб, ёзардим. Шундай қилиб, Ҳанна Келлер ва Фонтане, Ҳайне ва Мёрикени тинглаш имконига эга бўлган. Шеърларни ўқишга эса узоқ вақт ботинолмай юрдим, аммо кейинчалик қизиқиб қолиб, бир қатор шеърларни ўқиб, ёзганимдан сўнг, ёд бўлиб кетди ва уларни бугунги кунда ҳам ёддан айта оламан.

Дафтардаги жами рўйхат билимли бўлишга интилаётган фуқарога хос улкан азалий ишончини тасдиқлаб турибди. Кафка, Фриш, Йонсон, Бахманн ва Ленцдан ўтиб, тажрибага асосланган адабиёт (бу адабиётдаги сюжетларни яхши тушунмайман ва қахрамонлар ҳам ёқмайди)дан ҳам ўқисаммикин, деган саволни ўзимга бериб кўрганманми-йўқми, эслолмайман. Экспериментал адабиётнинг ўқувчи билан тажриба ўтказиши ўз-ўзидан маълум, бунинг эса на менга, на Ҳаннага қизиғи бор эди.

Ўзим ҳам ёза бошлаганимда, буни ҳам унга ўқиб берганман. Кўлёмманни айтиб ёздириб, сўнг машинкаланган матнни қайта ишлаганимдан кейингина, энди тайёр деган туйғуни ҳис қилар, ўқиётганимда ўша туйғунинг тўғрилигига амин бўлардим. Башарти бунинг тескариси бўлса, яна қайтадан ишлаб, эски ёзув устидан янгисини ёзиб чиқардим. Лекин бу менга малол келар, чунки ёзувни тезроқ тугатишни истардим. Ҳанна барча куч-ғайратимни, бутун ижодкорлигимни, барча танкидий тасаввурларимни тугун қилиб боғлаган нуктага айланарди. Шундан сўнг, кўлёммани нашриётга жўнатардим.

Кассеталарга шахсий фикр-мулоҳазалар ёзмаганман, Ҳаннадан ҳеч нарса сўрамаганман, ўзим ҳақимда ҳам ҳеч қандай маълумот бермаганман. Асар ва муаллиф номини ҳамда матнни ўқирдим, холос. Матн тугагач, бир лаҳза кутиб, сўнг китобни ёпар ва „stop“ тугмачасини босардим.

6

Шу тарздаги сергап ва айни дамда камгап алоқамизнинг тўртинчи йилида Ҳаннадан қисқа саломнома келди. “Болақай, охирги хикоя жуда ҳам зўр экан. Раҳмат. Ҳанна”. Хат иш юритиш дафтаридан олинган ва текис қирқилган йўл-йўл чизиқли қоғознинг юқориги қисмига ҳаворанг, суркаладиган шарикли ручка билан уч сатр қилиб ёзилган эди. Ҳанна қаттиқ босиб ёзгани учун хат изи қоғознинг орқа тарафига ҳам ўтиб қолганди. Манзили ҳам куч билан босиб ёзилган эди; ўртасидан икки букланган қоғознинг қуйи ва юқори қисмида изи билиниб турарди.

Хат бир қарашда болалар ёзувига ўхшаб кетар, лекин болалар ёзуви кўпол, бесўнақай бўлса, унинг куч билан, мажбуран ёзилганини сезиш мумкин эди. Ҳаннанинг чизиқларни ҳарфларга, ҳарфларни эса сўзларга улашда қаршилиқка дуч келиб, уни енггани кўриниб турарди. Боланинг кўлчаси у ёқдан бу ёққа бориб келаверади, уни ёзув йўлида ушлаб туриш керак. Ҳаннанинг кўли эса ҳеч қачон “боргиси” келмай, олдиндан шунга мажбур бўлган. Юқорига ва пастга йўналган, ҳарфларга шакл берган чизиқлар ҳар гал янгидан бошланган ва ҳар бир ҳарф янгидан кўлга киритилиб, қия ёки тик йўналишга, кўпинча эса нотўғри баландлик ва кенгликка эга бўлган эди.

Саломномани ўқиб, қалбим қувонч ва шодликка тўлди. “У ёзаяпти, у ёзаяпти!” Ўтган йиллар мобайнида саводсизлик ҳақида кўлимга нимаики

тушса, ҳаммасини ўқиб чиққан эдим. Мен кундалик турмуш мажбуриятларини бажаришдаги, йўл ёки бирор манзилни топишда, ресторанда таом танлашдаги ожизлик, ночорлик, саводсиз одамнинг берилган намуналар ва синалган тартиб, тажрибаларга амал қилишдаги юраксизлиги, ўқиш ва ёзишга ноқобилликни яшириш қанчалик куч-ғайрат талаб этишини ва эркинликдан махрум қилишини билардим. Саводсизлик – вояга етмаганлик демасди. Ҳанна ўқиш ва ёзишни ўрганишга журъат қилиб, вояга етмаганликдан балоғат сари, билимли, маълумотли бўлиш сари қадам ташлаган эди.

Ҳаннанинг ёзувига разм солдим ва унинг ёзиш учун қанчалик куч-ғайрат сарфлаганини, қанчалик курашганини кўриб, у билан фахрландим. Шу билан бирга, унинг кечиккан, омадсиз ва ногўғри ҳаёти ҳақида, турмушида йўл кўйилган хато, камчилик ва адашишлар ҳақида ўйлаб қайғуга ботдим. Агар кимдир бирон нимадан воз кечиб ёки бош тортиб, вақт бой берилган бўлса, кейин қанчалик куч-ғайрат ва қувонч билан киришилмасин, ҳар доим кеч бўлади. Ё фақат “кеч” борми, “кеч қолди” йўқми ёки “кеч” сўзи “ҳеч қачон”га қараганда яхшироқми? Билмадим.

Илк саломномадан сўнг, қолганлари ҳам доимий изчиллик билан мунтазам келиб турди. Ҳар доим миннатдорчилик, бирон муаллифни тинглаш ёки ортиқ тингламаслик истаги, муаллиф, шеър ё ҳикоя ёки бирор роман ва ундаги қаҳрамон ҳақидаги фикр-мулоҳаза, турмадаги ўз шахсий кузатувлари битилган қисқа сатрлар бўларди. “Ҳовлида “Форсайт” атиргули очилиб ётибди” ёки “Бу йил ёзда момақалди роқ кўп бўлса кераг-ов” ёки “Деразадан қушларнинг жанубга учиб кетиш учун тўпланишаётганини кўриб турибман” – кўпинча Ҳаннанинг ушбу хабарлари орқали “Форсайт” атиргулини, ёзги момақалди роқ ёки қушлар галасини тасаввур қилиб, кўз олдимга келтирардим. Унинг адабиёт ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳайратланарли даражада аниқ мўлжалга урарди. “Шницлер акиллайди”, “Стефан Цвайг – ўлик ит”, “Келлерга хотин керак” ёки “Гёте шеърлари чиройли рамкаларга солинган жажжи суратларга ўхшайди” ё бўлмаса “Ленцнинг ёзув машинкасида ёзиши аниқ” ва ҳоказо. Муаллифлар ҳақида ҳеч нарса билмагани боис, уларни замондошлар деб ўйларди. Қанчадан-қанча эски адабиётларнинг худди бугунгидек ўқилишига ҳайрон қоламан, кимки тарих ҳақида ҳеч нима билмаса, илгариги замонларнинг ҳаётий шарт-шароитларида шунчаки олис манзилларнинг турмуш тарзини кўради, холос.

Мен Ҳаннага сира хат ёзмадим. Лекин доим ўқиб бериб турдим. Бир йил Америкада бўлган пайтимда ҳам, унга у ердан кассеталар жўнатдим. Агар таътилда бўлсам ёки ишларим жуда кўпайиб кетса, кейинги кассета тайёр бўлгунча анча вақт ўтарди; маълум бир муддатга амал қилолмаганман, кассеталарни ҳафтада ё ўн тўрт кунда ёки уч ё тўрт ҳафтадан кейин жўнатиб турганман. Ҳанна ўқишни ўрганиб олди, энди унга менинг кассеталарим керак бўлмас, деган ўй ҳаёлимга ҳам келмаган. Ҳа, у ўзи ўқишни хоҳлади. Ўқиб беришим эса менинг у билан алоқа қилиш усулим эди.

Мен унинг барча саломномаларини сақлаб қўйганман. Ёзуви доим ўзгариб борган. Аввалига у ҳарфларни бир хил қия йўналишга ҳамда тўғри баландлик ва кенгликка “мажбур” қилган бўлса, буни удалагандан сўнг, ёзуви енгилроқ ва ишончлироқ чиқди. Ҳеч қачон сийрак ва заиф ёзмасди. Аммо унда ҳаётида кам ёзган одамларнинг дастхатига хос бўлган қандайдир сипо гўзаллик мужассам эди.

Ўшанда Ҳанна бир кун келиб, озодликка чиқади, деб сира ўйламаганман. Саломномалар ва кассеталар шу қадар табиий алмашиниб турар, Ҳанна менга мутлақо эркин тарзда ҳам яқин, ҳам узок эди ва бу мулоқотни қўлдан бой беришим ёки давом эттиришим ўзимга боғлиқ эди.

Сўнг, турма бошлиғидан мактуб келди.

“Анча йиллардан бери фрау Шмиц ва Сиз бир-бирингиз билан хат ёзишиб турасиз. Бу – фрау Шмицнинг ташқаридаги ягона алоқаси ва мен гарчи Сизнинг у билан қанчалик боғлангансиз, дўсти ёки қариндошимисиз, буни билмасам ҳам, Сизга мурожаат қилмоқдаман.

Келаси йили фрау Шмиц авф этиши тўғрисида яна ариза беради ва ўйлайманки, аризаси авф этиши ҳайъати томонидан қабул қилинади. У шундан кейин тез орада – ўн саккиз йиллик ҳибсдан сўнг, озодликка чиқади. Албатта, биз уни уй-жой ва иш билан таъминлашимиз ёки таъминлашга ҳаракат қилишимиз мумкин; ўзи ҳали соппа-соғ ва бизнинг тикув ишларимизда маҳорат кўрсатаётган бўлса-да, унинг ёшида ишлаш осон бўлмайди. Лекин бу ишни биздан кўра, дўстлари ёки қариндош-уруғлари қилса, уни ёнларига олиб, қўллаб-қувватлашса, яхшироқ бўлар эди. Ўн саккиз йиллик қамоқдан сўнг, одам ўзини ташқарида қанчалик ёлғиз ва ночор ҳис этишини тасаввур ҳам қилолмайсиз.

Фрау Шмиц анча тадбирли, топқир аёл ва ўзини ўзи эплай олади. Фақат Сиз унга кичикроқ бир квартира ва иш топиб, дастлабки ҳафталар ва ойларда уни онда-сонда бўлса-да йўқлаб ва таклиф қилиб турсангиз ҳамда черков қавмлари, кечки маданият маркази, умумтаълим курслари, оилалар учун ўқув даргоҳи ва ҳоказоларнинг таклифлари ҳақида етарли маълумот олишига ёрдам берсангиз, шунинг ўзи кифоя эди. Бундан ташқари, ўн саккиз йилдан сўнг, шаҳарга илк бор тушиб, бозор-ўچار қилиш, ҳокимият органлари, маъмурлар билан гаплашиш, ресторан излаб топиш ёлғиз одам учун осон эмас, бунда унга ҳамроҳлик қилсангиз яхши бўларди.

Билишимча, фрау Шмицни кўргани келмагансиз. Келганингизда эди, мен Сизга хат ёзиб ўтирмай, суҳбатга таклиф қилган бўлардим. Сиздан илтимос, у озодликка чиқишидан олдин бир келсангиз ва фурсатдан фойдаланиб, мен билан ҳам учрашиб кетсангиз”.

Мактуб сўнгидан йўлланган самимий саломлар унинг турма бошлиғи томонидан қалб амри билан битилганидан далолат берарди. Мен бу аёл ҳақида эшитгандим; у раҳбарлик қилаётган муассаса намунали саналар ва жазони ўташни ислоҳ қилиш масалаларида унинг овози катта аҳамиятга эга эди. Унинг ёзган мактуби менга ёқди.

Ёқмагани, менга тегишли бўлган масалалар эди. Албатта, мен иш ва квартира масаласида ғамхўрлик қилишим керак эди ва шундай бўлди ҳам. Дўстларимиз ўз уйларидаги фойдаланилмай бўш ётган хоналарни Ҳаннага арзон нархда ижарага беришга тайёр эдилар. Кийим тикувчи грек, ўзим унга гоҳ-гоҳ кўйлақларимни қайтадан тикишга бериб турардим, Ҳаннани ишга олмақчи бўлди; унинг тикувчилик устахонасини бирга юритиб турган синглиси Грецияга қайтиб кетган эди. Ўзим ҳам Ҳанна келгусида фойдалана олиши учун черков ва бошқа муассасаларнинг ижтимоий ва таълим соҳасидаги таклифлари билан танишиб чиқдим. Бироқ Ҳаннанинг олдига боришни пайсалга солиб юравердим.

Менга шундай эркин тарзда ҳам яқин, ҳам узоқ бўлгани учун ҳам уни кўргани бормоқчи эмасдим. Мен учун унинг маълум масофада тургани маъқул эди. Унинг яқинликка чидай олиши учун саломномалар ва кассеталарнинг кичик, енгил, панадаги хавфсиз олами ўта сунъий ва ҳаддан зиёд нозик эмасмикин, деб кўрқардим. Ахир, орамизда нималар бўлгани ҳали ёддан кўтарилмай туриб, бир-биримиз билан қандай қилиб юзма-юз учраша олар эдик?

Шу зайлда йил тугаб кетди ҳамки, турмага бормадим. Қамоқхона бошлиғидан анчагача ҳеч қандай хат-хабар келмади; Ҳанна учун муҳайё қилинган иш ва яшаш шароитлари баён этилган хатим ҳам жавобсиз қолди. Эҳтимол, турма бошлиғи мен билан Ҳаннани кўргани борганимда гаплашишни мўлжаллагандир. У билмасдики, мен бу ташрифни нафақат орқага сурар, балки борсамми-бормасамми, дея иккиланардим ҳам. Лекин ниҳоят, амнистиядан сўнг, Ҳаннанинг озодликка чиқарилиши ҳақида қарор чиққач, турма бошлиғи менга қўнғироқ қилди. Энди бора олармикинман? Бир ҳафтадан сўнг Ҳанна чиқади.

8

Кейинги якшанба куни йўлга тушдим. Бу менинг қамоқхонага биринчи марта боришим эди. Киришда назоратдан ўтдим ва йўлимда яна бир неча эшиклардан ўтишимга тўғри келди. Лекин бино янги ва ёруғ эди, ичкаридаги эшиклар очиқ, аёллар бемалол кириб-чиқиб юришарди. Йўлак охиридаги эшик очиқ ҳавога – дарахтлар ўсиб ётган, ўриндиқлар ўрнатилган кичик майсазорга олиб чиқарди. Атрофга аланглаб қарадим. Мени бошлаб келган ҳамшира каштан дарахти соясидаги ўриндиққа ишора қилди.

Шу Ҳаннами? Ўриндиқда ўтирган аёл Ҳаннами? Сочлари оқариб кетган, пешонаси ва икки бетини, даҳани атрофини тик тушган чуқур ажинлар қоплаган, қорни ҳам каттайган эди. Эғнидаги оч ҳаворанг кўйлаги кўкраги, қорни ва сонлари узра таранг ёпишиб турар, қўллари тиззада, китоб ушлаб олган, бироқ уни ўқимаётган, балки ўқиш учун мўлжалланган кўзойнаги оша чумчуқларга нон увоқларини сепаетган аёлга қараб ўтирарди. Сўнг ўзини кузатишаётганини сезди шекилли, мен томонга ўгирилди.

Унинг юзида кутиш аломатлари зоҳир эди, мени танигач, чехраси қувончдан порлаб кетди, яқинроқ боргандим, юзимга диққат билан тикилди, нигоҳи ниманидир излаган ва сўраган кўйи ранжиш ва ишончсизлик ифодаси ичра сўнди. Ниҳоят, мен унинг ёнида эдим, энди унинг чехрасида самимий, аммо ҳорғин табассум пайдо бўлди.

– Катта йигит бўлиб қолибсан-ку, болакай.

Ёнига ўтирдим, у қўлларимни қўллари орасига олди.

Унинг ҳидини илгари жуда ёқтирардим. Ҳиди ҳалиям худди ўшандай эди: ҳозиргина ювингандек бўй таратар, янги ювилган кийим ёки янги тер ҳиди келарди. Баъзан, билмадим қанақа, атир сепиб олар, унинг ҳиди ҳам доим муаттар, янги эканлиги сезилиб турарди. Мана шу барча хид-бўйлар орасида яна бир бошқа, оғир, бўғик, тахир хид ҳам бўларди ва мен уни қизиқувчан жонивор каби бўйни ва елкаларидан, сийналари орасидан искай бошлардим. Қўлтиқости чуқурида бошқача хид билан аралашиб, бели, қорни ва оёқлари орасидаги хидга қоришгач, беихтиёр хирсим қўзғалиб,

шу зайлда сонлари ва тиззаости чуқурчаларини искашда давом этарканман, ўша оғир хид бирдан йўқолиб, унинг ўрнини янги тер иси билан оёқларидаги совун ё чарм ё хорғинлик аралашган хид эгаллаб оларди. Бели ва қўлларидан ҳеч қандай хид келмас ёки фақат ўзининг иси келар, кафтларидан эса кун ва меҳнатнинг: босмаҳона бўёғи ва йўл чипталари, омбур металлининг, пиёз ё балиқ ёки ёғ хиди, кир ювиш учун ишқорли сув ёки дазмол тафтининг иси тараларди. Қўллар ювиб ташланса, аввалига ҳеч нимани билиб бўлмасди, аммо совун бошқа хидларни босиб турсада, бирпасдан кейин улар яна “қайтиб” келар ва кун, меҳнат, окшом, уйга қайтиш ва уйда бўлишга оид ис-бўйлар билан аралашиб, қоришиб кетарди.

Ҳаннанинг ёнида ўтирарканман, энди ундан кампирнинг иси келарди. Билмадим, бу хид қандай ҳосил бўлади, лекин мен уни бувим ва кекса холаларим орқали билардим, қолаверса, у қариялар уйининг хона ва йўлакларида худди тавки лаънат каби муаллақ сузиб юргучи эди. Ҳанна эса ҳали бу хидни олишга ёшлик қиларди.

Ҳафсаласини пир қилиб қўйганимни сездим ва хатомни тузатмоқчи бўлиб, унга яқинроқ сурилдим.

– Чиқшингни эшитиб, хурсанд бўлдим.

– Шундайми?

– Ҳа, яна яқинимизда бўласан, бунга ҳам хурсандман.

Унга квартира ва иш топиб қўйганимни айтиб, шаҳар даҳасидаги маданий ва ижтимоий таклифлар ҳақида, шаҳар кутубхонаси ҳақида сўзлаб бердим.

– Кўп ўқиясанми?

– Унчаликмас. Ўқиб беришса, тинглаш яхшироқ.

У менга қаради.

– Энди ўқиб бериш тугади, шундайми?

– Нега энди тугар экан?

Шундай дейишга дедиму, аммо ўзимни на кассеталарга ёзаётган, на унга учрашиб, китоб ўқиб бераётган ҳолда тасаввур қилолмадим.

– Ўқишни ўрганиб олганингдан хурсандман, сенга қойил қолдим. Менга қандайин ажойиб хатлар ёздинг!

Бу тўғри эди; унинг ўқий олишидан ва менга хатлар ёза олганидан хурсанд бўлиб, унга қойил қолгандим. Лекин ўқиш ва ёзишни ўрганиш Ҳаннага қанчалик қимматга тушганини ўйлаб, ачинган ва хафа бўлган ҳам эдим. Менга ёзганлари шу қадар ожиз, ночор эдики, унга жавоб ёзишни, уни бориб кўришни ва у билан гаплашишни ҳам лозим топмагандим. Мен Ҳанна учун кичкинагина токча ажрата олгандим, холос, аммо ҳаётимда унга жой йўқ эди.

Лекин нега энди унга ҳаётимдан жой ажратишим лозим экан? Токча ҳақидаги фикр нопок виждонни қўзғаб қўйган ва мен унга қарши дарғазаб бўлардим.

– Суд жараёнида айтилган гапларни ундан олдин сира ўйлаб кўрмаганмидинг? Демокчиманки, бирга бўлган ва мен сенга китоб ўқиб берган пайтларимизда бу ҳақда сира ўйламаганмидинг?

– Бу сени жуда қизиқтиряптими?

У жавобимни ҳам кутмай, давом этди.

– Мен доимо мени ҳеч ким тушунмайди, аслида кимлигимни ва буларга нима сабаблигини ҳеч ким билмайди, деган ҳиссиёт билан яшаб келган-

ман. Биласанки, агар сени ҳеч ким тушунмаса, ҳеч ким сендан ҳисобот ҳам талаб қила олмайди. Лекин бу марҳумларнинг қўлидан келади. Улар буни тушунади. Бунинг учун уларнинг бу ерда бўлиши шарт эмас, лекин агар ҳозир бўлганларида эди, жудаям яхши тушунишарди. Улар бу ерда, қамокхонадалигимда менинг олдимга кўп келишди. Улар, хоҳлайманми-йўқми, ҳар окшом келишарди. Суд жараёнидан олдин ҳам келишмоқчи бўлишган, лекин уларни қувиб юборардим.

У менинг бирор нима дейишимни кутди, аммо миямга ҳеч нарса келмади. Мен унга аввало, ҳеч нимани қува олмаслигимни айтмоқчи эдим. Аммо бу нотўғри эди; миянгга ўрнашиб қолган нарсани ҳам қувиб юбориш мумкин эди.

– Уйландингми?

– Уйланган эдим. Гертруда билан ажрашганимизга анча йил бўлди, кизимиз ҳозир интернатда туради; охириги ўқув йилларида у ерда қолмасдан, менинг олдимга кўчиб ўтса керак, деб умид қиламан.

Бу гал у бир нима дермикин ё сўрармикин, деб кутдим. Лекин у индамади.

– Келаси ҳафта сени олиб кетаман, шундайми?

– Ҳа.

– Жимгина бўлсинми ёки бир оз шўх-шодон?

– Жимгина.

– Яхши, сени мусиқа ва шампансиз ўзим жимгина олиб кетаман.

Ўрнимдан турдим, у ҳам турди. Бир-биримизга қарадик. Бу орада икки марта қўнғироқ чалиниб, бошқа аёллар аллақачон ичкарига кириб кетишган эди. Кўзлари яна юзимга термилди. Уни кучдим, аммо ҳиссиётим аввалгидек эмасди.

– Омон бўл, болакай.

– Сен ҳам омон бўл.

Шу зайлда, ҳали бир-биримиздан ажрашмай туриб, хайрлашдик.

9

Келаси ҳафтада иш, югур-югур ниҳоятда кўпайиб кетди. Ёзаётган маърузам сабабли вақт исканжаси остида қолганмидим ёки фақатгина иш ва муваффақият тазйиқи остида, буни аниқ эслолмайман.

Маъруза устида иш бошлаган пайтимдаги тасаввур ҳеч нимага ярамасди. Уни текшириб, синаб кўрмоқчи бўлганимда, маъно ва мунтазамлик ўрнига бирин-кетин тасодифийликка дуч келдим ва балки воқелик тўғрисидаги тасаввуримнинг ўзи хато бўлса керак, деган ўй билан синчковлик ва майдакашлик ила изланишда давом этарканман, ҳолат, хулоса ва маълумотларни керак бўлса, оёғини осмондан қилишга, шишириб бўрттиришга ёки пала-партиш юмалоқ-ёстиқ қилиб ташлашга ҳам тайёр эдим. Мен ғалати ғулғула, нотинчлик ҳолатига тушиб қолгандим, ухлаш учун кеч ётар, кўзим илинар-илинмас яна уйғониб кетар ва ўқиш ё ёзишни давом эттириш учун ўрнимдан турмагунимча, уйғоқ ётаверардим.

Ҳаннанинг чиқишига тайёргарлик ишлари билан ҳам машғул бўлдим. Унинг квартирасини “Икеа” мебеллари ва бир қанча осори атиқалар билан жиҳозладим, грек кийим тикувчига Ҳанна ҳақида хабарнома йўллаб, иж-

тимоий ва таълим соҳасидаги таклифлар ҳақидаги энг сўнгги янгиликлар билан танишиб чиқдим. Озиқ-овқат ғамладим, токчага китобларни териб, хонага суратларни осиб чиқдим. Боғбон чақирдим, у келиб, квартира олдидаги айвонни ўраб турган мўъжазгина боғни парваришлаб, тартибга келтирди. Бу ишларни ҳам ўзига хос, ғалати тарзда, дам дарғазаб, дам гижгизланган итдай югуриб бажардим; иш ҳаддан ташқари, ортиқ даражада кўп эди.

Лекин Ҳаннанинг олдида бориш ҳақида ўйламасам бўлди, шунинг ўзи менга кифоя эди. Фақат баъзан, машинада кетаётганимда ёки ёзув столимда ҳорғин ўтирган ёки ўринда уйғоқ ётган ёки Ҳаннанинг квартирасида бўлган пайтларимда ўй-хаёл устун келиб, хотираларга берилардим. Мен уни ўриндиқда ва сузиш бассейнида нигоҳини менга қаратган ҳолда кўрардим ва яна ўзимни унга хиёнат қилган ва унинг олдида айбдор ҳис қилардим. Яна тағин бу ҳиссиётга қарши ғазабим кўзиб, уни ўз айбидан енгил ва осонгина қутулди, дея ёзғирар эдим. Фақат марҳумлардангина ҳисобот талаб қилиниб, жиноят ва жазо безовта уйқу ва алағ-жалағ тушлар ҳисобига қисқариб, камайтирилса – унда тириклар қаерда қолди? Тириклар деганда ўзимни назарда тутаётгандим. Ундан ҳисобот талаб қилишга менинг ҳаққим йўқмиди? Мен қаерда қолдим?

Тушдан сўнг, уни олиб келишдан олдин, камокхонага кўнғироқ қилдим. Аввал бошлиқ аёл билан гаплашдим.

– Бир оз асабийлашиб турибман. Биласизми, одатда бунчалик узок муддатли ҳибсдан сўнг, ташқарида аввал бир неча соат ёки кун давомида бўлмасдан туриб ҳеч ким бирданига озодликка чиқариб юборилмайди. Фрау Шмиц эса бундан бош тортди. Эртага унинг учун оғир кун бўлади.

Мен Ҳанна билан боғландим.

– Эртага нима қиламиз, ўйлаб кўр. Тўғри уйга боришни хоҳлайсанми ёки аввал ўрмонга ёки дарё бўйига борамизми?

– Ўйлаб кўраман. Сен ҳалиям барини олдиндан режалаштирасан, шундайми?

Бу гап менга тегиб кетди. Қизларнинг баъзан менга “сен таваккал қилиш ўрнига нуқул бош қотирасан” деб айтган ҳазилнамо гаплари эсимга тушиб, аччиғим чиқди. У бунни сезиб, кулди.

– Хафа бўлма, болакай, бунини ёмон маънода айтмадим.

Мен Ҳаннани ўриндиқда кампир қиёфасида учратган эдим. У худди кампирга ўхшаб кўринган ва ундан кампир одамнинг ҳиди келганди. Аммо овозига сира эътибор бермаган эканман. Унинг овози навқиронлигича қолган экан.

Эртаси куни Ҳанна бу ёруғ оламни ташлаб кетган, тонготар пайти ўзини осиб қўйган эди.

Етиб боришим билан мени турма бошлиғи ҳузурига олиб киришди. Уни биринчи марта кўриб туришим эди, тўқ малла сочли, кўзойнак таққан, кичкина, озғингина аёл экан. Аввалига кўримсиз, ёқимсиз, совуқ туюлган бўлса-да, кейин нигоҳи жиддий тус олиб, қўллари билан кескин ҳаракатлар қилган кўйи гапира бошлади. Мендан сўнгги оқшомдаги телефон орқали

сухбат ва бир ҳафта олдинги учрашув ҳақида суриштириб, мабодо бирон нимани сезмаганмидингиз, деб сўради. Мен ҳеч нимани сезмаганимни, хавотирланадиган ҳеч нарса бўлмаганини айтдим.

– Бир-бирингизни қаердан биласиз?

– Қўшни эдик.

У менга синовчан назар ташлади ва мен яна бир нима дейишим керак-лигини сездим.

– Биз бир-биримизга яқин жойда турардик, шу боис танишиб қолиб, дўстлашганмиз. Сўнг у айбланиб, хукм қилинган суд жараёнида ёш талаба сифатида қатнашганман.

– Унда нега фрау Шмицга кассеталар жўнатгансиз?

Мен индамадим.

– Сиз унинг хат-саводи йўқлигини билгансиз, шундай эмасми? Хўш, буни қаердан билгансиз?

Жавоб ўрнига елка қисдим. Ҳанна билан менинг тарихимда унга тааллуқли нарсани кўрмадим. Кўксимга ва бўғзимга нимадир тиқилиб, гапиролмай қоламанми, деб кўрқдим. Унинг олдида кўз ёши қилишни хоҳламасдим.

Бошлиқ аҳволимни сизди шекилли, индамади. Сўнг:

– Юринг мен билан, сизга фрау Шмицнинг камерасини кўрсатаман, – деди ва олдимга тушиб йўл бошларкан, менга бир нималарни кўрсатиб, тушунтириш учун гоҳо оркасига ўгирилиб, қараб кўярди. Мана бу ерга террорчилар ҳужум қилган, мана бу ер эса тикув хонамиз, Ҳанна шу ерда ишлаган, бир куни у ҳисобдан ўчирилган кутубхона мулкларини қайтаришмагунча, шу ерда ўтирган ҳолда иш ташлаган, мана бу ердан эса кутубхонага кирилади. У камера олдида етиб боргач, бирдан тўхтаб қолди.

– Фрау Шмиц ҳеч нарсани йиғиштирмаган. Сиз ҳозир камерани, у бу ерда қандай яшаган бўлса, шундай кўриб турибсиз.

Каравот, жавон, стол ва стул, стол узра деворда тоқча, бурчакда, эшик ортида кўлювгич ва ҳожатхона. Дераза ўрнида кулранг шиша қопламалар. Стол усти бўш эди. Тоқчада китоблар, кичкина соат, ўйинчоқ айиқча, иккита чашка, қуруқ қахва, чой идишлар, кассетали аппарат ва пастдаги иккала тортмада мен ёзган кассеталар бор эди.

– Бу ҳаммаси эмас.

Бошлиқ нигоҳимни кузатарди.

– Фрау Шмиц кўзи ожиз маҳбусларга ёрдам кўрсатиш хизматига ҳам доим кассеталар бериб турарди.

Тоқча олдида яқинроқ бордим. Примо Леви, Элия Визел, Тадеуш Боровский, Жейн Амери – нацизм қурбонлари қаламига мансуб адабиётлар ёнида Рудолф Ҳёсснинг автобиографик асарлари ва Ҳанна Арендтнинг Айхман¹нинг Қуддусда бўлишига оид китоби ҳамда концентрацион лагерлар тўғрисидаги илмий рисоалар терилганди.

– Ҳанна буларни ўқиганми?

– У китобларга ҳарҳолда пухта ўйлаб бунортма бергувчи эди. Бундан анча йиллар илгари унга концентрацион лагерлар ҳақидаги умумий библиографияни келтириб бергандим, шундан сўнг, бунга бир ё икки йил бўлди, концентрацион лагерлардаги аёл маҳбуслар ва ҳамширалар ҳақидаги китоб-

¹ Адольф Айхман (1906–1962) – нацизм даврида яҳудийларга қарши ҳарбий жиноятлар қилган амалдор.

ларни сўраб мурожаат қилди ва мен Ҳозирги замон тарихи институтига хат ёзгандим, у ердагилар махсус библиография юборишди. Фрау Шмиц ўқишни ўрганганидан сўнг, дарҳол концентрацион лагерлар тўғрисидаги китобларни мутолаа қилишга киришди.

Каравот устида кўплаб майда суратлар ва қоғозчалар осиглиқ турарди. Энгашиб, ўкиб чиқдим. Улар орасида иқтибослар, шеърлар, кичик-кичик хабарлар, пазандалик рецептлари ҳам бор эди. Ҳанна уларни у ер-бу ердан ёзиб олган, суратларни эса газета ва журналлардан қирққан бўлса керак. “Баҳорнинг мовий тасмаси яна ҳавода хилпирай бошлади”, “Булутларнинг кўланкалари далалар бўйлаб қочиб бораётир”. Шеърлардан табиатдан завқланиш, табиат соғинчи уфуриб турса, суратларда баҳордаги ёруғ ўрмон, ранг-баранг майсазорлар, кузги япроқ ва алоҳида дарахтлар, анҳор бўйидаги тол, мевалари қип-қизариб пишиб турган олча дарахти, куз фаслидаги тўқ сариқ ранг каштан тасвирланган эди. Газетада босилган суратда эса қорамтир костюм кийган кексароқ ва ёшроқ икки эркак бир-бирига кўл бериб туришарди. Ёшроғи мен эдим. Абитуриентлик пайтимда, битирув кечасида ректор менга мукофот топширган эди. Бу Ҳанна шаҳарни тарк этгандан сўнг, анча кейин бўлганди. Ўқишни билмасди-ку, сурат босилган маҳаллий газета қандай қилиб унинг кўлига тушиб қолдйкин? Ё ўшанда газетага обуна бўлганмикин? Ҳарҳолда, сурат ҳақида хабар топиб, унга эга бўлиш учун анча-мунча саъй-ҳаракат қилган бўлса керак. Суд жараёни пайтида ҳам уни ёнида олиб юрганми-йўқми? Кўксим ва бўғзимга яна нимадир қадалиб, кўзларимга сал бўлмаса ёш келай деди.

– У сиз туфайли ўқишни ўрганди. Сиз ёзиб жўнатган кассеталарга қараб, ўша китобларни кутубхонадан қидириб топиб, тинглаганларини сўзма-сўз, жумлама-жумла кузатиб солиштириб чиққан. Тез-тез ўчириб, ёқилаверганидан, кассеталари ҳадеб олдинга ва орқага айлантирилаверганидан, аппарат кўпинча бузилиб қолар, уни тузатиш учун эса рухсатнома зарур бўларди, шунда билганман, фрау Шмицнинг нима қилаётганини. У аввалига бунга айтгиси келмай юрди, лекин кейин ёзишни ҳам ўрганиб, мендан ёзма ҳарфлар китобини сўраганда, ортиқ яширгиси келмай, ниҳоят, ёзишни ҳам ўрганиб олганидан фахрланиб, ўз қувончини баҳам кўришни истаган.

Бошлиқ аёл шуларни ҳикоя қиларкан, мен яна суратлар ва қоғозчалар томон энгашиб, кўз ёшларимни аранг тийиб турардим. Сўнг аста бурилиб, каравот устига ўтирдим.

– У сизнинг хат ёзишингизни интизор бўлиб кутди. Унга фақат сиздан хат-хабар келарди. Почта тарқатилаётганда: “Менга хат-пат йўқмикин?” дея сўрагани-сўраган эди. Албатта, хат деганда, кассеталар келадиган пакетни назарда тутмаган. Унга нега сира хат ёзмагансиз?

Мен яна жим эдим. Гапира олмас, фақат минғирлай ёки йиғлай олардим, холос.

У токча олдида бориб, битта чойдонни кўлига олди, сўнг ёнимга келиб ўтиргач, костюми чўнтагидан букланган бир варақ олиб, деди:

– У менга хат қолдирган, уни васиятнома деса ҳам бўлади. Сизга тааллуқли жойини ўкиб бераман: “Бинафшаранг чойдонда пул бор. Уни Михаэл Бергга бериб, менинг номимдан салом айтиб қўйинг. У омонат кассадаги 7000 маркани ҳам олиб, жами пулни черковдаги ёнғиндан онаси

билан омон қолган ўша қизга бериб қўйиши лозим. Пулни нима қилиши кизнинг ўзига ҳавола”.

Демак, у менга ҳеч қандай хат-хабар қолдирмабди. Мени хафа қилмоқчи ё жазоламоқчи бўлдимикин? Ёки азиз жони шунчалик қийналганмикин, фақат энг зарур ишни қилиб, энг керакли гапларнигина ёзибди.

– Бу ерда ўтган йиллар мобайнида, – бир оз кутиб, давом этдим мен, – унинг аҳволи қандай эди? Охирги кунларда-чи?

– Кўплаб йиллар давомида у бу ерда худди монастирда истиқомат қилгандай яшади. Гўё бу ерга ўз ихтиёри билан одамлардан узоқлашиб, ёлғиз қолиш учун келгандек, гўё бу ердаги тартиботларга ихтиёрий равишда бўйсунгандек эди, камоқхонадаги озми-кўпми, чидаса бўладиган бир хил, зерикарли ишлар унинг учун медитация¹ эди гўё. Бошқа аёллардан узоқроқ юрса-да, уларга самимий муносабатда бўлар, улар ҳам Ҳаннани жуда ҳурмат қилишарди. Обрўси баланд эди, бирон муаммо чиқса, ундан маслаҳат сўрашарди. Агар бирон-бир жанжалга аралашгудай бўлса, унинг фикри билан ҳисоблашишарди. Бу ҳол у бундан бир неча йил олдин ҳаётдан умидини узиб, мағлуб бўлмагунга қадар давом этди. У ҳар доим ўзига қараб юрарди, бақувват қадди-қомати келишган, ўзи ниҳоятда озода, саранжом-саришта эди. Бироқ кейинчалик камроқ ювинадиган, кўп овқат ейдиган бўлиб семириб, исланиб кетди. Аммо уни бахтсиз ёки норози деб бўлмасди. Фақат унга монастирда чекиниш ҳам кифоя қилмагандек, гўё монастирда ҳам нуқул сергап, эзма, вайсақилар йиғилиб олгану, энди янаям узоқроққа чекиниши, ҳеч кимнинг кўзи тушмайдиган, ташқи кўриниш, кийим-кечак ва ҳид-пид ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган хилват хужрага бекиниб олиши зарурдек туюлган. Йўқ, уни таслим бўлди, дейиш нотўғри. У фақатгина ўз ҳолатига ўзига маъқул, бошқа аёлларга эса унчалик маъқул келмаган бир тарзда янгича таъриф берган эди, холос.

– Охирги кунларда-чи?

– Ҳар доимгидек эди.

– Уни кўрсам бўладими?

У бош ирғади, лекин негадир ўрнидан турмади.

– Одам учун ёлғизлик йилларида дунё шунчалик ҳам чидаб бўлмас даражада муволиши мумкинми? Монастирдан, хилват узлатхонадан дунёга қайтиб бориш ўрнига, одамзод ўзини-ўзи ўлдириши керакми?

У менга юзланиб, сўзида давом этди.

– Фрау Шмиц ўз ўлими сабабини ёзиб қолдирмаган. Сиз эса иккалангиз ўртангизда нима бўлганини айтмаяпсиз, эҳтимол, фрау Шмиц билан орангизда сиз уни олиб кетишингиздан бир кун олдин, тонгда ўз жонига қасд қилишига сабаб бўлган бирон воқеа юз бергандир.

Бошлиқ аёл варақни икки буклаб солиб қўйди-да, ўрнидан турди ва юбкасининг ғижимланган этагини силаб текислади.

– Биласизми, унинг ўлими менга ёмон таъсир қилди, ҳозир жаҳлим чиқяпти, фрау Шмицдан ҳам, сиздан ҳам хафаман. Юринг, кетдик.

Бу гал ҳам олдинда, аммо индамай борарди. Ҳанна касалхона корпусининг торгина палатасида ётган экан, девор билан замбил орасига аранг сиғдик. Бошлиқ аёл унинг юзини очди. Ҳанна ияги боғланган, юзини жуда осойишта, беозор деб ҳам, азоб-изтиробли деб ҳам бўлмасди,

¹ Медитация – кишининг бутун ақл-идроки, ўй-fikри ягона бир нарсага қаратилганлик ҳолати; бошқа барча ишларга бефарқлик, ланжлик, руҳий тушкунлик; умуман, бирон-бир нарса устида чуқур фикр юритиш, бутун фикр-хаёлини бир жойга жамлаш ҳолати.

чеҳраси ҳаракатсиз қотган, ўлик эди. Унга узоқ разм солган эдим, худди жонлангандек, кексаликда гўё навқиронлик акс этгандек туюлди. Демак, чол-кампирилар билан шундай бўлса керак, ўйладим мен; кампир учун чол қиёфасида ёш йигит, чол учун эса кампир қиёфасида ёш аёл гўзаллиги ва жозибаси сақланиб қолар экан-да. Нега ана шу “йилт” этган аломатни бундан бир ҳафта бурун сезмадим-а?

Сал бўлмаса йиғлаб юбораёзим, йўқ, йиғламадим. Бошлиқ аёл бир-пасдан сўнг менга саволомуз қараган эди, бош ирғадим ва у Ханнанинг юзини боягидек қилиб ёпиб қўйди.

11

Ханнанинг топшириғини бажаргунимча, куз бошланди. Қиз Нью-Йоркда яшарди, унга нақд пул билан чекни олиб бориб беришим учун Бостондаги конференция баҳона бўлди. Унга ёзган хатимда ўзимни ҳуқуқ тарихчиси сифатида таништириб, суд жараёнини эслатиб ўтган ва бўлажак суҳбат учун олдиндан миннатдорчилик билдирган эдим. У мени чойга таклиф қилди.

Бостондан поездда Нью-Йоркка қараб жўнадим. Йўлда ўрмонлар жигарранг, сариқ, тўқ сариқ, кизил-қорамтир ва жигарранг-қизил тусда товланиб, ўзининг кузги тароватини намойиш қилар, заранг дарахти ловиллаган олов каби қип-қизариб кўзга ташланарди. Буни кўриб, Ханнанинг камерасидаги кузги манзаралар ёдимга тушди. Филдиракларнинг тақ-туқи ва вагоннинг бир маромдаги чайқалишидан кўзим илинибди, тушимда мен поезд елиб ўтиб бораётган кузги ранг-баранг тепаликлар орасидаги бир уйда Ханна билан бирга эмишман. Ханна у билан танишган пайтимдаги каби мендан каттарок, қайта учратганимдаги каби ёшроқ, илгаригидан кўра гўзалроқ, ёши ўтиши билан ҳаракатлари янаям осойишта, хотиржамроқ бўлиб қолган эмиш. Ана, у машинадан тушаётиб, харид қилинган нарсалар солинган қоғоз халтачаларни кўлига олди ва боғ ичидан уйга қараб юрди, қоғоз халтачаларни бир четга қўйиб, зинадан юқорига чиқа бошлади. Ханнага бўлган соғинч, уни кўмсаш шу қадар кучли эдики, у оғриққа айланди, унга Ханна ва менинг воқелигимга, ёшимиз ва ҳаётимиз шароит ҳамда ташвишларимиз воқелигига зиён етказмай, ўтиб кетиши учун қаршилик кўрсатдим. Инглизча сўзлашишни билмайдиган Ханна қандай қилиб Америкада яшаётган экан? У машина ҳайдашни ҳам билмас эди-ку.

Уйғониб кетиб, кўраётганларим туш эканини, Ханнанинг тирик эмаслигини англадим. Соғинч усиз ҳам унга боғланиб қолган, бу уйга қайтиш соғинчи эди.

Қиз Нью-Йоркда, марказий хиёбон яқинидаги кичкинагина бир кўчада тураркан. Кўчанинг икки бетида қорамтир қумтошдан солинган уйлар чўзилиб кетган, улардаги зиналар ҳам қорамтир қумтошдан эди. Уй кетидан уй тушган, зина кетидан зина, фасад¹лар ҳам деярли бир-бирига ўхшаш, бир хил оралиқ масофада, яқиндагина ўтқазилган дарахтлар, ингичка шохларидаги унда-бунда сийрак сарғайган япроқлар, буларнинг барчаси кўча қиёфасига жиддий тус бериб турарди.

Мезбон олдимга чой келтириб қўйди. Улкан деразалардан кўриниб турган тўртбурчак уйларнинг мўъжазгина боғлари дам яшил, дам ранг-баранг

¹ Фасад – олд томон.

тусда товланарди. Келганимда инглиз тилида салом бериб кутиб олган хонадон соҳибаси чойга қанд солиб, уни аралаштиргунимча, немисчалаб гапира бошлади.

– Биз томонларга қандай шамол учирди, меҳмон? – сўради у мендан ҳам самимий, ҳам носамимий ва ўта жиддий оҳангда; ундаги ҳамма нарса, ўзини тутиши, имо-ишоралари ва ҳатто кийими ҳам жиддий таассурот қолдирарди. Юзига қараб туриб, ёшини ҳам билиб бўлмасди. Тортилган, чўзинчоқ юзлар ўзи шунақа кўринади. Лекин эҳтимол, ёшлигида кўп азоб-уқубат чекканидан шундай қотиб қолгандир – унинг суд жараёни пайтидаги юз-кўзларини эшлашга беҳуда уриндим. Мен унга Ҳаннанинг ўлими ва унинг топшириғи ҳақида гапириб бердим.

– Нега энди айнан мен?

– Сиз омон қолган ягона кишисиз, шунинг учун бўлса керак.

– Буни нима қиламан?

– Нимани мақсадга мувофиқ, лозим деб топсангиз, шундай қилинг.

– Ва шу билан фрау Шмицнинг айб, гуноҳларини кечиришим керакми?

Аввалига унга эътироз билдирмоқчи бўлдим, лекин Ҳанна ҳақиқатан ҳам кўп нарса талаб қилган эди. Қамокхонада ўтган йиллар нафақат юкланган жазо бўлмоғи лозим эди; Ҳанна уларга ўзича маъно бахш этиб, шу орқали ўзининг эътироф этилишини хоҳлаган бўлса ҳам ажабмас. Унга буни тушунтирдим. У бошини сарак-сарак қилди. Бу билан мени тўғри тушундими ёки Ҳаннанинг эътироф этилишини истамадими, билолмадим.

– Унинг гуноҳини кечирмасдан, эътироф этилишига рози бўлолмайсизми?

Қиз кулди.

– Уни яхши кўрасиз-а, шундайми? Ўзи бир-бирингизга муносабатларингиз аслида қандай бўлган?

Бир зум тараддудланиб жавоб бердим:

– Мен унга китоб ўқиб берардим. Ўшанда ўн беш ёшда эдим. Турмада ўтирган пайтида ҳам шундай давом этган.

– Қандай қилиб...

– Унга кассеталар жўнатиб турганман. Фрау Шмиц деярли бутун ҳаёти давомида саводсиз эди; у қамокхонада бўлган пайтидагина ўқиш ва ёзишни ўрганган.

– Сизга буларнинг нима кераги бор эди?

– Ўн беш ёшлик пайтимда, ўртамизда алоқа-муносабат бўлган.

– Яъни, бирга бўлиб, алоқа қилганмиз демоқчимисиз?

– Ҳа, шундай.

– Қанчалар бераҳм, шафқатсиз эди бу аёл! Ўн беш ёшингизда... Лекин турмадалигида ҳам китоб ўқиб бердим деб айтяпсиз. Кейинчалик уйланган бўлсангиз керак?

Мен бош ирғадим.

– Ва никоҳ қисқа ва омадсиз бўлган, сиз қайта уйланмагансиз, бола, агар бўлса, интернатда.

– Бу минглаб кишилар ҳаётида рўй берадиган воқеа, бунинг учун фрау Шмицни айблаш шарт эмас.

– Сиз агар у билан охириги йилларда ҳам алоқа қилган бўлсангиз, у сизни мафтун этганини ҳеч ҳис қилганмисиз?

Мен елка қисдим.

– Унинг ўзи ҳарҳолда лагерда бўлган вақтида ва марш пайтида ҳам бошқаларни шайдо қилганини биларди. Бу ҳақда у менга нафақат ҳеч

нарса демаган, балки қамоқдаги охирги йиллар мобайнида ҳам бу иш билан шуғулланган.

Мен унга қамоқхона бошлиғининг гапларини айтиб бердим.

У ўрнидан турди-да, хонада катта-катта қадамлар ташлаб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Хўш, пул қанча экан?

Мен гардероб олдига бориб, сумкамдан чек билан чойдонни опкелдим.

– Мана.

У чекка назар ташлаб, уни стол устига қўйди. Сўнг ту누ка қутичани очиб, бўшатди ва яна ёпиб қўйди-да, унга нигоҳини қадаб туриб қолди.

– Ёшлигимда хазинам сақланадиган чойдоним бўларди. Мана бунақанги чойдонлар ўша даврда ҳам бор эди, лекин у бунга ўхшамасди. Унда кириллча босма ҳарфлар бўлиб, қопқоғи устидан босиш учун эмас, балки устини ёпиш учун мўлжалланган эди. Уни лагерда ўғирлаб кетишган.

– Ичида нима бор эди?

– Нимаям бўларди, пудель¹имизнинг жингалак юнги, опера театрига кириш чипталари (отам ўзи билан бирга мени театрга олиб тушган эди) ва узук бор эди – қутичани ичидаги нарсалар учун ўғирлашмаган. Қутича ва у билан нималар қилиш мумкинлигининг ўзи муҳимроқ эди.

У ту누ка қутичани чек устига қўйиб, сўзида давом этди.

– Пулни нима қилиш ҳақида бирор таклифингиз борми? Уни холокост² билан боғлиқ бирон нимага ишлатилса, гуноҳларни кечириб бўлармиди. Аммо мен кечирмайман ва кечиришни ҳам хоҳламайман.

– Ўқиш ва ёзишни ўрганишни хоҳловчи хат-саводи йўқ кишиларга кўмаклашиш мақсадида тузилган умумфойдали жамғармалар, уюшма ва жамиятлар бор-ку, пулни ана ўшаларга бериш мумкин.

– Албатта.

У ўйланиб қолди.

– Шунга ўхшаш яхудий ташкилотлари ҳам бордир?

– Ишончингиз комил бўлсинки, бирон-бир мақсадни кўзлаб тузилган ташкилотлар албатта яхудийларда ҳам бор. Саводсизлик ҳарҳолда фақат яхудийларнинг муаммоси эмас-ку.

Қиз чек билан пулни мен томонга суриб қўйди.

– Энди бундоқ қиламиз, – деди у. – Сиз бу ерда ёки Германияда шунга ўхшаш яхудий муассасалари бор-йўқлигини сўраб-суриштириб топасиз ва қайси бири ишончингизга энг кўп сазовор бўлса, пулни ўша ташкилотнинг ҳисоб рақамига ўтказасиз. Агар, – қулди у, – эътироф этилиши жуда муҳим бўлса, пулни Ҳанна Шмиц номидан ўтказишингиз ҳам мумкин.

У ту누ка қутичани яна қўлига олди:

– Қутича эса менда қолади.

Ушбу воқеалардан сўнг, орадан ўн йил ўтди. Ҳаннанинг ўлимидан кейинги дастлабки йиллар давомида ундан воз кечиб, хиёнат қилдимми, уни яхши кўриб, олдида қарздор ёки айбдор бўлиб қолдимми ёки ундан

¹ Пудель – юнги жингалак хонаки ит.

² Холокост – яхудийларни оммавий қириш.

қандай қутулишим керак деган эски саволлар мени қийнаб келди. Баъзан ҳатто унинг ўлими учун жавобгар эмасмикинман, дея ўз-ўзимдан сўраб ҳам кўярдим. Гоҳида эса ундан жаҳлим чиқар, менга етказган азобларини ўйлаб, ундан ёзғирардим. Бора-бора, ғазабим сўниб, саволлар ҳам аҳамиятсиз бўлиб қолди. Нимаики қилган ё қилмаган бўлсам, у менга нималар қилган бўлмасин – буларнинг барчаси менинг ўз ҳаётим эди.

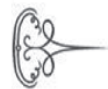
Унинг ўлиmidан сўнг, орадан кўп вақт ўтмай, Ҳанна билан ўзимнинг тарихимни ёзишга аҳд қилдим. Ўшандан буён тарихимиз миямда кўп марта ва ҳар гал бир оз бошқачароқ тарзда ёзилиб, унга ҳар доим янгича манзаралар, хатти-ҳаракат ва ўй-фикрларга оид узук-юлуқ парчалар келиб кўшилар эди. Шундай қилиб, ўзим ёзган талқин билан бир қаторда кўплаб бошқалари ҳам пайдо бўлди. Ёзилган талқиннинг тўғри эканига кафолат шу эдики, у қоғозга тушиб бўлган, бошқалари эса ҳали ёзилмаганди. Ёзилган талқиннинг қоғозга тушгиси келган бўлса, бошқалари буни хоҳламади.

Аввало, тарихимизни ундан халос бўлиш мақсадида ёзмоқчи эдим. Бироқ хотиралар ушбу мақсадга ҳадеганда мослашавермади. Сўнг қарасам, тарихимиз мендан узоқлашиб, бегоналашиб кетаяпти, шунда уни ёзиш орқали қайтариб олиб келмоқчи бўлдим, аммо қизиқтириб қақриб олишга келганда, яна хотиралар панд берди. Шундан сўнг, тарихимизни бир неча йил ўз ҳолига ташлаб тинч қўйдим. У билан сулҳ тузиб ярашган эдим, қарабсизки, ўзи қайтиб келди. Шу қадар батафсил, яхлит, тугал ва шунчалик мақсад сари йўналган эдики, ортиқ диққат бўлишимга ҳам ҳожат қолмади. Нақадар ғамгин, қайғули тарих, деб ўйлардим илгарилари. Йўқ, мен уни бахтли демокчи эмасман. Лекин ўйлайманки, у тўғри, ҳаққоний ва қайғулими ёки бахтлими, деган саволнинг ҳам энди ҳеч қандай аҳамияти йўқ.

Қачонки у ҳақида ўйласам, ҳарҳолда шундай фикр юритаман. Бироқ агар хафа бўлсам, яна ўша илгариги хафагарчиликлар, мабодо ўзимни айбдор ҳис қилсам, яна ўша пайтдаги айбдорлик туйғуси қайтиб келади ва бугунги соғиниш, кўмсашлар, бугунги ватан соғинчи ўрнини яна ўша вақтдаги кўмсаш ва соғинчлар эгаллайди. Ҳаётимиз ўзгаришлари, янгила-нишлари бир-бири билан шу қадар узвий боғлиқки, бизга кейинчалик ҳар доим илгари бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар тугалланган, адо этилган бир нима сифатида эмас, балки ҳозирги ва жонли нарса сифатида дуч келади. Буни ҳарқалай тушунаман, лекин шунга қарамасдан, баъзида чидаб бўлмас даражада оғир туюлади. Эҳтимол, тарихимизни ҳам, гарчи кўлимдан келмаса-да, ундан қутулиш учунгина ёзгандирман.

Ҳаннанинг пулини Нью-Йоркдан қайтган заҳоти, унинг номидан Jewish League Against Illiteracy¹ ташкилотига ўтказдим ва ундан “Jewish League мисс Ҳанна Шмицга қилган ҳадяси учун миннатдорчилик билдиради”, деган мазмунда компьютерда ёзилган қисқача жавоб хати олдим. Хатни чўнтагимга солиб, мазорга – Ҳаннанинг қабрига бордим. Мен унинг қабри тепасида биринчи ва охириги марта турардим.

¹ Jewish League Against Illiteracy – Яхудийларнинг саводсизликни битириш лигаси (ингл.).

МАВЛАВИЙ-ЖУНУНИЙ ШЕЪРИЯТИДАН

*Форс тилидан
Мирзо КЕНЖАБЕК
таржималари*

ОРИФ ВА ОШИҚ ШОИР

XIX аср девон адабиётининг мумтоз вакили, Шарқ ирфоний шеъриятининг ўлмас санъаткори, илоҳий ишқ куйчиси Мавлавий-Жунуний ижодининг ўрганилиши ва юзага чиқиши туркий-ўзбек ва форс-тожик адабиётида чинакам янгиликдир.

Нодир сўз санъаткори, муршиди комил, улуғ шоир, мутафаккир аллома, ориф ошиқ, Мавлавий-Жунуний ҳижрий-қамарий 1216, милодий 1800 йилда Афғонистон мамлакатининг Қандаҳор вилоятида зиёли хонадонда дунёга келган. У зотнинг шажарадаги нисбаси ҳазрати Пайғамбаримиз алайҳиссалом хонадонларига бориб тақалади.

Шоирнинг асл исми Саййид Насимхон Қаландаршоҳ ибн Шоҳ Соҳиб бўлиб, Мавлавий-Жунуний деган унвон у зотнинг руҳоният оламидаги мартабасига ишорадир ва шеъриятдаги тахаллусидир. Баъзи асарларида Нодирий тахаллусини ҳам қўллаган. Шоир болалик чоғларини отаси ҳузурида исломий-маърифий илмлар таҳсили билан ўтказди. Кейин Бухорои шарифда кўп йиллар таълим олади. Шу даврда маънавий камолотга эришиб, Мавлавий унвонига сазовор бўлади.

Сўнг отаси билан эски Термиз, бугунги Сурхондарё вилоятининг Чағаниён, ҳозирги Денов шаҳрига кўчиб келиб, шу ерда муқим яшаб қолишади. Отаси Деновда вафот этади. Шоир асосан форс тилида ижод қилган бўлиб, туркий-ўзбек тилидаги ягона “Завқ ул-муҳиб” достонини бугунги Ўзбекистоннинг жанубида – Денов шаҳрида таълиф қилган. Шундан кейин шайх ва шоир Ҳисор водийсидаги Роҳатий қишлоғига кўчиб ўтади ва умрининг охиригача ўша ерда яшаб қолади. Ҳижрий-қамарий 1295, милодий 1877 йилда 77 ёшда дунёдан ўтади. У зотнинг файзли мақбараси дил аҳлининг қутлуғ зиёратгоҳига айланган.

Мавлавий-Жунуний зуллисонайн, яъни икки тилли шоир бўлиб, форс-тожик ва туркий-ўзбек тилларида равон ижод қилган. Асарларининг саноғи ўн биттага етади. Аммо бугунги кунгача шоирнинг аниқ еттита асари сақланиб қолган.

Таржимон

ОШИҚИ СОДИҚДИН ИШҚ ШАЙДО КҮНГУЛ АЙЛАР ТАЛАБ...

*Эй ҳовуч тупроқ, бу ҳолингга таманно¹ на керак?
Устухон тўда ўзингсан, бўйла гавго на керак?*

*Бир кунни шахло кўзингни ул қабр мўрчаси² ер,
Оина юзига ҳар лаҳза томошо на керак?*

*Аслинг ул қатра маний, санга манманлик нечун?
Келганинг пешоб йўлидур, кибру ҳаво на керак?*

*Лахта ул жийфа³ ўзинг, ҳусну жамолинг у сабаб,
Эшигинг туфроғу бўл-у, катта ҳаво на керак?*

*Лавҳи дилни ювгил агёрдин, тутиб Ёр этагин,
Бас, Анинг ишқи вароғига муаммо на керак?*

*Ошиқи содиқдин ишқ шайдо кўнгул айлар талаб,
Дилни тугёну жаҳонга этма шайдо, на керак?*

*Бу ўлик кўнглингга бир лаҳза ҳаёт топгил, ахир,
Толиби дил бўлмасанг, азми Масиҳо на керак?*

*Зуд бу кун эрта ишин айлаки, фурсат ўтадур,
Эртага қўймоқ бу кунги ишни, эвоҳ, на керак?*

*Икки зид: фоний ва боқий, чун сингил бўлмас никоҳ,
Гар бақо этсанг талаб, сенга бу дунё на керак?*

*Билки, Лоҳут оламинда бул Жунуний сайри бор,
Солико, сайрингга ул ариши муъалло на керак?*

ҲАР ДИЛКИ РАВШАН ЎЛҒАЙ, БУ НУРИ МУҲАББАТДУР

*Ҳар ҳосилеки бордур, зи шўри муҳаббатдур,
Кўнгилни сақлагилким, ул Тури⁴ муҳаббатдур.*

*Тунги зикр ила саҳар вақтидаги надомат,
Завқ аҳлига бу вақти зухури муҳаббатдур.*

*Ошиқ келар йиғига, зору зор нола этгай,
Билгилки, вақти файзи ҳузури муҳаббатдур.*

¹ Таманно(арабча) – орзу, истак, ҳавас.

² Мўрча – чумоли, кумурска.

³ Жийфа(арабча) – ўлимтик.

⁴ Тур – Тур тоғига (Тури Сино) ишора.

Гоҳ наъра тортгайу дил, гоҳ дарди дуд ичинда,
Кўнгилки шуъла ургай, танури муҳаббатдур.

Дўст васли завқи бирла ул барчадин беҳожат,
Ўзидин фони бўлмиш, гурури муҳаббатдур.

Оинадил инсонлар кўнгилга берур сайқал,
Ҳар дилки равшан ўлғай, бу нури муҳаббатдур.

Ярим бисмил қуш каби гоҳида дил питирлар,
Қалбнинг қиёматида бир сури муҳаббатдур.

Айб ўлса ҳам, гоҳида мастона наъра қилгай,
Маъзур тутгилки они, ул кўри муҳаббатдур.

Жунунда бордур Онинг шўрлигларининг ишиқ,
Қолипдадур токи жон, бу шўри муҳаббатдур.

ҲАР ОШИҚ НОЛА БИРЛА ТОПҒУСИ НАВОЙИ ИШҚ

Бўлсин тану вужуду дилу жон фидойи ишиқ,
Кўниқдим дардга, зинҳор изламам давойи ишиқ.

Аҳли дарддин нолаи дилсўз тинглагайман,
Чиқар кўнглим доғларидин садойи ишиқ.

Кўнгил ишиқ оташининг тануридур, шуълалиғ,
Икки кавн зулматида келмасин жудойи ишиқ.

Юз Хусравий тож эрур, асириман кулоҳин,
Кулоҳим синдирибман, ки менман гадойи ишиқ.

Булбул гул гунчаси ишиқда нола айлар,
Ҳар ошиқ нола бирла топғуси навойи ишиқ.

Дўст юзининг оинадори бўлар, бегумон,
Ҳар дилки, топса ваҳдат йўлида сафойи ишиқ.

Ҳар хокисор кимса гар кўйса бу доғни дилга
Бўлгай, Жунун, ҳашр аро ул зери лавойи¹ ишиқ.

ОИНАДИР СОҲИБДИЛ...

Ошиқ агар кўнглимиз сари бир назар қилур,
Ўқ эрур ўшал нигоҳ, нишони жигар қилур.

¹ Лаво – байроқ, туғ.

*Оинадир соҳибдил, ул юзма-юз бўлганда,
Жоми жаҳоннамодур, мақсадни хабар қилур.*

*Ул кимиё сари тез шитоб эт, ҳовуч тупроқ,
Бир нигоҳда ул ҳовуч тупрогингни зар қилур.*

*Тун қиёмат тонгининг жилвасига интизор,
“Оҳ” ўқи бирла гардун сийнасин сипар¹ қилур.*

*Якдил бўлиб, якто Зот даргоҳига тутиб юз,
Икки эшикли фоний саройдин ҳазар қилур.*

*Гоҳи Мажнун водийси томон изтироб ила,
Муштоқ бўлиб, у дилсўз ноладин сафар қилур.*

*Кўнгилга шуъла урган пинҳон оташедур,
Меҳробни қонли кўз ёш ёмғиридин тар қилур².*

*Бу макондан тез кўнгил этагини йиғиштир,
Ул авжи ломаконда ҳимматдин мақар³ қилур.*

*Юсуфсифат, оғолар ранжидин кўнгил пора,
Маҳзун бўлиб Жунуний фигони падар қилур.*

АЗИЗЛАР СУҲБАТИДИН РУҲЛАРГА МАДАД ҚИЛИНГ...

*Эй, мўминлар, юзингиз ба сўйи Аҳад қилинг,
Бу кун кўп фикри хоби тўшайи лаҳад қилинг.*

*Эрта ажалнинг ўқи, ахир, етгайдур шитоб,
Ушбу дам ганиматдур, фидойи Самад қилинг.*

*Шайтон ила нафс руҳнинг мулкани хароб этди,
Азизлар суҳбатидин руҳларга мадад қилинг!*

*Ювгувчи ўлик танни чала ювмасдан аввал
Аллоҳ зикри сувидин танни пок жасад қилинг.*

*Эрта минглаб тугунлар ададдан ортиқ бўлур,
Бас, ушбу кун бандалик фикрин беадад қилинг.*

*Бандаларга яхшилик Аллоҳнинг амри бўлмиш,
Хулқи бад кимсаларга, демам: сўзни бад қилинг.*

¹ Сипар (форсча) – калқон.

² Тар қилмок– ҳўл қилмок; яъни меҳробни қонли кўз ёш ёмғири билан ҳўл килади.

³ Мақар(арабча) – қароргоҳ, манзил.

Майл айласа нафс агар маҳрумлигу гурурга,
Жунун дер: анга шайтон қиссасин санад қилинг!..

НУРИ ИРФОН ҚИЛ МУҲАББАТНИ...

Ҳамиша ўрнини, билсанг, дилу жон қил муҳаббатни,
Ва жойин суҳбату файзи азизон қил муҳаббатни.

Кўнгилнинг бир тануридин неча минг хомрўй пишигай,
Шу важ айтгумки, сарфи нури ирфон қил муҳаббатни.

Зикрдин ишқ қозонини чу зокир кўнгли қайнатгай,
Ки, сен ишқ файзидин кўнгилда жўшон қил муҳаббатни.

Тун ортидин етар солиқ қўли васлин этогига,
Саҳар ғаввоси жўши баҳри Ғуфрон¹ қил муҳаббатни.

Қўлингдин келса гар, файздин бу ишқнинг покбози² бўл,
Кўнгили юмнидин³ ҳаргиз покдомон қил муҳаббатни.

Агар тўймас эса шайдо ичибон ишқ жомидин,
Уринмоқ авжи-ла сен мавжи тўфон қил муҳаббатни.

Талаблар кўкатин кўнгили заминидин қуритма ҳеч,
Ки, ҳар бир тола киприк-ла сели борон қил муҳаббатни.

Келур ҳар бошига минглаб дард, ўшал кун келмайин, танҳо
Табиби ҳозиқ ўл ўзга ва дармон қил муҳаббатни.

¹ Баҳри ғуфрон – кечирим ва шафкат денгизи, мағфират уммони; яъни, сахар вақтида муҳаббатни мағфират дарёси жўш уришининг ғаввоси қилгил.

² Покбоз – чин ошиқ, садоқатли ошиқ, ҳалол ошиқ, пок ва ҳалол ишқ фидойиси.

³ Юмн(арабча) – яхшилик, баракот, бахтиёрлик.

Қайсин ҚУЛИЕВ

ҚИШ ЭДИ...

(Романдан парча¹)

*Рус тилидан
Асрор МЎМИН
таржимаси*

Мустафо афанди ҳаётнинг абадийлиги, унинг одамларга боғлиқ бўлмаган қарама-қаршиликлар ҳақида ҳаёл суриб турганида бирдан портлаш овози янгради. Мустафо афанди аввалига тушунмади. Шу пайт ҳовлига, кун совуқ бўлишига қарамай, терлаб кетган Асҳад югуриб кирди.

– Бу қандай портлаш бўлди, Асҳад? – сўради ундан Мустафо афанди.
– Сенга нима бўлди?

– Сўраманг!

– Нима бўлди? Уйга кир.

Ўзини йўқотиб қўйган Асҳад уй ичига югурди.

– Сўраманг, Мустафо афанди!

– Тинчликми? Сенга нима бўлди, ўғлим?

– Мен одам ўлдирдим.

– Кимни?

– Немисларни.

– Қачон? Қаерда?

– Ҳозиргина, кўчада, битта граната билан иккитасини ўлдирдим.

– Эҳ! – деди оҳиста Мустафо. – Қайси немисларни ўлдиридинг, Асҳад?

– Дитрих ва унинг ёрдамчисини.

– Ўлдирган бўлсанг, ўлдирибсан. Аммо ҳазил иш ҳам эмас. Энди нима қиласан?

– Мен бошқача иш қила олмасдим, Мустафо афанди. Қўл қовуштириб ўтира олмасдим, мен душманлардан қасос олишим керак.

– Тушунаман, ўғлим, лекин...

– Нима бўлса, бўлар.

– Бу ерга кирганингни кимдир кўрдими?

– Билмадим. Дитрих яшайдиган уй олдидаги соқчи кўрди-ёв.

– Сени яшираман.

– Йўк. Улар бу ердан барибир топиб олишди. Мен қочишим керак.

– Қаёққа қочасан?

– Токқа, ўрмонга.

¹ Охири. Бошланиши аввалги сонда.

- Сени овулдан чиқариб юборишмайди.
- Уриниб кўраман.
- Шўринг қурғур бола!

Қочаман деб Асҳад энди ҳовлига чиққан эди, немислар бостириб киришди. Фук уларга ташланганди, лейтенант унга ўқ узди. Ит ангиллаб йиқилди, немис итга яна ўқ узди. Бўрибосар қимирламай қолди. Асҳад пўстинининг чап чўнтагидан тўппончасини олди ва олдинда келаётган зобитни отмоқчи бўлиб тепкини босди, бироқ тўппонча отилмади, Асҳад яна тепкини босди, яна отилмади. Шунда у ортга чекиниб, уйга югуриб кирди. Ўсмирни ҳимоя қилиш учун Мустафо афанди остонада кўкрак кериб, ғоз турди, немисларнинг уйга киришини тўсди. Лейтенант чолни итариб уйга кирмоқчи бўлди, Мустафо уни ўтказмади. Шунда лейтенант қулочкашлаб чолнинг юзига мушт туширди. Немиснинг ҳурматсизлигидан ғазабланган Мустафо афанди деворга суяб қўйилган болтани олди. У ҳам кучини тўплаб, болтанинг муҳраси билан фашистнинг чаккасига урди. Лейтенант қутурган тўнғиздек ихради ва бутунлай жим бўлиб қолди. Немислар кўп эди, икковини ҳам шу заҳоти отиб ташлашлари мумкин эди. Аммо улар йигитни тириклайин олиб келинлар, деган буйруққа бўйсунгани учун ўлдиришмади. Фашистлар йигитчани партизан деб ўйлашганди. Гитлерчилар уни қўрқитиб, партизанлар ҳақида билиб олмоқчи бўлишганди. Шунинг учун Асҳад қанча чираниб қўлига тушган нарсани уларга отмасин, немислар унга ўқ узишмади. Кучдан қолганида унга ташландилар, қўлларини орқасига қайириб боғлаб қўйишди. Мустафо афандини ҳам шундай боғлашди.

Чал тарихида афанди ҳеч қачон бундай хор қилинмаганди. Дин пешвосини уриш ёки унинг қўлларини орқасига қайириб боғлаш – бу тоғликлар хаёлларига сиғдира олмайдиган гуноҳи кабира эди. “Энди нима бўлади? – ўйлади Мустафо уни Асҳад билан кўчага олиб чиқишганда. – Худо, бизни ўзинг асра!” Асҳад кўчага чиққанларида мурдалар йўқлигига эътибор берди, олиб кетишибди. Фашистлар асирларни комендатура томон ҳайдашди. Йигитча эрталаб тоғ эчкилари турган қоя томон қаради, улар кўринмасди. Немислар ҳаммасини отиб ўлдиргандир, балки тирик қолганлари тоғларга қочиб кетгандир. Гитлерчилар Афанди ва йигитчани овул кўчаларидан олиб ўтишаётганда автомати билан ниқташди. Ҳамманинг ҳурмат ва иззатига сазовор бўлган донишманд олимни қўллари орқага боғланган ҳолда ўғридек ҳайдаб боришмоқда. Совуқдан қотиб қолган қор оёқлари остида ғичирлар, у жим кетарди. “Мен билан қолган ягона нарса – фикрларим, – ўйлади қария. – То тирик эканман, фикрларимни ҳеч ким тортиб ололмайди”.

Ўша совуқ қиш тунида Шалола овулида Марямни уйига киритган аёл Ойша исмли бева эди. Марямнинг бахтига чал тилини оз-моз биларкан.

Ўз уйига бегона хотинни олиб кирган Ойша шишасиз керосин чирокни ёқди ва меҳмонининг ташқи кўринишини кўриб, кўрқиб кетди, аммо индамади.

– Яхшиямки, менда озгина керосин бор. Худога шукр! – деди Ойша керосин чирокқа қараб. – Шишасини синдириб қўйдим, бошқаси йўқ, қаердан олишни билмайман.

– Иссиқ уйингизга киритганингиз учун раҳмат! – миннатдорлик билдирди Марям курсига ўтираркан. – Оёқ-қўлларимни совуқ олдирмадиммикин, деб ўйлаяпман.

– Худо кўрсатмасин. Ҳозир кўраман, ҳозир. Бечора! Исинмасингиздан қор билан ишқалаш керак.

Ойша ташқарига чиқиб, қор олиб келди ва кутилмаган меҳмонининг оёқ-қўлларини қор билан обдон ишқалади, кейин керосин суртиб қўйди. Чап оёғининг болдири яраланганини кўриб, ҳайрон бўлди.

– Вой, бечора, шунга рангингизда ранг йўқ экан-да.

У авайлабгина ярага боғланган латтани ечди. Намақоб билан ярани ювди ва тоза мато билан боғлаб қўйди. Ойша жароҳат у қадар хавфли эмаслигини тушунди – ўқ болдирнинг гўштига теккан. Аммо жароҳатни даволаш керак. Ҳеч нима сўрамасдан Марямни ўзининг иссиқ ўрнига ётқизди. Яна бир кўрпа олиб устига ёпди. Бергенованинг қўл-оёқлари зирқирарди. У тишини тишига қўйиб чидашга ҳаракат қилар, барибир ичида инграрди. Айниқса, тирноқларининг ости қаттиқ оғрирди.

– Раҳмат сизга, раҳмат! – Марям оғриқни енгиб бўлса ҳам қайта-қайта миннатдорлик билдирарди. У нотаниш аёлнинг меҳрибонлигидан таъсирланиб кетганди.

– Ётинг, қимирламанг.

– Омадим бор экан, сизникига келдим.

– Майли, майли. Ётинг. Ҳаммаси яхши бўлади, айланай, ҳаммаси яхши бўлади.

Нотаниш аёлнинг ишончи ва меҳрибонлиги Марямнинг қалбига малҳам бўлди. У умидсизлик чегарасига келиб қолганди, болаликдан ҳаётнинг ғам-ташвишларини кўриб катта бўлгани учунгина тирик эди. Балки Ойшанинг ҳаёти ҳам оғир кечгандир. Унинг кутилмаган оғир вазиятда ҳам тушқунликка тушмайдиган феъл-атвори бор экан. Ҳамма нарсани ҳаётий тажрибадан келиб чиқиб, чаққонлик билан бажарди.

– Айланай, қаттиқ шамоллаб қолибсиз, аммо кўрқманг. Бу кўрқинчли эмас, – деди Ойша Марямнинг боши остидаги ёстикни тўғрилар экан. – Ухлашингиз керак. Ҳеч нимани гапирманг – яхшини ҳам, ёмонни ҳам. Узоқроқ ухлашга ҳаракат қилинг. Ҳали гаплашишга улгураамиз. Ҳозирча мен сизга эчки ёғи қўшилган наъматакли иссиқ чой бераман ва ҳаммаси ўтиб кетади. Фақат ҳеч нарсадан кўрқманг.

Ойша меҳмони бежиз жароҳатланмаганини тушунган, шунинг учун унга таскин беришга ҳаракат қилаётганди.

– Яхши, жоним. Раҳмат сизга.

– Бахтингиз бор экан, озгина эчки ёғидан қолибди. Буни Ислом бобом олиб келганди. Ўзи қари бўлса ҳам бошқа қариндошларимдан кўра мендан кўпроқ хабар олиб туради.

Ойша печкага ўтин ташлади, чой қайнатди. Марямга ичирди, зўрлаб озгина зоғора нондан едирди, кўкракларига эчки ёғидан суртди.

– Ҳеч нима ҳақида, ҳатто яхши нарсалар тўғрисида ҳам ўйламасликка ҳаракат қилинг. Ухланг. Сиз ўзингизга келиб олишингиз керак, – у чирокни ўчириб, ўз юмушларига уннаб кетди.

Уруш вақтида қанчалик қийин бўлмасин, бу бева ҳовлисида сугир, товук ва куркалар боқарди. Ҳатто қишнинг шундай аёзли кунларида ҳам уларни боқишнинг иложини топарди. Сигири яқинда тукқани учун ташвишлари кўпайганди, аммо сути бор эди. Чалда уни орқаваротдан “омадсиз Марям” дейишарди. Энг оғир дамда Марямнинг омади кулиб боқди – меҳрибон Ойшанинг уйига келди.

Бергенова жуда узоқ ухлади. У кўзларини очиб, Ойшанинг ишончи, меҳрибонлиги ва таскини кўнглини хотиржам қилганини, шунинг учун узоқ ухлагани ҳақида ўйлади. Марям ғамхўрлик ва эътиборга жуда муҳтож эди. У Зари ва Бисмилат билан хайрлашгч меҳрга зор бўлиб қолганди. Бегона аёлнинг меҳрибонлиги ҳаётга умидини қайтарди, дунёда яхши одамлар борлигига, ҳали файзли хонадонлар қолганига ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун барча ғам-ташвишларини унутиб, хотиржам ухлади. Марямнинг жароҳати деярли зиркирамасди, йўтали ҳам унчалик кучли эмасди, кўкрак қафасидаги оғриқ босилиб, нафас олиши енгиллашди.

Марям Ойшага эрта етим қолганини, овда нобуд бўлган эридан ҳам эрта айрилганини, кичик ўғли фашистлар бомбаси парчасидан ҳалок бўлганини, фронтдаги катта ўғлини кутаётганини гапирди.

Икки аёл узоқ суҳбатлашишди.

Қаҳратон қиш эди.

Яшаш қийин эди. Ойшанинг меҳрибонлигидан Марямнинг бошидан ўтказган изтироблари аста-секин узоқлашиб, худди зулматга, туманга сингиб кетаётгандек эди. Жароҳати кечагидан кўра камроқ безовта қилар, кўл-оёқларининг оғриғи ҳам қолганди. Бергенова ичида ўйлади: “Бу сафар роса омадим келди – отишмада тирик қолдим, аёзли тунда иссиққина уйга етиб келдим, оёқ-кўлларимни совуқ олмабди, жароҳатим ҳам хавфли эмас. Қанийди доим шундай бўлса, бу ерга миршаблар ва немислар излаб келмаса, кучга киришим билан кадрдон уйимга кетардим. Ўша ерда ўғлимни кутардим”.

– Ойша, айтинг, мени немислар ёки полицаёлар топиб олиб кетишмай-дими? – Марямнинг кўзлари хавотирдан пирпирарди.

– Мен сизга ҳеч нимадан кўрқманг, дедим. Кўрқманг! Шунда ҳаммаси яхши бўлади.

– Мен уларнинг чангалига яна тушиб қолишдан кўрқаман.

– Сизни тушуниб турибман, аммо кўрқманг. Агар уйимга бу шоқоллар келиб қолса, мен уларни алдашнинг иложини топаман. Бобомдан маслаҳат сўрайман, улар ҳам ёрдам берадилар.

– Раҳмат, Ойша, миннатдорман, синглим.

– Ётинг. Мана шундай. Тинчланинг, соғайинг.

Ойша ҳовлига чиққанида ҳали қош қорайиб улгурмаганди. У ўтин ёриши, сигир, товук, куркаларига дон-сув бериши керак эди. Товуклар ҳали товукхонага кирганлари йўқ. Улар ҳовлида юрарди, топган нарса-ни чўқилашарди. Баъзилари аввал битта оёғини, кейин бошқа оёғини кўтарарди. Қишда одатда товуклар оёқларини шундай қилиб иситишади.

Ойша уйдан ҳовлига чиқиши билан эшигига қора қулфни осди, иккала деразасига ҳам парда тутилганди. У болтани олиб, ўтин ёришга чоғланди, бирдан унинг ҳовлиси томон яқинлашаётган полицаё Хабалага кўзи тушди. Тезда болтани ташлаб, ўзини уйдан чиқиб кетаётгандек қилиб кўрсатди. Ҳовлига пакана, мўйловининг ранги номаълум, озғин, бўйни узун, елкасига милтиқ осган киши кирди. Чап елкасида немисларнинг свастика белгиси қорайиб кўринарди.

– Хайрли кеч, бекажон. Нима билан хурсанд қила оласан?

– Сизни соғ-омон кўраётганим билан, кадрли Хабала.

– Ҳа, бу яхши.

– Ҳозир замон шундай.
 – Мен уйингга ўтган куни келгандим, тўғрими?
 – Ҳа, кадрли Хабала.
 – Тўғри, тўғри, ўтган куни эрталаб келгандим. Шу вақт ичида бегона одам келмадим, ҳеч кимни кўрмадингми?

– Йўқ. Қаерданам кўраман? Агар кўрганимда, дарров сизга айтардим. Биз сиздай яхши одамга панд бериб қўймаймиз.

Ойша ҳамма сўзларини Марям эшитиши учун баланд овозда гапирарди. У ҳамма суҳбатни эшитди ва полицаи келганини билди. У нафас олмасдан, кўркувдан дир-дир титрарди. Хабала эшикка қаради, кулфни кўриб, уйда ҳеч ким йўқ деб ўйлади. Буни тушунган Ойша хурсанд бўлди ва баланд овозда деди:

– Мен бобомни кетаётган эдим, уларни кўриб келмоқчиман. Сиз Ислому Эденуковни танийсиз-а? Уни ҳамма танийди.

– Албатта, танийман. Ҳаммани билиш, ким нима билан нафас олаётганини кўриш менинг вазифам.

– Албатта, кадрли Хабала, фақат сиздек одамгина ҳамма нарсани кўради, ҳаммасини билади.

– Кўчага қараб тур. Агар бегона пайдо бўлса, дарров хабар бер.

– Яхши, кадрли Хабала. Ишонинг, биз яхши одамларга панд бермаймиз, – Ойша сўзларини эшитиши ва Марям полицаи кетаётганини тушуниши учун баландроқ овозда гапирди ва қўшиб қўйди: – Хайр, кадрли Хабала.

– Хайр. Яхшилаб қараб тур.

– Ҳўп бўлади, кадрли Хабала.

Ойша кўчага чиқди, полицаи ортидан юриб, бобоси яшайдиган томонга бурилди. Полицаи эса қишлоқнинг бошқа томонига кетди. Хабала муюлишда ғойиб бўлиши билан Ойша ортга қайтди ва уйига кирди. Марямнинг ранглари бўздай оқариб, ўликдай қимир этмай ётарди.

– Ҳаммасини эшитдингизми?

– Ҳа.

– Тинчланинг. Бу сафар момақалди роқ ўтиб кетди.

Марям Ойшага миннатдорлик билан қаради, аммо қанча ҳаракат қилмасин, тинчлана олмади. Тикан устида ётгандек, ҳар дақиқада полицаилар пайдо бўлишидан кўркув исканжасида ётарди.

* * *

Афанди ва Асҳадни Оқмирза ва Годо ўтирган ертўлага қамашди. Мустафо ҳавас қиладиган даражада диний таълим олган мутафаккир олим (яна унинг ақлий салоҳияти билан) сифатида ўзининг билимларини оддий овул имомидан кўра бошқа обрўлироқ лавозимларда қўллаши, араб тилини мукамал билгани учун мусулмон Шарқининг исталган шахрига бориб жойлашиши мумкин эди. Аммо у кадрдон овулини ташлаб кетмади, ота маконини анча обрўли лавозимларга алмаштирмади. Ўша қирқ иккинчи йилнинг қиш кунларида фашистлар Марказий Кавказ тоғларида ўзбошимчалик қилаётганида, у ўзининг узок йиллик умри давомидаги энг оғир синовларга дуч келди.

Генрих Шульц асирга олинган куннинг эртасига Мустафо афандини ҳузурига олиб келишларини буюрди. Полковник стул орқасига суяниб

ўтирарди. У озғин, юзини ажин босганди, одамга тешиб юборгудек қарарди, аммо Мустафо афанди кириб келганида одоб билан девор ёнида турган стулга ўтиришни таклиф этди, соқчини чиқариб юборди. Столнинг чап томонида Кеметов ўтирарди. Немис унинг ёрдамида афанди билан суҳбатни бошлади.

– Ниҳоят сиз билан учрашдик, ҳазрати олийлари, – деди Шульц. – Ўзингизни қандай ҳис қилаяпсиз?

– Яхши, – хотиржам жавоб берди Мустафо афанди, қизил тасбеҳини ўгиришда давом этар экан. – Марҳаматли ва меҳрибон Оллоҳга беадад шукурлар бўлсин. Унинг қудрати чексиз. Шу менинг таянчим ва кучим.

– Шундайми, сизни менинг одамларимдан биронтаси хафа қилмаяптими?

– Йўқ, жаноб полковник, ўзимни князнинг эски ертўласида яхши ҳис қилаяпман.

– Бирор шикоятингиз борми?

– Ҳеч қандай шикоятим йўқ.

– Биз немислар юксак маданиятли ва инсонпарвар халқмиз.

– Ҳа, буни кўриб турибман.

– Билишимча, ҳазрати олийлари, сиз Шарқ маданияти билан танишсиз?

– Ҳа. Билишим ёмон эмас, полковник.

– Бари бир Шарқ Ғарбдан анча ортда қолиб кетган. Айниқса, Германиядан, тўғрими, ҳазрати олийлари.

– Ҳа, буни аскарларингиздан кўриб турибман, полковник.

Генрих Шульц тентак эмасди, Мустафонинг жавобларидаги истеҳзо ва аччиқ кесатикларни сезди, озод одамдай ўзини мардона тутаётганидан хайрон қолди.

– Сизга бирон ёрдамим керак эмасми? Бу ерда ҳокимият менинг қўлимда.

– Йўқ, раҳмат. Мен умрим бўйи хизмат қилган ёлғиз Оллоҳнинг марҳамати ва ёрдамига муҳтожман.

– Биз ҳам Худога хизмат қиламиз ва жуда тиришиб хизмат қиламиз. Биз сиз билган худосиз партиячилардан эмасмиз.

– Қайси худога хизмат қилаяпсиз?

Кеметов полковник билан немис тилида нималарнидир гаплашиб олди, сўнг Мустафо афандига деди:

– Сиз, ҳурматли Мустафо афанди, жаноб полковник саволларига ўйламасдан жавоб бераяпсиз. Эсингизда бўлсин, Чал дарасидаги ҳокимият унинг қўлида.

– Сиз шундай деб ўйлаяпсиз, йигитча. Менинг эса имоним комил, ҳокимият бу ерда ҳам, бошқа ерда ҳам ёлғиз Оллоҳнинг измида.

– Агар шу йўсинда гапираверсангиз, сиз ўзингизга жабр қиласиз. Ўйлаб кўринг. Немислар қудратли ва енгилмас.

– Фақат Оллоҳгина қудратли ва енгилмас.

– Масалан, Адольф Гитлер буюк ва енгилмас. Буни ҳамма тушуниши керак.

– Сиз бунга ишонасиз, шунинг учун ёвузлик ва шайтоний кучга хизмат қилаяпсиз. Аммо ҳар қандай адолатсиз куч албатта ўзидан қудратли адолат томонидан барбод этилади. Шундай экан, мен эмас, сиз ўйламасдан иш қилаяпсиз. Ҳали сиз менинг гапларимни эсга оласиз.

– Бу билан нима демоқчисиз? – капитан сергак тортди ва ковоғини уйиб олди.

– Сизга энг ёқимсиз нарсани айтмоқчиман. Сиз ватанингизга хоинлик қилдингиз. Онангиз шу овулда сизни кўкрак сути билан эмизганди. Устингизда кўчкидек лаънат осилиб турибди. Ундан сиз қутула олмайсиз.

Кеметов титраб кетди, аммо ўзини афандининг гапини тушунмагандек қилиб кўрсатди. Капитан суҳбат мазмунини қисқа қилиб полковникка айтди. Шульцнинг озгин юзидаги ажинлар аниқроқ кўринди, кўзлари ғазабдан чакчайди, полковникнинг юзидаги ясама мулойимлик ўрнини қаҳр эгаллади, лекин ҳали ҳам ўзини тутиб турар ва одоб доирасидан чиқмасликка ҳаракат қиларди. Бу билан кекса доно руҳонийга Генрих Шульц беодоб бир оддий аскар эмас, тарбия кўрган орий, зодагон, маданиятли одам эканини кўрсатмоқчи эди. У ўзига ўхшаш зобитлар вермахтда кам ва улар буюк Германия армиясининг фахри деб ҳисобларди. Полковник қаршисида ким турганини биларди, ўзига ортиқча эрк бериб, ҳаддидан ошмоқчи эмасди. У ҳали ҳам Мустафони ўз томонига оғдиришни, гитлерчилар ҳокимиятини тан олишини, масжидда немис армиясининг енгилмаслиги, немислар Кавказ тоғликларининг халоскори ва посбони экани, тоғлик халқларга фаровон ҳаёт олиб келгани тўғрисида ваъз ўқишини истарди. Мана шу сўзларни Мустафо афанди оғзидан эшиттирмоқчи эди. Шульц бу ишни бажаришга Чал дарасида тоғлиқлар орасида машҳур ва пок виждони билан халқнинг хурматини қозонган Мустафо афандигина мос эди. “Агар у шунга рози бўлса, – қарор қилди ўзича полковник, – унда лейтенантни ўлдирганини кечирса бўлади. Лейтенант ўлимини тасодифий ўйланмай қилинган ҳаракатга йўйиш мумкин”. Генрих Шульц одамларни фақат қўрқитиш йўли билан эмас, мулойим муомала ва жозибали ваъдалар бериш билан бўйсундириш мумкинлигига ишонарди. Шу боис полковник ўйладики, ҳозирги вазиятида имом қанчалик ақлли бўлмасин, унинг истагини бажаришга рози бўлишдан бошқа чораси йўқ.

– Ўзингиз тасаввур қилинг, сизга қандай хавф таҳдид солаяпти? Шундай бўлса ҳам мен сизни аяб, қутқариб қолмоқчиман. Сиз кечириб бўлмас жинойатга қўл ургансиз. Барибир мен сиздай доно, машҳур мутафаккир ва дин аҳллари орасида хурматга сазовор одамга ачинаман. Мен “жинойат” сўзини “бахтсиз ҳодиса” сўзига алмаштирмоқчиман.

– Сизга миннатдорлик билдираман, жаноб полковник.

Шульц Мустафо талаффузида яна кесатиқ борлигини сезди. Афанди ҳам, ўз навбатида немис уни қайси мақсадда “аяётганини” жуда яхши тушуниб турарди.

– Сиздан жавобгарликни олиб ташлаш жуда қийин, аммо сизнинг оқ сочларингиз ва обрўйингиз хурмати учун мен ҳатто иложи йўқ нарсани бажаришга ҳаракат қиламан, – давом эттирди полковник, – ўз хоҳишимга кўра менга берилган ваколатдан фойдаланиб, сизни қутқариб қоламан. Мен сизга Бағдодда тартибланган қадимий ва нодир Қуръон китобини совға қилиш учун олиб келгандим, аммо олдимга келмадингиз. Китобни сизга тантанали равишда топшира олмадим. – Шульц афандининг юз ифодасини диққат билан кузатарди. Полковник ҳали Германияда пайтидаёқ Мустафо афанди ҳақида батафсил маълумотларни олганди, ҳозир ўзининг ёқимли гаплари суҳбатдошида қандай таассурот уйғотганини кўрмоқчи эди. Аммо суҳбатдоши гитлерчи қайси ниятда ва гапни қаёққа бураётганини жуда яхши тушуниб турарди. “Сен маккор тулки бўлсанг, – ичида ўйлади Мустафо полковникка қараб, – мен унинг думи бўлишим керак”. Овоз чиқариб деди:

– Сиздан жуда миннатдорман, жаноб полковник.

Мустафонинг суҳбат давомида алоҳида эътироз билдирмагани, ўзини вазмин тутаётгани, мулоим жавоб қайтараётгани Шульцга ундан фойдаланишим мумкинга ўхшайди, деган умид берди. Бир дақиқа суҳбатдошига жим қараб туриб ўйлади: “Бу чолни йўқ қилиш осондан осон, уни ўз томонимизга оғдириб олиш эса қийин масала, аммо фойдаси кўпроқ бўлади. Мен ҳар доимгидек тўғри қарорга келдим”. У ичида ўз донолигига қойил қолиб, вермахт зобитлари орасида фақат энг ўқимишлисигина эмас, бекиёс дипломати, устига-устак Шарқ бўйича энг билимдониман деб қўйди.

– Сиз немис лейтенантини болта билан уриб ўлдирдингизми?

– Ҳа, шундай.

– Сизнинг динингиз қотилликни ман этмайдими?

– Сизники-чи, жаноб полковник?

– Тақиқлайди.

– Сизнинг аскарларингиз қилмишларини кўриб, мен буни сезмадим.

– Биз бу ерда урушдамиз.

– Биз ҳам урушдамиз, жаноб полковник.

– Сиз дин пешвосисиз, аскар эмассиз.

– Мен шу ернинг фарзандиман. Фарзанд эса онасини ҳимоя қилиши керак. Мени тушунишингиз учун ўз сўзларимни такрорламоқчиман: биз ҳам урушдамиз.

“Чол қандай гапираяпти! – ўйлади Шульц. – Балки у дин пешвоси эмас, партия аъзосидир?” Полковник доно, вазмин дипломат ролини ижро этмоқчи эди, аммо сабри тугай бошлади.

– Сиздек Худонинг хизматкори ўлдиришга ҳақлими?

– Ҳамма Худонинг хизматкори, ўзига ўхшашларни ўлдиришга ҳеч ким ҳақли эмас. Бироқ сизлар миллионларни ўлдирдингиз.

– Бу урушда бўлган, ҳазрати олийлари. Урушда.

– Фақат урушда эмас. Мени ҳеч нарсани билмайди деб ўйламанг. Сиз олиб бораётган уруш адолатсиз уруш.

Шульц жойидан сакраб туриб кетишига оз қолди, аммо ўзини базўр қўлга олди. “Ҳа, бу одам партия аъзоси!” – деган хулосага келди у ва газабланганидан ингичка лабларини қимтиди.

– Биз аскарлармиз, бизга жанг қилиш буюрилган. Худо дин хизматчисининг аскар бўлишига рухсат берадими?

– Умрим бўйи хизмат қилган Оллоҳим, менга она еримни севишни тақиқламаган.

– Она ерингизнинг нима дахли бор? Сиз одам ўлдирдингиз.

– Мен ҳимоясизни ҳимоя қилиб уни ўлдирдим.

– Сиз буюк Германия армияси зобитини ўлдирдингиз. Нимага бундай қилдингиз?

– Мен ўсмирни ҳимоя қилмоқчи бўлдим. У ёлғиз эди, сизникилар эса кўп. Мен Оллоҳ буюрганидек, ожиз одамнинг ёнини олдим.

– Бу ўсмир фюрер аскарини ўлдирди.

– Улар ҳам бошқаларни ўлдиришган эди.

– Сиз партизанмисиз?

– Афсуски, йўқ.

– Худойингиз сизнинг қотил бўлишингизга қандай йўл қўйди?

– Оллоҳим мени бу адолатли жангга ундади.

– Сиз нима қилганингизни ва энди сизга нима бўлишини тушунаяпсизми?
– Тушунаман. Мен ҳеч кимни ўлдирмоқчи эмасдим, аммо сиз мени мажбур қилдингиз. Аммо бундай бўлганидан афсусда эмасман. Бугун мен кечагидан кўра кўпроқ нарсани тушунаяпман.

– Сиз партия аъзосимисиз?

– Йўқ.

– Нега партия сафига кирмадингиз? Худди партия аъзоларидай фикрляяпсиз.

– Партия аъзоси бўлмаганимнинг сабаби илгари ҳозиргидек ҳамма нарсага ақлим етмасди. Сизларни яхши билмасдим.

Полковник руҳоний гапидан ғазабланиб, сиёсатдонликни бир чеккага йиғиштириб қўйди. Босқинчиларни адолатли курашаётган рақибларининг қатъияти ва итоат этмаслиги доим қутуртиради.

– Сиз ўз қилган ишингиздан қатл этишга олиб кетаётганларида ҳам афсусланмайсизми?

– Ҳа, ўшанда ҳам афсусланмайман. Мен ҳам сиз ўлдирган миллионлардан бири бўламан. Мен бошқалардан фарқ қилмайман ва яшашга ҳаққим бор деб улардан кўпроқ ўйламаганман.

– Унда билиб қўйинг, немис зобитини ўлдирганингиз учун сиз осиб ўлдиришга ҳукм қилинасиз. Бунда сизни диний мартабангиз ҳам омон сақлаб қололмайди. Қонун шундай. Қонун қаттиқ ва шафқатсиз. Сиз шуни тушунаясизми? – Шульц Мустафони кузатди ва юзи бирдан ўзгариб кўрқиб кетишини кутди, аммо афанди аввалгидек фашистга қараганча тасбеҳ ўгиришда давом этди. Кейин деди:

– Ҳа, сизнинг қонунингиз олдида мен жиноятчиман ва ўз қилмишим учун жавоб беришим керак. Ҳаммаси аниқ. Мени қатл этинг. Нимани кутаяпсиз?

– Сизга ёрдам бермоқчиман, ҳазрат олийлари. Мен сизни қутқариб қолишга уринаяпман, – немис Мустафонинг совуққонлигидан жазавага тушарди, ўзини зўрға тутиб турарди. “Тасбеҳи ҳам қизил рангда!” – полковник энди ёқтирмайдиган рангига эътиборини қаратди. Ўйлаб кўрди, у барибир Мустафони кўндиришга ҳаракат қилмоқчи бўлди. Балки афанди ўйлаб кўрар.

– Мени қутқаришнинг сизга нима кераги бор? – сўради Мустафо.

– Сиз доно ва мард кишисиз, менга ёқасиз. Бунга яна ёшингизга ва мартабангизга бўлган ҳурматимни қўшинг.

– Менинг ёшим... Ҳа, мен бу дунёда нималарнидир кўрдим, нималарнидир тушундим. Ўлиш ҳам одамларга таниш нарса...

– Аммо сизга бундай ўлишнинг нима кераги бор?

– Қандай?

– Азобли ва шармандали ўлиш.

– Бундай ўлимим менинг пайғамбарим гапларига кўра сизга қарши жиҳод бўлади.

– Сиз бунга ишонасизми?

– Ҳа. Мен ватаним душманлари томонидан қатл қилинаман. Адолатли урушда қутлуғ ўлим топаман.

“Ҳа, жуда қаттиқ ёнғоқ экан”, – ичида ғазабланиб ўйлади Шульц.

– Сиз жуда ҳам қайсар, муросага келмайдиган одам экансиз. Мен эса ҳамон сизга ҳаётингизни совға қилгим келаяпти. Бу менинг ҳукмимда, ҳазрати олийлари. Сизнинг жавобингизни кутаяпман, Мустафо афанди.

Мустафо аввалгидек жим Шульцнинг ажин босган юзига мотамсаро нигоҳда қаттиқ тикилиб, сўнг жавоб берди:

– Ҳаётни фақат Оллоҳ беради. Мен ҳеч кимдан бундай совғани кутмайман. Агар ҳаётимни дорда тугатишга тўғри келса, бу ҳам Оллоҳнинг амри. У шундай буюрган бўлади. Бу менинг ёзмишим. Ҳеч ким пешонасига ёзилганидан бир сония ҳам ортиқ яшай олмайди.

– Қандай қилиб ўлим ҳақида бемалол гапираяпсиз? Эсингиздан чиқмасин. Сизни дор кутмоқда!

– Бежиз айтилмаган: “Икки бор ўлиб бўлмайди, биринчисининг ўзидан қочиб қутула олмайсан”. Биз асрлар давомида шу мардлик ҳикматига амал қилиб буғдой экканмиз ва яшаганмиз.

– Барибир яшасангиз бўларди.

– Мен ўз умримни яшаб бўлдим...

– Наҳотки инсон узоқ умр кечиришни истамаса?

– Муҳими, одамийлик қадрини билиб яшагани...

– Бу ерда қадр ҳақида қандай гап бўлиши мумкин, ҳазрати олийлари?

– Баъзида одамлар хоинлик қилиб, ҳаётини узайтирадилар. Бу кўрқинчли. Ўлимдан анча кўрқинчлироқ.

– Агар одамнинг дунёқараши ўзгарса-чи? Бу хоинлик ҳисобланадими?

– Она ватани босқинчиларига хизмат қилиш қадимдан ҳамма халқларда хоинлик ҳисобланган ва хоинга ўлим жазоси берилган.

– Хоинлик учун жазоланадими?

– Ҳа.

– Шундай экан, агар ўйлаб кўрмасангиз, биз сизни хоинлик учун жазолаймиз.

– Хоинлик учун? Кимга, нимага?

– Бизга, Кавказ халқларининг халоскорларига.

– Мен сизга хизмат қиламан деб қасам ичмаганман. Мен Германия фуқароси эмасман.

– Сиз даҳрий партия билан келишиб яшагансиз? Уларнинг ҳукуматини тан олганмисиз?

– Тан олганман. Бу менинг мамлакатим ҳукумати, менинг давлатим.

– Улар диндорларни ўлдиришган, Сибирга сургун қилишган.

– Кўриб турганингиздек, мен тирикман, Сибирга ҳам сургун қилинмаганман.

– Нокас одам экансиз. Биз сизнинг халқингизнинг халоскоримиз.

– Жаноб полковник, сизга тўғриси айтман, бундай эркинлигингизни ўзингизда олиб қолинг.

– Сиз менга ҳали... – Шульц чолга қичқириб, сўкиб юборгиси келди, аммо ўзини босди. – Сиз, ҳазрати олийлари, ўйламасдан ўйин қилаяпсиз.

– Мен ўйин ўйнайдиган аҳволда эмасман, полковник.

– Ҳали яшашингиз мумкин эди...

– Сизга менинг яшашимнинг нима кераги бор? Сиз осонлик билан менинг танамни эзғилаб ташлашингиз мумкин. Аммо қалбим ва виждонимни... Йўқ, жаноб полковник, буни қилолмайсиз!

– Ўзингиз айтганингиздек, сизни эзиб ташлагим келмаяпти. Аммо сиз ўйламасдан гапираяпсиз. Наҳотки яшаш жонингизга теккан бўлса?

– Мендан нима истайсиз?

– Сизнинг яна яшашингизни истайман.

– Сизга бунинг нима кераги бор?

– Худонгизга хизмат қилишингиз мумкин...

– Йўқ, агар Оллоҳим менга босқинчи зобитни ўлдиришни дилимга солган бўлса, демак, мен унинг олдига жўнашим керак.

– Сиз унинг иродасини бажардингизми?

– Ўша куни ҳам мен ҳар доимгидай Унинг иродасини бажардим.

– Бари бир мен сизнинг яна яшашингизни истайман... Ҳазрати олийлари, сиз доно кишисиз, буюк Германия ва фюрерга хизмат қилишингиз мумкин эди... ўз халқингизга фойда келтирардингиз.

– Сизга қандай хизмат қилишим мумкин, полковник? Мен аскар, генерал, сиёсатчи бўлмасам.

Шульц шу сонияда Мустафони қизиқтира олдим деб ўйлади ва қаддини тутиб деди:

– Буюк Германия, фюрерни тан олиб, ҳозирдан хизматингизни бошлашингиз мумкин. Ёзган мақолаларингизда ва ваъзларингизда немислар тоғликларнинг ягона халоскори ва дўсти эканини айтасиз. Сиз буюк Германия халоскорлигини, унинг армияси енгилмаслигини таъкидлайсиз. Бунга сиз фюрер армияси Марказий Кавказни даҳрийлар ҳукумати зулмидан озод этган кунда ишонганингизга иқрор бўласиз. Фюрерга қарши бориш беъманилик эканини уқтирасиз. Немис армияси барча халқларга озодликнигина эмас, маданият, фаровонлик, тинчлик ва тараққиётни олиб келади... Сиз Кавказдаги мусулмон туманлари бўйлаб юрасиз. Нутқингиз ва суратингизни Германия газеталарида чоп этамиз. Сиз машҳур бўласиз, билимингиз ва олимлигингиз ниҳоят эришишингиз керак бўлган шон-шухратни олиб келади. Бутун олам сиз ҳақингизда билади. Биз бунга таъмин этамиз. Шу кунгача сиз қоялар орасидаги овул мулласи вазифасида юргансиз. Ахир, бу сизнинг имконият ва кўламингизга тўғри келадими?

Агар сиз келгуси жума ваъзингизда мен берадиган ёзмадагиларни айтсангиз, унга Кавказга немисларнинг келиши Худонинг иродаси эканини кўшсангиз, мен қонун сизни оқлашига эришаман. Биз сизнинг айбингизни, аниқроқ қилиб айтганда, қонли қотиллик билан қилган жиноятингизни афв этамиз, ҳазрати олийлари... Ахир, сиз доно ва маърифатли одамсиз, ақлироқ бўлинг, буюк мақсад учун хизмат қилинг... Биз яқинда Кавказ ортига ўтаемиз. Биз Кавказорти мусулмонларини боришимиздан олдин руҳан тайёрлашимиз керак. Бу масалада сизнинг гапларингиз катта роль ўйнайди.

Мустафо жавобини сабрсизлик билан кутаётган немисга жиддий ва диққат билан қаради. Афанди жимгина тасбеҳини ўгиришда давом этди. Сукунат чўзилди.

– Бундай қила олмайман, – ниҳоят жавоб берди Мустафо.

– Нимага?

– Мен ёлғиз Оллоҳга, ўз элатимга хизмат қилганман. Шу эътиқодимда қоламан.

– Ахир биз халқингизнинг халоскорларимиз-ку?

– Сиз босқинчиларсиз!

– Эс-хушингизни йиғиб олинг! Наҳот ўлимдан кўрқмасангиз?

– Йўқ.

– Яхшилаб ўйлаб кўринг.

– Мен ўйлаб бўлдим.

– Сиз ажал билан ўйнашяпсиз!

– Сиз ҳам.

– Бу нима деганингиз? – полковник ўйинини давом эттиришга сабри етмади. – Билиб кўйинг, бу ерда мен ҳокимман, сиз эмас. Мен сизни тушунмадим.

– Тушунасиз.

– Ўйлаб кўринг, сизни ўлим кутаяпти.

– Фақатгина мени эмас.

– Менинг ёрдамим ва таклифимни рад этаяпсизми?

– Рад этаман.

– Ундай бўлса ўзингдан кўр, ақлдан озган чол!

Полковник ҳали ҳам Мустафо афанди ўйлаб кўради деб умид қиларди. Афанди унга ҳаётни хоинлик ва шармандалик эвазига таклиф қилаётганини тушунди. Аммо Мустафо ўлимни танлади. У яна узоқ вақт ва жим гитлерчига тикилди, кейин Кеметовга қараб, гапларини Шульцга таржима қилишини сўради.

– Полковник юзида ўлим муҳрини кўриб турибман. Бу тез кунда бўлади. Ҳа, бу унинг юзидан кўриниб турибди, худди менинг кўзларимда менинг ўлимим кўриниб тургандек. У менинг ўлимимни истаётганини биламан, ўзи ҳам мендан кейин узоқ яшамайди. Довонлар томондан келаётган гумбурлашларни эшитаяпсизми? Улар бугун кечагидан кўра яқинроқдан келаяпти. Эшитинг!..

Мустафонинг гапларини немисга таржима қилиб бераётганда Кеметовнинг юзи оқарди ва афти бужмайди. Ўйин тугади. Полковник ўрнидан сакраб турди ва қичқирди:

– Бу мияси айниган чолни олиб кетинг!

Оғир бетоб бўлиб қолган Кермахон учинчи ҳафтанинг биринчи куни ўзини ёмон ҳис қилди, ўша куни ўрнидан турмади. Бекпўлат ҳам мазаси бўлмаб бошқа хонада ётарди. Ундан хотини оғир аҳволда эканини яширишмасди. Кермахон иситмадан ёнарди – гоҳ алахларди ва хушидан кетарди, яна ўзига келарди. Қариндошлари у терлама билан оғриган деб тахмин қилишарди. Унинг ёнида Бисмилат, Хадичат, Зари ва бошқа қариндошлари навбатма-навбат ўтиришарди. Худо умр берган экан – учта кизи, олтита ўғилдан кўра узокроқ яшади, учта кичик ўғли фронтда эди. Барча Кермахонни ҳурмат билан “Овулнинг онаси” дея мурожаат қиларди. Фақатгина тўққиз ўғил ва тўрт киз туққани учун эмас, у овулликлар учун ақлли маслаҳатчи, сахий ва меҳрибон кишиси бўлиб, урф-одат ва анъаналарни яхши биларди. Овулнинг энг учига чиққан ғийбатчилари ҳам у ҳақда нимадир тўқишга ҳайқишарди.

Энди Кермахон ҳатто бошини ҳам кўтара олмай ётарди, унинг хотирасидан болалари ва қариндошларининг исмлари ўчиб борар – ўтганларни ҳам, тирикларни ҳам, яхши кунларини ҳам, ёмон кунларини ҳам эслай олмасди. Унинг кўз нури сўнмоқда эди, атрофини зулмат қоплаганди. Қуриб қолган кампирни ҳаёт тарк этарди.

У қандай киз эди! Чалликлар бундай қизлар ҳақида: “Оёғи остида ўтлар яшнади”, – дейишади. Ахир, юрганида қушдай учиб, енгил қадам ташларди. Кермахон Эльбрус этагидаги Жеркли овулида яшовчи Озаровлар авлодидан бўлган бадавлат Азнаурнинг кичик ва севимли кизи эди. Ўша пайтлар аёллар сувни дарё ёки булоқдан мис кўзаларда чап елкаларига қўйганча олиб келишар, отасининг уйида яшаётганида Кермахон ҳам

сувга борарди. Булоқ ёнига борганида Эльбрус, Ушбу, Шхельди тоғларини кўрарди. Ҳали у яқинларидан жудолик азобини, ғам-қайғу нималигини билмасди. Қиз эрта баҳорда гуллаган дарахтларга, кўкарган майсаларга, порлаётган қуёшга севишиб қарар, гўё унга бутун борлиқ жилмаяётгандек туюларди. Ўзи ҳам баҳор сингари жуда гўзал эди, қад-қомати келишган, ота-онасининг уйида бахтли яшарди.

Бундай қизлар кўзларни қувонтиради, овулнинг фахри бўлади. Азнаур қизининг ишида овулдаги қанча йигитлар ёниб юрарди. Ошиқлари унга кўшиқлар тўқирди, уни энг гўзал нарсаларга: қуёш, баҳор, оҳуга, кўзларини Эльбрус устидаги кўш юлдузга, қошларини қалдирғоч қанотига, овозини найнинг куйига қиёслашарди. Кермаҳон қизлар орасида ёрқин юлдуздай порларди. Тўйларда у билан рақс тушиш ҳар бир йигит учун шараф эди. Унга кўпчилик совчи қўйганди.

Азнаур шошилмасди. Ўз дидига кўра куёв танларди, қизнинг хоҳишига эътибор бермасди, тоғдаги энг бадавлат оиланинг навқирон ўғлигина қизига муносиб бўлиши мумкин деб ҳисобларди. Бундан ташқари куёв бўлмиш ақли ва олижаноблиги билан ажралиб туриши, хўжаликни юрита олиши ҳам керак. Кунлар, ҳафталар, ойлар ўтиб борар, Азнаур эса ўзининг гўзал ва доно қизига куёв танларди. Кермаҳон эртақдагидай гўзал кадрдон овулида барча қизлар унга ҳасад қилишини, бу қиз қачон эрга тегиб, бизнинг куёвларимизни тинч кўяр экан деб ўйлашларини билган ҳолда беташвиш яшарди.

Ўз вақтида машҳур ашуг Таулу томонидан куйланган гўзал энди ожиз, ёрдамга муҳтож кампир бўлиб тўшакда ётибди. Чарос кўзлари кичрайган, майин юзини ажинлар босган. Унинг ўзи ҳам: “Кексаликдан ҳам ортиқ шафқатсиз ва даҳшатли нарса йўқ”, – дерди. Аммо кексалик ундан ҳамма нарсани тортиб олмаганди, касал бўлгунича хотираси яхши эди, ҳамма яқин ва қадрли инсонларини, ёшлиги, ота уйи ва эрга теккан вақтларини аниқ-тиниқ эсларди. Ўлим кексаликдан ҳам шафқатсизроқ экан, ундан барча нарсани – фикрлашни ҳам, хотирани ҳам олиб қўйди.

...Бир кун овулда Азнаур жиянининг тўйи бўлди. Албатта, тенгсиз Кермаҳон рақсга тушарди. Меҳмонлар орасида Чал овулидан онасининг қариндошлариникига келган Бекпўлат ҳам бор эди. У бир неча йиллардан бери Озаровлар қизига ошиқ бўлиб юрарди. Ёш йигитнинг келишган қомати, мардона қиёфаси қизга ҳам ёқарди. Балки у бошқа дарадан Жеркли овулига қиз билан гаплашиб олиш учун келгандир? Кеч кузнинг оқшомида Кермаҳон дугонаси билан тўй бўлаётган уйдан ташқарига чиқди. Қизнинг изидан Бекпўлат ҳам кўзғалди. У чопқир отини кўчадаги дарахтга боғлаб қўйганди. Чаллик Кермаҳонга кўчада етиб олиб, оти ёнига олиб борди, эгарга ўтказди, ўзи ҳам орқасига ўтириб жўнаб кетди. Кермаҳоннинг дугонаси уларга оқ йўл тилади, узокроққа кетишларини пойлаб кўчада бир оз турди, кейин ҳовлига қайтиб, кичкира бошлади:

– Фалокат!

– Нима бўлди? – овозлар тарқалди, рақс шу захоти тўхтади.

– Кермаҳонни олиб қочишди! Озаровлар қизини олиб кетишди!

– Қандай? Ким?

– Биз у билан кўчага чиқишимиз билан кимдир ёнимизга югуриб келди, уни ушлаб кўтарганча отига ўтказди, кейин ўзи ҳам сакраб миниб отини чоптириб кетди. Буни шунчалик тез, чакқонлик билан бажардики, ҳатто ёрдамга чакириб, бақиришга ҳам улгурмадим.

Азнаур ва унинг тўйда қатнашаётган уч ўғли ханжарларини қинидан чиқаришди.

– Қаерда у уятсиз қароқчи? – бақирди Азнаур.

– Билмадим, мен уни биринчи бор кўришим, – деди сирдош дугонаси.

– Қайси томонга кетишди?

– Аниқ эслолмайман. Кўрқанимдан ўзимни йўқотиб кўйдим, – ёлғон гапирди у, ҳолбуки, қаерга кетишганини яхши биларди.

– Отларга мининг! Ортидан қувинг! – буюрди Азнаур ўғилларига.

Тўй бўлаётган уйда чаллик йўқолиб қолганини аниқлашгунича, то уч ўғли ва икки жияни отларни эгарлагунарларича Бекпўлат анча узоққа кетиб бўлганди. Оти кучли, ёш эди, аммо икки киши бўлгани учун уларга етиб олишлари мумкин. Бекпўлат таваккал қилиб ўтирмади, катта бўлмаган дарага бурилди ва жуда баланд бўлмаган қоялар орасидаги ғорда отини тўхтатди. У эҳтиёткорлик билан Кермахонни отдан туширди ва беш юзта кўйни бемалол ҳайдаб кирса бўладиган қуруқ ғорга олиб кирди. Унинг тепасидаги тошларни қурум босгани неча йиллардан бери чўпон ва отарларни жала, дўл, совуқдан асрагани кўриниб турарди. Севишганлар нима қилишларини муҳокама қилишгунларича Кермахоннинг акалари синглиси ва уни ўғирлаб кетган одам ёнидаги ғорда эканликларидан гумон қилмай йўлдан Чал дараси томон от чоптириб кетдилар.

Бекпўлат ортидан қуваётганлар Чал овулига боришларини олдиндан билгани учун суюқлисини ўз уйига эмас, Чал дарасидаги Алибек овулида яшайдиган опасиникига олиб боришга қарор қилганди. У буни қизнинг акаларидан кўрқани учунгина эмас, урф-одат ҳам шуни такозо этгани учун шундай қилиши керак эди. Озгина кутиб туриб, Бекпўлат ғордан чиқди. Оқ қашка чопқир оти терлаб кетганди, кўзлари ола-кула, танасини кўпик босганди. Эгаси уни чўпонлар от қозиғига боғлади, қайта ғорга кириб, хавотирланаётган Кермахон ёнига ўтирди.

– Куйинма, азизам. Ҳаммаси яхши бўлади, – уни овутишга ҳаракат қилди

– Мен шарманда бўлдим, шекилли?

– Агар севиш шармандалик бўлса, иккаламиз ҳам шарманда бўлдик.

– Худойим! Энди нима бўлади?

– Хавотир олма, ҳаммаси жой-жойига тушади, мана кўрасан.

– Агар бизни тутиб олишса, мени шарманда қилиб уйга олиб кетишади.

– Олиб кетишмайди. Мен сени ҳеч кимга бермайман. Бунинг учун сени олиб қочмадим!

– Агар мени овулга қайтариб олиб боришса, қайси кўзларим билан отам, қариндошларим ва овулдошларим кўзига қарайман?

– Тинчлан, азизам. Ҳаммаси жой-жойига тушади деяпманку.

– Мен кўрқаяпман.

– Мен тирик эканман, ҳеч нимадан кўрқма. Мен ғорга акаларингни аяганим учун бурилдим. Йўқса қон тўкиб бўлса ҳам сени акаларингга бермасдим. Қариндошларинг бизга етиб олиш учун Чалга олиб борувчи йўлдан кетишди. Биз отга дам бериб, бизнинг овулга эмас, Алибек овулига борамиз. У ерда менинг катта опам Назира яшайди. Одатимиз шуни такозо этади.

– Агар акаларим Чалга бориб, бизни топа олишмаса, унда нима бўлади?

– Ҳеч нима, қариндошларим уларни кутиб олишади. Поччам эртагаёқ отамга уларникида эканимизни етказди. Сенинг қариндошларингнинг

ёнига чавандозларни юборишади ва қизи бизнинг уйда эканини айтишади, ярашиб олишни таклиф қилишади. Ҳаммаси жойида бўлади.

– Отам ярашишга кўнармиканлар?

– Қаерга ҳам борардилар? Ахир, қизи севгани учун ўз хоҳиши билан қочиб кетган бўлса. У отаси қизини ҳеч қачон оддий камбағал йигитга бермаслигини билгани учун шундай қилишга мажбур бўлган.

– Биз опангизнинг уйига тунда борамизми?

– Ҳа, азизам.

– Ўрмон ва тоғларданми?

– Ҳа, менинг муҳаббатим.

– Қўркмайсизми?

– Йўқ, бебаҳо хазинам. Шундай гўзалнинг, машҳур Азнаур қизининг куёви кўрқашга ҳаққи йўқ.

– Наҳотки?

– Ҳа, менинг бебаҳогинам. Сен билан бирга бўлсам, бу дунёда менга ҳеч нарса кўрқинчли эмас. Сенга бўлган муҳаббатим мени қаҳрамонга айлантирди.

– Ростданми?

– Рост, тонги порлоқ юлдузим!

– Балки тонг отгунча шу ерда қолармиз?

– Йўқ, суюқлигим, тонгда биз Назира опамникида бўламиз.

– Тунда юришга кўрқаман.

– Кўрқма. Менда инглиз милтиғи, ўқлари кўп, Дамашқ пўлатидан ясалган ханжарим, Чал дарасидаги энг яхши чопқир отим бор. Кўрқма.

Қиз, балки Бекпўлат чидаб туролмай қучоқлаб ўпишга ҳаракат қилса, унга қаршилиқ кўрсатиб, никоҳ ўқитилиб хотиним демагунингизча бунга йўл қўймайман деб айтишни ўйларди. Бекпўлат ўзига бундай қилиқни раво кўрмади. Чунки у қизни ҳаддан ортиқ севарди. Ҳозир у муҳаббатини ҳимоя қилиш учун ўзини оловга ташлашга ҳам тайёр эди.

Ўша тунда қоялар ва ўрмонлар орасидан Бекпўлат Алибек овулига саман отида энг бебаҳо хазинасини – Жеркли овулининг энг гўзал қизини олиб борди. Тонгда Бекпўлат опасининг ёғоч дарвозасини қамчиси билан тақиллатди. Алибек овули бўйлаб ўша куни Назиранинг укаси жуда гўзал қизни ўғирлаб келгани ҳақида гап тарқалди. Бундай ҳолларда одамлар кўшиб-чатиб гапиришади, аммо Кермахон чиндан ҳам жуда гўзал ва келишган эди. Одамларнинг умумий фикрига қараганда, Бекпўлат ҳам ундан қолишмасди, улар бир-бирларига жуда муносиб дейишарди.

Мана энди ёшлигида гўзаллиги билан йигитларни мафтун этган Озаровларнинг кенжа қизи ожиз кампирга айланди, ғам-ташвиш ва касаллик охир уни йиқитди, узоқ йиллар яшаган тош деворли кичкина уйида ўлим тўшагида ётибди. У энди яхши кўрган, билган, бошидан ўтказган ҳеч нарсани – шодлиқларини ҳам, ташвишларини ҳам эслай олмасди...

Бекпўлат айтгандай, Азнаур қизини ўғирлаб келганидан кейин ҳаммаси жой-жойига тушди, Кермахоннинг қариндошлари янги чаллик қариндошлари билан ярашди. Азнаур биров қайсарлик қилиб, аразлаб юрди, кейин қизининг қочиб кетганини кечирди, тоштарош куёвини тан олди. Бекпўлат хотини билан бир-бирларини севиб яшашди. Чалда ёш Кермахон энг гўзал ва ёқимли аёл, кейинчалик овулдаги энг яхши умрйўлдош, меҳрибон она, ақлли ва сахий уй бекаси сифатида шарафланди. У Бекпўлатга ўн учта бола туғиб берди. Қариган чоғида уни оқила

Кермахон ва овулнинг онаси деб атай бошлашди. Бекпўлат эса уни ҳар доим: “Сен менинг ҳаётим нури, уйимнинг бахтисан”, – деб эркаларди.

Ўша қиш тунида, Чал водийсида энг даҳшатли уруш кетаётган пайтда, Бекпўлатнинг ўзи ҳам касалликдан тўшакка миҳланиб қолганида, ҳаётининг нури, уйининг бахти девор ортида хонада уни бутунлай тарк этаётганини билмасди.

Қиш эди. Аёз снаряд ва бомбалар тилка-пора қилган ерни музлатганди. Тун жуда совуқ эди. Кермахон – овулнинг Онаси ўлим тўшагида. Тонг отаётган вақтда вафот этди. У ўзининг учта кичик ўғли ва олти набирасининг фронтдан қайтиб келишларини кута олмади, улар тирикми-йўқми билмай зулмат қўйнига кетди. Бекпўлат уни ўғирлаб кетган тундан сўнг меҳнат, қувонч ва қайғуга тўла йиллар бир-бир ўтди, аммо инсон ҳаёти барибир жуда қисқа.

Қиш эди. Дунё хавотир, қайғуга тўла, одамлар мардлик кўрсатарди. Овул осмонида аста-секин юлдузлар сўна бошлади. Довон томондан ҳарбий куруллар гумбурлаши эшитилиб турарди.

Бекпўлат хотинидан бир ҳафта кўпроқ яшади.

Эрта тонгда Кермахон ўлганидан кейин жуда озиб кетган катта кулранг ит овулдан чиқиб, осилиб турган қоялар томонга йўналди. У қиялик бўйлаб кўтарилаётганда оёқларини зўрға судраб босарди. Қор тун давомида қотган бўлса ҳам унинг катта панжалари ғирчиллаб ботарди, оёғини қор орасидан зўрға тортиб оларди. Бу Бекпўлатнинг севимли ити – Пари лақабли бўрибосари эди. Энди у ҳам қариганди, овулнинг энг зўр бўрибосари бўлган вақтдагидай куч ва чакқонлиги қолмаганди. Пари аччиқ алам билан буни тушуниб етди ва гувоҳларсиз ёлғиз ўзи ўлиш учун кетарди. Чал тоғларидаги энг зўр бўрибосарлар шундай тарзда ҳаёт билан видолашарди.

Пари охириги кучи қолганини, сўнгги соати яқинлигини сезиб турарди. У кучсиз бўлишни, мушуклар унга ачиниб қарашларини, болалар эса думидан, кулоғидан тортиб, устидан қулишларини истамасди. Итнинг кўзлари ғамга тўла эди.

Қиялик қорга бурканганди. Унинг тепасида тиниқ осмон ва улкан қоялар елкаси кўришиб турарди. Пари ғамгин кўз қарашлари билан нарироқдаги ярим қулаган минорани кўрди. У айнан шу эски минора томон борарди. Илгари шу минорада эгалари аёл ва болалари ҳаётини ҳимоя қилиш учун шинакларидан душманларга, ёвуз босқинчиларга ўқ узишарди. Эсида, Пари ўзининг севимли эгаси Бекпўлат билан овулдан чиққанда бир-икки сакрашда шу минора ёнига етиб келарди. У пайтларда оёқлари таранг ва кучли эди, ҳеч кимдан ва ҳеч нимадан қўркмасди. Энди эса қор кечиб бораркан минора жуда узоқдек ва унга етиб олиш жуда қийиндек туюларди. У вақт ўтиши билан қаришини, ичидан қайнаб ётган куч-ғайрати шунчалар тез тарк этишини билмаганди. Бир вақтлар бўйни бақувват бўлганини, уни қишнинг совуғи ҳам, йўлнинг йироқ ва қияликлари ҳам чўчитмаганини эсларди. Энди эса ўзининг охириги манзилига кетаётганда оёқларини қотиб қолган қордан қийналиб тортиб олаяпти. Бу ҳақда ўйлаб, кулранг бўрибосар оёғини қордан чиқарди, аммо қадам ташлашга мадори қолмаганди. Дам олишга мажбур бўлиб, қорга ўтирди, думини қисди, катта машаққат билан бошини кўтариб осмонга маъюс қаради. Бундай осмонни Пари ёшлик пайтида ҳам кўрганди. Бу тонг осмон яна тиниқ ва зангори эди, қуёшли кун

бўлишидан дарак берарди. Бекпўлатнинг Чал водийсида машхур бўлган бўрибосар ити овул тепасидаги ўзига кадрдон осмонга ғам тўла кўзлари билан қарар экан, қандай эртақнамо юлдузлар чарақлаганини, ўзининг куч-қудратга тўлган вақтини, ям-яшил яйловда жилғалар товушини тинглаб, майсалар ифорини ҳидлаб тунлари отарни кўриқлаб чиққанларини эслади. У кучга тўлган вақтда умри тугамайдигандек бўлиб кўринарди. Агар йиртқичлар кўринмаса, у юлдузларга қараб хотиржам ётар ва ширин мудрарди, кун давомида қуёш қиздирган, сут хиди келиб турган юмшоқ майсалар устида ухлаб оларди. Тонгда турганида яна боши узра чексиз осмонда йирик юлдузлар чарақлаб турганини кўриб завқланарди.

Қари ит завқли хотираларини эслаб дам олди, танасига куч йиғилгандай бўлди, туриб қорли қиялик бўйлаб эски минора томонга кетди, аммо қанча уринмасин дам олмай юролмасди, мадори қолмади. Олдин тумшуғи муздек қорга тикилди, кейин ўнг томонга ағдарилиб тушди. Унинг бўғзини алам ва қайғу бўғарди. Ўзининг олдинги қатъиятини эслаб, энг охиригича кучини тўплаб турди ва яна қорга чўнқайди. Пастликдаги кадрдон овули томон қаради, у ерда тўк, яхши кунларни кўп кўрди. Пари овулдан кетаётган пайтда ҳали ҳеч ким ҳовли ва кўчаларга чиқмаганди. Энди уйларнинг тепасидан осмонга интилаётган таниш ингичка тутунларни кўриб завқланди. Қандайдир эркак кўча бўйлаб эшагини миниб кетарди, бир аёл обкашга челақларини осиб сувга бормоқда, йўл-йўлакай ундан овқат сўраб интилаётган оч итларни ҳайдаяпти. Бўрибосар овулнинг қор босган тош деворларини кўрарди. Кўшни итлар билан уришган пайтларида бу тош тўсиқлардан бир сакраб ўтиб кетарди ва ўзига қараб вовиллаган итларни тирқиратарди. О, қандай жасурлик билан ҳаёти ва муҳаббати учун олишарди. У жангда кўркув нималигини билмасди. Овулликлар унга Кўркмас деган лақаб ҳам кўйишганди. Ўша енгилмас ит ҳозир қияликдан сўнаётган кўзлари билан севимли овулига ҳорғин тикиларди. Бирдан онасини эслади. Онасининг кексалиги тўкчиликда ўтди. Лекин уруш туфайли овулдаги барча итлар ўзи каби оч қолганини билмай бу ит ҳаёт билан видолашарди.

Камол Тошчиев староста¹ бўлганидан кейин иложи борица жамоат бойлигини кўпроқ ўзлаштиришни ўйлади. Бойишга бўлган интилиши адабиётда шон-шуҳратга эришишига ўхшаб иштиёққа айланди. Кичик бўлса ҳам ҳокимиятга эришган бу иқтидорсиз қаламкаш ўзининг ижодий фаолиятдаги ожизлиги учун одамлардан ўч оларди. Шунинг учун у фақатгина Оқмирзага эмас, Марям, Гошани ва бошқа юртдошларига ҳам хоинлик қилди. Камол табиатан ҳасадгўй, ҳеч кимга яхшилиқни раво кўрмайдиган нокас, унда виждон ва хайрихоҳликдан асар йўқ эди. Шунинг учун у ўйлаб ўтирмасдан сотқин бўлди, бундайларни чаллик деҳқонлар: “Ҳосил кўп даладаги чумчук”, – дейишади.

Душман хизматига ўтгач, Камол тез бойиб кетди, Чалга хотини ва ягона ўн беш яшар ўғлини олиб келди. Тошчиев бойиб кетиш режаларини узоқ йилларга мўлжаллаб тузганди. Бойлик кўзини тамоман кўр қилди, сотқинлик йўлини танлаган бечора қаламкаш мавжуд аҳволни тўғри баҳолай билмади, фашистлар ҳалокати бошланганда ўзи учун чекинадиган ҳамма кўприклар ёниб тугагини кўра олмади. Азалдан пасткаш ва истеъдодсиз кишилар ёвузлик қилишда ҳайрон қоларли даражада қобилиятли

¹ Староста – немислар ўзлари эгаллаган ҳудудларга тайинлаган бошлиқларни шундай аташган.

бўлишади. Камол ҳам очкўзлик билан жамоа хўжалиги мулкани таларди, унга ёқмайдиган юртдошларини комендатурага сотиб, бундан лаззатланарди. Бу сафсатавоз ва вайсақи қаламкашнинг сигирлари, отлари, буқа, қўй, эчкилари кўпайгандан кўпаярди. Унинг ҳукмронлик қилиб бойигиси келарди...

Староста бир кун эрталаб, полковник Шульцни меҳмон қилиш учун жамоа хўжалигидан ўзлаштириб олган энг йирик ғунажинни сўймоқчи бўлди. У узун арқонни олди, ўғлини эргаштириб оғилхонага борди. Ғунажин кавш қайтарарди.

– Сен ғунажиннинг елкасини қашиб тур, мен йиқитишга уришиб кўраман, – деди Камол ўғлига.

У эҳтиёткорлик билан ғунажин ёнига ўтди, чаққонлик билан олд оёқларини ўраб боғлади ва бирпасда уни йиқитди. Староста арқонни сиқиброқ тортиб, ғунажиннинг орқа оёқларини ҳам боғлади. Тезгина пичоғини олиб, ғунажинни томоғидан сўя бошлади. Оғриқдан ғунажин оёқларини типирчилатди, арқон узилиб кетди. Чала бўғизланган ғунажин ўрнидан сакраб турди, қорни қонга бўяб тўғри келган томонга югурди. Қаттиқ мўлаб бутун пода унга қўшилди. Юз метрлар югурганидан кейин ғунажин тўхтаб, керилган оёқларига таянганча қоққан қозикдек туриб қолди. Сигирлар унинг ахволидан даҳшатга тушиб, қўрққанларидан қаттиқ мўлашар, кўрқиб кетган бола оғзини очганча даҳшатли қонли воқеага қараб қотиб турарди. Кейин боланинг кўзлари ёшга тўлди. Камол нима қилишни билмасди. Қонга беланган ғунажин йиқилмаслик учун музлаб қолган ерга таянарди. Томоғидан оқаётган қон тўхтамаганди, қийналиб охири қаттиқ мўлаб қорга қулади.

Староста ўзи билан ўғлидан бошқа ҳеч кимни олмаганди. Ўзича ўғлига хўжалик юритишни ўргатмоқчи эди. Тошчиев ўғлини буюк келажакка тайёрлаш учун нутқ сўзларди, бола эса довон томондан тобора қаттиқроқ келаятган куроллар гумбурлашига хавотирланиб қулоқ соларди. Бу гумбурлаш кун сайин яқинлашарди. У ёшлар ташкилоти аъзоси бўлгани учун отасининг Ватан хоини эканини ва фашистларга староста бўлиб хизмат қилаётганини ўйлаганда даҳшатга тушарди. Отасига ўз фикрини айтишга қўрқарди. Аммо сотқиннинг ўғли бўлиш унинг учун ўлим билан барабар эди...

Тошчиев кўрқиб кетган ўғли ёрдамида бир амаллаб ғунажиннинг терисини шилди, нимталади ва гўштни аравага ортиб уйига олиб келди. Сўнг шошиб комендатурага борди, немислар Мустафо афанди ва Асҳадни нима қилишлари билан қизиқди. Кеметов Мустафонинг қайсарлик қилгани учун ёш жиноятчи Асҳад билан бир вақтда дорга осилишини айтиб, бу жазо бизга итоат қилишни истамаётган чалликларга сабоқ бўлади деди. Камол Мустафо афандига ачинмади. Аксинча, уни қатл этишлари мен учун фойдали деб ўйлади. У ҳам Атбоевга ўхшаб доно, иқтидорли, эл орасида машхур бўлган одамларни ёмон кўрарди. “Чол умрини яшаб бўлди, ота-боболари ёнига борсин. Менинг яшашимга халақит бермасин”, – ўзича гўлдиради староста, у Мустафодан анча узоқ яшайман деб ўйларди.

Босқинчилар атайлаб дорни гузарда – овулнинг марказий майдонида, овулликлар учун муқаддас жойда ўрнатдилар. Бу билан Шульц бизнинг ҳокимият аскар этиклари билан овул юрагини босди демокчи бўлди. Фашистлар гузарни таҳқирлаш чалликларга қаттиқ зарба бўлишини билардилар. Улар бу билан халқнинг онги ва иродасининг поймол қилишни, кадри

ва мардлигини йўқотмоқчи эдилар, токи озодлик ҳақида бошқа ўйламасин, бизга қуллардек сўзсиз ва абадий итоат қилсин. Ҳамма ҳурмат қиладиган афандини қатл этишдан мақсад немислар ҳукумати ҳеч кимни аямаслигини кўрсатиб қўйиш эди.

Фашистлар Мустафо афандини дорга осмоқчи эканликларини эшитган чалликлар ҳайрон қолиб, бир-бирларига: “Агар Мустафо афандини қатл этишса, улар ҳар қандай ваҳшийлик қилишга тайёр, ҳеч кимни аяшмайди”, дейишарди. Гитлерчилар барча овулларда яшовчилар айнан шуни тушунишларини иташарди. Одамнинг ичидаги одамийликни ўлдириш, халқни хор-зор қилиш, иродасини жиловлаш, ожиз ва итоаткор мавжудотга айлантириш – барча босқинчиларнинг, адолатсиз ҳукуматнинг, ноинсоний тузумнинг асосий мақсади бўлган, бундай шароитда мазлумлар шахс сифатида камолга етмайди, ўз фикри ва ҳуқуқини йўқотади. Полковник Шульц ўзини зиёли, маданиятли европалик ҳисобларди, аслида у шафқатсиз машинанинг бир мурвати, ноинсоний тузумнинг қонхўрларидан бири эканини кўрсатди. У ўзини буюк маданиятни яратган халқнинг вакили қилиб кўрсатишга қанчалар устомонлик билан уринмасин аслида маданиятнинг душмани эди. Буни Мустафо афанди Шульц билан яккама-якка баҳсга киришганда дарҳол тушунди ва билиб туриб ўзини ўлимга маҳкум этди. Мустафо афанди унга ўлими яқинлигини башорат қилиб, қора қалбига хавотир ва қўрқув солганди.

Мустафонинг мардлиги, вазмин гапириши фашистнинг жазавасини кўзгатди. У жар ёқасида турганини билса ҳам ўлимдан кўркмади. Ҳа, Генрих Шульц арий, оқсуяк, маданиятли германиялик, вермахтнинг энг яхши ва ўқимишли зобити экани билан фахрланарди, кўрдик, тоғдаги дарада яшовчи қандайдир овул имоми полковник Генрих Шульц рўпарасида ўтириб, ҳаёти ва ўлими унга боғлиқлигини билса ҳам унга хотиржам қаради. Ҳа, ҳа, Шульц бу одам ўлишдан кўркмаслигини кўриб турарди. Буниси камдек, чол яна сара арийга ўлими яқин эканини башорат қилишга журъат қилди. Бунга немис чидай олмади ва дадил гапирган руҳонийни осиб ўлдиришга буюрди. Атайин овулнинг энг кўринарли жойига дор курдирди ва одамларни кўрқувга солиш учун унинг жасади уч кеча-кундуз осилиб туриши чорасини кўриб қўйди.

Немислар Мустафо афандини қатл қилмоқчи эканликлари ҳақидаги хабар тезда овулга тарқалди, қўшни овуллардагиларга ҳам етиб борди. Учта қари чол – Мазан ва Тембот Око уйида тўпланди. Улар тоғдаги тасаввур қилиб бўлмайдиган ёвузлик – афандини қатл этиш ҳақида гаплашиб олишмоқчи бўлишди. Кеча совуқ бўлгани учун қариялар печка ёнида ўтиришди. Қадимий ва машҳур Чал овули кўп асрлик тарихида дор нималигини кўрмаганди, энди келгиндилар унга ҳурматли афандини осилмоқчи?

– Қанақасига бундай бўлиши мумкин? – жахли чиқарди думалоқ соқол кўйган, елкадор Мазан ҳассасини ерга уриб.

– Босқинчиларга ҳамма нарса мумкин, – йўталганча маънос жавоб берди Тембот.

– Одамлар бу дунёда нималарни кўрмайди! – файласуфона гап бошлади Око. – Биз немислар энг шафқатсиз ишлар қилишини, бегуноҳлар қонини тўкишини кўриб турибсиз. Улар қароқчилар, ҳеч кимга ачинмайди.

– Ҳа, улар бу ерларга бизга ачиниш учун келишмаган. Бу тўғри, – деди ғазабланиб Мазан, – аммо Худога хизмат қиладиган афандини қандай қатл этиш мумкин?

– Жуда оддий, бошқаларга ўхшаб. Бизнинг одамлар ва бизнинг Худомиз улар учун нима? – Око оғир хўрсинди, соқолини асабий силаб кўйди.

– Мустафо оддий одам эмас, уни Худо ярлақан.

– Ҳаммамиз Худонинг бандасимиз, Тембот. Уларга нима? Бунга тупуришади, – Мазан ғазабланганидан ҳассасини ерга қаттиқроқ урди.

– Худойим...

– Ҳа, сўра, қадрдоним Тембот.

– Наҳотки уларга Худонинг жазоси бўлмаса?

– Агар бўлса, у қани? – Мазан жаҳли чиқиб кетди.

– Улар қўлида ҳокимият, танклар, замбараклар, самолётлар, аскарлар бор. Мана шунинг учун кўркишмайди, – яна файласуфлик қилишда давом этди Око.

– Йўқ, йўқ, – бу гапга рози бўлмади Тембот. – Худо золимларни жазола-маслиги мумкин эмас. Улар одамларни қирмоқдалар, дин аҳллари қатл қилмоқдалар, бизни виждон ва ғуруримиздан айиришмоқчи. Келгинди лаънати аблаҳларга Худонинг қаҳри етиб бориши керак. “Шамолни чақирган бўронни уйғотади”, – деб бежиз айтилмаган.

– Пакана дўстим, биз бу ерда ўтириб гап сотаяпмиз. Улар эса энг яхши одамларимизни отишмоқда, осишмоқда. Бизнинг гапларимиздан нима фойда?

– Биз чоллармиз, кўлимиздан нима келади, Мазан? – Тембот елкасини қисиб кўйди.

– Чолмиз! Чолмиз! – алам билан ҳассасини ерга урди Мазан. – Биз ҳаммамиз ўзимизнинг бепарволигимизни қарилликка тўнкаймиз.

– Афсуски, биз чиндан ҳам чолмиз. Ё Мазан, сен бунга шубҳалаяпсанми? Агар ёш бўлганимизда бу ерда ўтирмасдик, аллақачон қароқчиларга қарши жанг қилаётган бўлардик, – эътироз билдирди Око. – Биз кучдан қолган чолмиз, нима қила олардик?

– Чолликка чолмиз, аммо бирон нима қилишимиз керак, – деди Мазан. – Душманларимиз афандини, тенгдошимиз ва дўстимизни қатл этишмоқчи, биз кўл қовуштириб, гаплашиб ўтираверамизми?

– Нима қилишни буюрасан? Бирор нимани таклиф қил.

– Билмадим, Око, аммо ниманидир ўйлаб топишимиз керак.

– Ҳамма гап шунда, билмаймиз.

– Аммо Мустафо билан бирга ўлиш бизнинг кўлимиздан келади. Қароқчиларга ташланиб, одамлардек ўлайлик! Майли бизни ҳам мўйсафид Мустафо афанди ва ўсмир Асҳад билан бирга қатл этишсин.

– Оҳо, жуда жасур бўлиб кетибсанми, Мазан. Агар биз улар билан бирга ўлсак, бундан нима фойда?

– Нима фойда дейсанми, Око?

– Ҳа, Мазан.

– Дўстларимиз Чалда ҳали одамлар қилиб кетмаган экан дейишади. Душманларимиз эса ҳамма чалликлар кўйга айланмаганини билиб олишади.

– Аммо немислар бизни ва ўнлаб одамларни отиб ташлашади, уйлари-мизни ёқишади. Мана биз нимага эришамиз.

– Сен нимани таклиф қиласан, Око?

– Билмайман, Мазан.

– Майли, мен чолман, аммо кўл қовуштириб ўтира олмайман. Эҳ, қайдасан йигирма беш ёшим? – томоғини қириб кўйди Мазан.

- Мен олтмиш ёшни ҳам рад этмасдим, – жўшиб қўшилди Тембот.
- Пакана, паст бўйли одамлар ботир бўлади, пакана хўрозларга ўхшаб уришишни яхши кўради.
- Албатта, паканалар сенга ўхшаб ўз соясидан кўрқишмайди, Око. Бу гапинг билан нима демоқчисан?
- Нимага сен дўстинг Мазанни кўлламаяпсан? Икковинг ҳам ботирсизлар, немис армияси икковингни кўриб тум-тарақай қочиб қоларди, – Око ҳазил қилиб вазиятни юмшатмоқчи бўлди.
- Око, сен узун бўйинли озғин хўрозсан. Озғин хўрозларнинг довуғи дунёга кетган. Ҳамма умид сендан, – Тембот ҳазилга ҳазил билан жавоб берди.
- Бирон нима қилиш керак, дўстлар, – деди талабчан овозда Мазан. – Ҳазиллашишга роса вақт топдинглар.
- Тўғриси айтмай, Мазан, сен айтгандек немислар найзасига ташланмоқчи эмасман. Мен у қадар жасур эмасман. Қариб қолдим.
- Қариб қолдингми, Око?
- Ҳа, Мазан.
- Қариб қолган бўлсанг, нега ўлимдан кўрқасан?
- Билмадим...
- Ўлимдан ҳамма – ёшлар ҳам, қарилар ҳам кўрқади, – деди Тембот. – Бу тўғри. Аммо...
- Унда ўлим кўркувидан ҳатлаб ўтиш керак, – деди жанговар кайфиятда Мазан.
- Бунинг учун қаҳрамон бўлиш керак.
- Балки, Око, балки, – Мазан хаёлчан печдаги оловга қаради.
- Тоғларда партизан гуруҳи бор дейишяпти. Бу тўғрими, Мазан? – жимликни бузди Тембот.
- Ҳа, тўғри, – деди Око. – Староста Касботни ўлдиришганда, бу партизанлар иши экани ҳақида гап тарқалганди. Ҳар сафар немис ўлдирилганда, омбор портлатилганда, ҳамма буни партизанлар қилишган дейди. Асҳад гранатаси билан икки фашистни ўлдирди. Одамлар буни ҳам партизанлар иши деяпти. Биз уларни кўрмаганмиз...
- Око, сен уларни қаерда кўрмоқчи эдинг? Улар ишини бажариб, тоғ ё ўрмонга кетишади, сенга ўхшаб иссиққина печка ёнида ўтиришмайди.
- Балки шундай, Мазан. Мен билмайман.
- Билмайсан ҳам. Улар ботир экан. Ўз ишларини қилишяпти. Сен билан менинг олдимга маслаҳат сўраб келишмайди.
- Мазан, улар сен айтгандай ботир бўлишса, нега бу ерга келиб фашистларнинг томоғидан олишмаяпти?
- Яна нимани хоҳлайсан, Око?
- Нимаиди? Ўрмонда бекинишни мен ҳам биламан.
- Наҳотки? Ҳозиргина қариб қолдим демаётганмидинг?
- Қарилгимни тинч қўй. Агар улар гуруҳ тўплаган бўлишса, ўзини партизанлар деб аташса, жанг қилишлари керак. Тоғларда бекинишса, улардан қандай фойда? – давом этди Око ўзиникини маъқулламоқчи бўлиб.
- Улар жанг қилишяпти, – яна Мазан партизанларни ёқлади.
- Ўрмонда ўтириб, қандай жанг қилишади? Бу ерда душманлар қамоққа олишяпти, отиб ташлашяпти, осишяпти.
- Уларники бошқача, ўз уруши бор. Мен ҳам фуқаролик урушида партизанлик қилганман, нима эканини биламан. Тўғри, ҳозирги вақтдагидай

самолётлар, танклар ва машиналар бизларда ҳам, уларда ҳам йўқ эди. Аммо бизга осон бўлмаган. Душманлар ўшанда ҳам золим ва шафқатсиз эди.

– Нималар деяпсан Мазан, душманларнинг меҳрибони бўлмайди, – файласуфлардай таъкидлади Око.

– Мана шу ерда ҳақсан, Око, – дўстининг фикрига кўшилди Мазан.

– Мен шунгача ҳам ҳақ эдим.

– Йўқ, ўлимдан кўрқиш эркакнинг иши эмас! – яна жиддийлашди Мазан.

– Мазан, мен сенга ўхшаган қахрамон эмасман. Мен кўп нарсадан кўрқимни тан олишга уялмайман. Ўлимдан ҳам кўрқаман.

– Сен ҳеч қачон жасурлигинг билан ажралиб турмагансан. Нимага сен билан дўстлашганимни билмайман...

– Худди бир ўзинг Деникинни тор-мор қилгандай гапираяпсан.

– Бас қил, Око. Ўзинг ҳам яхши биласан, ўшанда ёшим элликдан ошган бўлса ҳам жангчилар орасида ландавури эмасдим.

– Майли, Мазан, майли. Биз сени партизанларнинг энг ботири деб тан оламиз, – кесатди Око.

– Албатта, энг ботири. Мен ҳеч қачон сенга ўхшаган журъатсиз одам бўлмаганман.

– Ҳа, ҳа, мен сенга оқлар кўшинини бир ўзинг тор-мор қилгансан дедим-ку.

– Ўшанда биз оқ бўриларга қарши жанг қилганмиз. Ҳозиргиларини жигарранг дейишади, шекилли.

– Рангининг аҳамияти йўқ, бўри бўрилигича қолади.

– Англашимча, тоғлардаги партизанлар ҳозирги бўриларнинг терисини шилишаётган экан.

– Мазан, сен улар ўрмонда борми-йўқми, билмайсан.

– Улар бор. Немисларнинг колоннаси йўқ қилингани, зобит ва аскарлари ўлдирилгани, йўлда машиналари портлатилгани ҳақидаги гаплар бизгача етиб келди. Буларнинг ҳаммасини ким қилапти деб ўйлайсан? Сен ҳам, мен ҳам қилмадик. Демак, тоғларда партизанлар гуруҳи бор, кўринмас жангчилар бизнинг вақтимиздагидай душманларнинг адабини берапти, – Мазан жанговар йилларини эслаб, ғурур билан оппоқ соқолини силаб кўйди.

Око инкор этиб ўтирмади:

– Агар шундай қилишаётган бўлса, бу яхши. Қизик, агар партизанлар бўлса, командири ким экан?

– Билмадим, Око. Агар билганимда ҳам бу сирни, дўстим, сенга барибир айтмасдим.

– Айтмай кўя қол, – Око аразлагандек бўлди, Мазаннинг ҳеч нимадан хабари йўқлигини жуда яхши тушунса ҳам. У фақат сирли бўлгиси келади. Дўстлари у бу сирдан хабардор деб ўйлашлари ва ўз обрўсини ошириш учун атайин шундай қилади. Бу унинг учун одатга айланиб қолган.

– Сенлар гапираяпсанлар, баҳслашаяпсанлар, мен тиканда ўтиргандек ўзимни кўйишга жой топа олмаяпман, – узоқ жимликдан кейин гапга кўшилди Тембот. – Кўз ўнгимизда немислар биз учун азиз Мустафо афандини осишади! Бундай шармандаликдан сўнг қандай яшаймиз? Айтинглар, биз нима қила оламиз?

– Пакана, сенга яна такрорлайман, нимадир қилмоқчи бўлсак, бизни ҳам уларга кўшиб осишади, – деди Око. – Тўғрисини тан оламан, мен

ўзимни ўтга урмоқчи эмасман. Айтганимдек, бу ишлар учун жуда қариман. Нима қилиш кераклигига ақлим етмаяпти. Балки партизанлар қутқаришга келишар?

– Менимча, агар партизанлар бор бўлган тақдирда ҳам немисларнинг кучларини билгани учун келишмасе керак. Фашистларнинг танклари, зам-бараклари, пулемётлари бор, овулни тўлиқ ўраб олишган. Кеча уларнинг янги қисмлари келди. Партизанлар бу ерда нима қила оларди? – Тембот оғир хўрсинди.

– Билмадим, – деди алам билан Мазан. – Ҳатто ўйласам бошимга оғрик туряпти. Аммо ҳеч нима ўйлаб топа олмаяпман. Мустафо ва Асҳад билан бирга ўлишимиздан бошқа чора йўққа ўхшайди.

– Сенинг ўлганингдан нима фойда?! – деди Око.

– Менинг бошимга битта фикр келди, – деди Мазан уйнинг шифтига қараб. – Келинлар, эртага эрталаб учаламиз бу итларнинг бошлиғи олдига борамиз.

– Қандай мақсадда? – сўради Мазан.

– Овул оқсоқоллари ва бутун жамоат номидан унга қадимий овулимиз дорни кўрмаган, эшитмаган деймиз. Ҳатто Чал дарасида ҳам бундай ёвузлик бўлмаганини айтаемиз.

– Давом этаверчи, – деди Око.

– Халқнинг ғазаби келаяпти, деймиз. Бизнинг овулда дор ўрнатиб бўлмайди, деймиз. Ҳурматга сазовор афанди ва вояга етмаган болани осиб бўлмайди, деймиз.

– Сен ўйлайсанки, немис бизнинг илтимосимизга қулоқ солиб, ҳаммамизга раҳм қилади? – алам билан кулди Око.

– Бир уриниб кўрайлик.

– У бизни ва илтимосимизни жуда кутиб турибди.

– Биз нима йўқотамиз? Ҳаракат қилиб кўрайлик, – ўз гапида туриб олди Тембот.

– Мен бундан бир нарса чиқишига ишонмайман. Сенинг фикринг фойдасиз деб ўйлайман, – шубҳаланди Око. – Бекорга немислар олдида ўзимизни камситганимиз қолади.

– Биз халқ номидан элчи бўлиб борамиз. Камситилиш нимаси? – кизишди Тембот. – Биз элчи бўламиз. Элчиларга ўлим йўқ.

Дўстлари бахшашарди, Мазан эса Темботнинг таклифини ўйлаб жим ўтирарди, Око елкасини қисиб эътироз билдирарди. Пакана чол уларнинг якуний қарорини кутарди.

– Фойдаси бўладими ёки йўқми, борамиз, – кутилмаганда Мазан Темботни кўллади. – Бу ҳеч нима қилмасдан қўл қовуштириб ўтиргандан яхшироқ. Биз билан борасанми, Око?

– Шоқолдан шафқат сўрашдан нима фойда? Агар икковинг бориш керак десанглар, бирга борганим бўлсин.

Эрталаб учови овулнинг тепа қисмидан марказга тушаётганларида, гузарда иккита хода ўрнатилганини кўришди. Улар Мустафо ва Асҳадни қатл қилиш ва халқни кўркувга солиш учун қурилган дор эди. Овул кексалари илгари ҳеч қачон дор кўрмагани учун аввалига нима эканини тушунмадилар. Фақат бу ғалати қурилганини қуролланган аскарлар кўриқлаётганига эътибор бердилар. Чоллар яқинроқ бормоқчи бўлишган эди, аскарлар яқинига йўлатишмади.

– Вег! Вег!(Йўқолинглар!) – акиллади немис аскарлари ва чолларни автомат билан итаришди.

– Уларга қаранглар! Худди отасининг ерида тургандек! – жаҳли чикди Мазан, ҳатто фашистни силтаб юборди, урмоқчи бўлганди, журъати этмади, қўлини туширди. – Биз бошлиқларинг олдига келдик. Тушунаюпси-ларми, ҳайвонлар? Бошлиққа...

– Шнель! Шнель!(Тез кетинглар!) – аскар тўнғиллади яна.

– Бизнинг гузаримизга нималар ўрнатдинглар, итнинг болалари? – бақирди Тембот, бўйини баландроқ кўрсатиш учун эски одатини қилиб, оёқлари учида турди. – Бу нима?

– Уходи. Черт, уходи! – немис бўғиқ овозда рус тилини бузиб гапирди.

– Сендан сўраяпман, шайтоннинг боласи, бу нима?

– Черт, черт! – такрорларди немис.

– Сенинг бошинг чўрт кесилиб тушсин! – юрагини бўшатиб олди Тембот, қуруқ оғзи оғриганини билиб. У ердан музлаган тошни олиб, аблаҳнинг бошига туширгиси келарди, аммо журъати етмасди.

– Мен бу ишдан ҳеч нарса чиқмайди, деган эдим. Уларни биринчи куни кўриб турмаяпмиз. Булар шоколла, – деди Око ранжиб.

– Йўқ. Биз кетмаймиз.

– Унда нима қиламиз? – Око озғин узун бўйинини чўзди.

– Бизни бошлиқ ёнига қўйишларини талаб қиламиз, – Мазан ўз гапида туриб олди.

– Тўғри, – уни қўллади Тембот. У дароз Око ёнида ўсмирга ўхшарди, шунинг учун дўстлари билан баҳслашмай қўя қолди.

– Майли. Мен бу ерда сиз қанча турсангиз шунча тураман, агар бундан Мустафо ва Асҳадга фойдаси бўлса.

Қариялар аскарлардан ўзларини бошлиғи ёнига қўйиб юборишларини сўрашди. Тилни билмасларнинг тортишуви узоқ давом этди. Ниҳоят, аскарлардан бири ўтиб кетаётган аскарга қараб чулдиради, балки бошлиққа тоғликлар ҳайдаса ҳам кетмаётганини, уларни отиб ташлаш керакми ёки йўқми сўрашни айтгандир. Кеметов уларнинг ёнига келганида ҳам чоллар немис аскарларига ўзлари ҳақ эканликларини исботлашда давом этардилар, у нима учун аскарларга бўйсунушмаётганини ва нега кетмаётганларини сўраб, чал тилида тушунтирди:

– Бу сиз учун қайғули тугайди. Улар сизни ўлдиришлари мумкин. Қонун шундай. Улар ғолиблар.

– Биз иш билан келдик, – деди Мазан олдинга чиқиб ва қизил ҳассасига суянганча гапида давом этди: – Бизнинг немисларга талабимиз бор.

– Сизда ҳеч қандай талаб бўлиши мумкин эмас. Мен сизларга айтганимдек улар ғолиблар, куч ва ҳокимият қўлида. Сизнинг талаб қўйишга ҳақларинг йўқ, илтимос қилишингиз мумкин.

– Бу нима деганинг? Биз халқмиз, бурнимиз билан сув ичмаймиз. Бизнинг ўз талабларимиз бор, – давом этди Мазан. – Биз энг асосий бошлиқ ёнига келдик. – Буни капитанга айтиб, кекса чаллик қўшиб қўйди: – Биз –тоғликмиз!

– Ғолиблар билан эҳтиёт ва итоаткор бўлиб, жаҳлини чиқармасдан гап-лашингиз керак, – Кеметов чолларга маслаҳат берарди.

– Улар сен учун ғолибдир, – гапга аралашди Тембот. – Биз учун улар қароқчилар.

– Секин, секин! – огоҳлантирди Кеметов. – Бошингиздан жудо бўлишингиз мумкин. Мен сизни уларда куч борлиги тўғрисида огоҳлантирдим.

Кучи енгилмас. Буни Эльбрусга келгунча бутун оламга исботлашди. Ақллироқ бўлинг. “Пакана чол бунча чиранади, қўрқитади, нималарнидир талаб қилади. Ғалати! – ўйлади капитан Темботнинг бошидан оёғигача қараб ва бўйи қанчалигини чамалади. – Жонини нима ушлаб турган экан, норозилик билдиришига қараганда оч бўлса керак”, – Кеметов Темботга бошини ликиллатиб қўйди.

– Биз учаламиз сенинг раҳматли отангни биламиз дейишимиз кам, Танук билан бирга ўсганмиз, – ниҳоят гапга аралашди Око. – Бизга ёрдам бер, катта бошлиқларинг билан гаплашиб кўрайлик. Немислар бизнинг до-нишманд Мустафо афандини қатл қилишларига жим қараб туролмаймиз. Сен ҳам чалликсан! Қандай қилиб уни ўлдиришларига йўл қўйяпсан? Сен уларга хизмат қиласан. Улар айтганингни қилишади, бизнинг ёнимизни ол!

– Мен фақат полковникка сизнинг қабул қилиш ҳақидаги илтимосин-гизни етказа оламан.

– Ҳеч бўлмаса шуни қил. Ўз номингдан ҳам сўра. Сен ҳам бизнинг овулда катта бўлдинг, Жали сувидан ичгансан. Тезроқ бориб айт.

– Яхши, яхши. Фақат аскарлар билан уришманглар, баҳслашманглар. Уларга тегманглар. Мен ҳозир қайтаман.

Чоллар аскарлар билан бошқа уришмади, Кеметов қайтишини кутишди. У Шульцга чалликлар вакилларининг илтимоси ҳақида айтди, ўз номидан табиийки сўрамади. Немис чолларга рад жавобини берди.

– Бекорга кутиб ўзингизни қийнаманг. Полковник сизларни қабул қилмайди. У ҳозир олдинги қатордаги фронтга жўнаб кетаяпти, – деди Кеметов оқсоқоллар ёнига қайтиб келиб.

– Ишқилиб, у ердан бошқа қайтиб келмасин! – бақирди Тембот.

– Лаънати немис! – деди Мазан. – Чўчқа. Итнинг боласи! Уни отишга ўк йўқ.

– Гузарда нима ўрнатдинглар? – сўради Око Кеметовдан.

– Дор, – жавоб берди капитан, – яхшиликча уйингизга боринг. Бошқа сизга ҳеч қандай ёрдам бера олмайман.

Капитан кетди.

– Лаънатиларга қара! – деди жаҳли чиқиб Мазан. – Бу жинни Танукнинг ўғли ҳам немисларга ўхшаган шоқол экан.

– Агар у кийик бўлганда шоқоллар билан бирга юрмасди, – деди мас-хараомуз Око.

Улар соқчилар олдидан нари кетишди. Учта қария ҳассаларига суянган-ча гузарга – овул юрагига ўрнатилган дорга маъюс қараб туришди. Мазан пакана Темботга қаради, унинг соқолидан кўз ёшлари думалар, совуқда қотган қўллари билан сидириб ташларди. Око ҳам дўстларидан кўз ёшларидан ҳўл бўлган юзини яшириш учун ўгирилди.

– Бугун йиғлаётганимиздан уялмаймиз! – деди Мазан.

– Бошқа ҳеч нарса қўлимиздан келмайди, – Темботнинг кичик жусса-си йиғлаётганидан силкинарди. – Оҳ, лаънати ожизлик! Оҳ, шафқатсиз қарилик!

Улар бирмунча вақт ўзларини қўлга олиш ва тинчланиш учун жим туришди. Учта чол гузардаги дорга қараб, ўзларининг ожизликларидан уялиб, она заминининг шу қадар камситилганидан номус қилиб, бўғилиб йиғлар эдилар.

– Қандай кунларга қолдик! – Мазан зўр-базўр гапирди. – Бундай шар-мандаликни кўргандан кўра ўлганимиз яхши эди.

– Бир сен эмас, ҳаммамизнинг ўлганимиз яхши эди! – қўллади Тембот.
– Биз чалликлар бу қароқчилар олдида қанчалик ожизмиз, – афсусланадиган Мазан. – Босқинчиларнинг муқаддас гузаримизни оёқ ости қилишларига қарши ҳеч нарса қила олмаймиз. Наҳотки одамларимизни, Мустафо афандини дорга осишларига жим қараб турамыз?

– Нима қиламиз? – саволга савол билан жавоб берди Око.

– Ҳаммамиз душманни бўғзидан олиб, бирга ўламыз! Мана нима қилиш керак.

– Эҳ Мазан, биласанми, бунинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ.

– Лекин бошқаларга ўхшаб ўлардик. Бундай жим турсак, қўйлар отарига ўхшаб қоламыз, ахир, биз халқимиз, эркесвар тоғликмиз!..

– Сен бекорга халқдан ранжияпсан, Мазан. У айбдор эмас. Овулда эркаклардан фақат чоллар, мажруҳлар ва болалар қолган. Душманнинг томоғидан оладиган одам йўқдай кўринса ҳам, аслида мардлар бор. Чалда қанча немисларни ўлдиришди. Фашистлар Мустафо афанди ва Асҳадни шу сабабдан осишмоқчи.

– Шундайликка шундай, – юмшади Мазан, – аммо босқинчиларни куну тун қириш керак.

– Ўзинг биласан, биз бундай кучга эга эмасмиз.

– Партизанлар қаёқда экан? – Тембот ҳаяжонланганидан совуқ бўлса ҳам бўркини бошидан ечиб, қўлига олди.

– Улар керакли жойда жанг қилишаётган бўлишса керак, – деди Мазан. – Бунга шубҳаланмасанг ҳам бўлади.

– Балки улар Мустафо афанди ва Асҳадни қутқариб қолишар? – Тембот дўстига умид билан қаради, гўё партизанлар келиши Мазанга боғлиқ бўлгандек.

– Билмадим. Даргумон. Улар шунча кучни қаердан олишади? Немисларнинг бу ерда аскарлари кўп. Танклари, замбарак ва пулемётлари бор.

Чоллар ҳассаларига таянганча жим, ғамгин ҳолда тепадаги қоялар томон – ўз уйларига қайтишарди. Қалбларида алам, гўё бутун халқнинг қайғули юкини букилган елкаларига ортмоқлаб кетардилар. Уларнинг кучсиз тиззалари учун овулнинг тепа қисмига олиб борувчи қиялик оғирлик қиларди. Ҳақоратланган, камситилган қариялар секин одимлашарди, аммо ҳали ҳам қалбларида умидлари сўнмагани, нима қўлларидан келиши мумкинлиги тўғрисида ўйлашарди. Учаласи қўшни эди. Уйларига тарқалиб кетишларидан олдин тўхташди, пастдаги гузарга қарашди. Бу ердан ҳам аскарлар кўриқлаб турган дор кўриниб турарди. Овул кўчаларида бир неча жойида танклар, замбараклар, пулемётлар қорайиб кўринарди.

– Ҳа, бахтга қарши биз улар олдида ожизмиз! – жимликни Око бузди.

– Дарамизга етиб келишган бўлса ҳам бизнинг уларникидан кўра кучлироқ кучимиз бор, – деди Мазан.

– Қани у? – дарҳол сўради Око.

– Бу куч – армиямиз! У бизни офатда қолдирмайди.

Довон томондан одатий бўлиб қолган қурооллар гумбурлаши эшитилиб турарди. Чоллар жим тинглашди. Бу гумбурлашлар кун сайин яқинлашиб, одамларга умид бағишларди.

Охирги тунда қатлга ҳукм этилганлар ухлашмади. Мустафо ич-ичдан ўзига ёпишиб ўтирган Асҳадга ачинарди. У бугун гузарда кўрган дор икковини кутаётганини тушунарди. Шу боис чап қўли билан ҳали жуда ёш

Асҳаднинг елкасидан кучди, ўнг қўли билан бошини силар экан ўйлади: “Бу бош эртага иссиқликдан маҳрум бўлади, муздай совийди. Бечора бола, бахтсиз она! Ҳа, одамлар мусибати ва аламларининг чегараси йўқ”. Кечкурун гузарда кўрган нарсаси ҳақида болага гапирмади. Ҳозир бола ухлаб олсин дея жим ўтирарди, аммо Асҳаднинг уйқуси келмасди. У гап бошласа ҳам Мустафо давом эттиришни истамасди. Улар қоронғиликда бир-бирларининг юзини кўрмасди.

– Улар бизга нима қилишар экан, афанди?

– Ухла, азизим, ухла! – деди Мустафо унинг қалин сочларини силаб.

– Ухлай олмаяпман.

– Ухлашинг керак.

– Кўзимга уйқу келмаяпти. Келинг, гаплашиб ўтирамыз. Мен сизнинг гапларингизни тинглашни яхши кўраман.

– Ухлаб турганинг яхши эди, болам. Балки эртага бизни оғир кун кутаётгандир. Куч тўплашинг керак.

– Бизни қаергадир олиб кетишадими?

– Билмадим, Асҳад.

– Улар бизни ўлдиришадими?

– Эҳтимол. Билмадим. Ухла, – Мустафо қандай йўл тутиш кераклигини билмасди: улар учун дор қурилганини, осишмоқчи эканликларини айтсинми ёки умрининг қолган соатларида ўлдирмасликларига умид боғлаш имкониятини берсинми?

Афанди узоқ ўйлаганидан кейин йигитга эртага уларни қатл қилишлари ҳақида айтмасликка қарор қилди. У йигитни қўллаб турмоқчи бўлди, ўзининг қалбида ҳам умид учкунларди, балки қаёқдандир нажот келар. Ҳаётда умуман хаёлга келмаган, қутилмаган воқеалар содир бўлиши мумкин. Ўзининг ҳам яшагиси келарди, аммо ёрдам келиб бола қутқарилса, бундан кўпроқ хурсанд бўларди. Мустафо ҳаёт ва ўлим ҳақида жиддий хаёлларга борарди. Ҳа, ҳаёт – бебаҳо неъмат! Ҳаёт берган қувонч ва роҳат инсонни фикрлашга ўргатишини, жирканч майда нарсалардан юксакликка кўтаришини тушунарди.

– Сиз нима деб ўйлайсиз, афанди? – афандининг хаёлини бузди Асҳад.

– Нима ҳақида?

– Улар бизларга нима қилишади?

– Билмадим, кўрамыз. Ухла, ўғлим, ухла.

– Ухлай олмаяпман. Уйқум тоғнинг ортига кетиб қолди.

– Сен уни чақириб ол.

– Қайтиб келгиси йўқ.

– Сен ҳаракат қилиб кўр.

– Ўхшамаяпти.

– Сен уни мулойимроқ овозда чақир.

– Чақираяпман, аммо қайтмаяпти.

– Ундай бўлса, гаплашамиз.

Мустафо йигитча ухлай олмаслигини тушунди. Шунинг учун у йигитча онгига сабр ва жасорат туйғуларини сингдириш учун суҳбат қуришга қарор қилди. Айнан шу хислатлар эртага икковига ҳам керак бўлади.

– Мен фашистлар бизни ўлдиришларини биламан, – деди Асҳад бирдан.

– Сен буни қаёқдан билдинг, болам?

– Қаёқдан бўларди? Улар ҳатто душманчилик ҳаракатида шубҳа қилинганларни ҳам отиб ташлашадику, биз эса фашистларни ўлдирдик. Бизни албатта қатл қилишади.

– Унда нимага мендан улар бизни нима қилишади, деб сўрадинг?

– Сиз билиш-билмаслигингизни аниқлаш учун. Агар билмасангиз, сизга айтмоқчи эмасдим.

– Шунақа де!

– Мен икки фашистни ўлдирдим. Немислар албатта қасос олади.

– Сен ўлимдан қўрқмайсанми?

– Ўлимдан қўрқаман, яшагим ҳам келяпти.

– Нима учун унда немисларни ўлдирдинг? Сен ахир ўлим билан жазолашларини билардинг-ку!

– Бошқача қилолмасдим.

– Энди ўлдирганингга ачинаётгандирсан?

– Йўқ.

– Нимага?

– Улар бизнинг одамларни ҳар қадамда ўлдиришяпти. Мен учун Ватанинг озодлиги ўз ҳаётимдан кўра муҳимроқ. Мен Ватанимни озод қилиш учун нимадир қилганимдан хурсандман.

– Аммо сен яшашни истайсан ва ўлимдан қўрқасан-ку?

– Ҳа, аммо мен қўрқоқ ёки хоин бўлиб яшай олмайман.

– Сени энди тушундим, Асҳад.

– Сиз мени ҳимоя қилиб, фашистни ўлдирганингизга ачинаяпсизми?

– Ҳеч кимни ўлдирмаган яхшироқ, болам...

– Ҳеч кимни ҳеч қачонми?

– Ҳа, ҳеч кимни ҳеч қачон. Аммо ундай бўлмайди.

– Бу қачонлардир бўлиши мумкинми? Нима деб ўйлайсиз?

– Билмадим, болам, билмадим. Мен жуда истардим, аммо...

– Нимани?

– Ҳозирча ҳаммаси бизнинг Азим ёзгандек бўлаяпти: “Биттаси бошқасининг орқасидан кувади, етиб олади ва йўлда бўғади, бало туғилади. Айбсизлар эса шу балонинг жабрини тортишга мажбур бўладилар”. Шунақа, ўғлим. Азим ҳар қачонгидек ҳақ. Мана бизнинг уйимизга ҳам шафқат нималигини билмайдиган бўғувчилар бостириб киришди. Шунинг учун биз ҳам одамларни ўлдиришга мажбур бўлдик.

– Сиз уларни одам деб ўйлайсизми?

– Қиёфаси одамга ўхшайди-ку?

– Қиёфаси ўхшаса нима бўпти?

– Мен ҳеч қачон қотиллик қиламан деб ўйламагандим...

– Сиз ва мен қотилмизми?

– Мен ва сен одамларни ўлдирдик!

– Йўқ, мен учун улар одам эмас.

– Уларнинг бизникига ўхшаган қўл-оёқлари, кўзлари бор. Улар ҳам одам тилида гаплашишади... уларни ҳам дунёга аёл келтирган, кўкрак сути билан боққан...

– Улар фашистлар, бизни ўлдириш, хор қилиш, ғуруримиз ва эркимиздан маҳрум қилгани келган. Ўзимизни, уйимизни ҳимоя қилаётганда душманларни ўлдириш – бу қотилга айланди дегани эмас. Бизни мактабда шундай ўқитишган. Саид Умарович шундай деган.

– Сен нима деб ўйлайсан, биз қотил эмасмизми?

– Йўқ. Ўзингизни қотилман деб ўйламанг. Мен қотиллик қилдим деб ўзингизни қийнаманг. Сиз менинг орқамдан ўлдириш учун қуваётган душманни ўлдирдингиз.

Мустафони боланинг фикр юритиши хайрон қолдирди. У Асҳад янги мактабда таълим олганини, аъло баҳоларга ўқиганини, кўп китобларни мутолаа қилганини, Саид Оқмирзанинг ўқувчиси эканини сира ўйламаган экан. Афандининг болага хурмати ошиб, унга яқинроқ сурилди.

– Майли, Асҳад, мен ўзимни ва сени қотил деб ҳисобламайман. Оламда қутлуғ уруш ҳам бўлади. Сен ҳақсан, ўғлим. Биз ўз еримизнинг шафқатсиз душманларига қарши қутлуғ уруш олиб бораяпмиз. Бу бизга аждодларимиздан мерос қолган ва уни кўз қорачиғидек асрашни буюришган. Биз душманларни қутлуғ жангда ўлдирдик.

– Мана энди бизнинг фикримиз бир жойдан чиқди, хурматли афандим. Биз қилган ишимиздан афсусланмаймиз?

– Ҳа, афсусланмаймиз.

Мустафо ҳаёт билан видолашиш ачинарли эканини айтмоқчи бўлди, аммо ўзини тўхтатиб қолди, Асҳадга ҳам, ўзига ҳам ожизлик туйғусини сингдиришни хоҳламади. Аксинча у Асҳадга инсон инсон сифатида яшаши ва ўлиши керак деган мардона туйғуни сингдириши кераклигини тушуниб турарди. Мустафо бу ақлли ва ўқимишли бола дорга ёвни енгандек ўлим кўрқувини енгиб боришини истарди. Бу йигитчага ўлимдан кўркиш ҳисси одамни майдалаштириб юборишини тушунтирмоқчи эди. Чални босқинчилар эгаллагандан кейин бу фикри тўғрилигига амин бўлди. Шу ҳақда жимгина ўйларди: “Кўпчилик ўлимдан кўрққани учун душманга хизмат қиляпти. Мана шунинг учун эртага Асҳад иккимизни кутқариш учун одамлар ташланиб, душманнинг бўғзидан олишмайди. Улар ўлимдан кўрққанлари учун бизга қараб оҳ-воҳ чекишади, ачинишади, кўз ёш тўкишади, дод-вой солишади, фақат бизни кутқариш ҳақида ўйлашмайди. Кўрқув ҳисси кўпинча одамларни кўрқоқ ва пасткашларга айлантиради. Босқинчиларга бошини эгадиганларнинг ҳаммаси ҳам ўз истагига кўра бундай қилишмайди. Ўлимдан кўркиш ҳисси қандай кўрқоқларни пайдо қилади, буни ўйлашнинг ўзи даҳшат!” Мустафо бир воқеани эсига олди, Чалга гитлерчилар келишидан икки ой илгари даранинг энг моҳир мергани бўлган Жамбот бир неча чўпон билан бирга баланд ёзги яйловда эди. Улар яйлов устида пастлаб учаётган самолётни кўришди. Самолётни кузатиб турган ўсмир чўпон бақирди:

– Бу немис самолёти!

– Буни қаердан билдинг? – сўради Жамбот.

– Биламан, унда қора хоч бор экан. Бизнинг самолётларимизда қизил юлдуз бўлади.

Бола ҳақ бўлиб чиқди. Фашистларнинг жосус самолёти бу ерларда ўқ узадиган аскарлар йўқлигини билгани учун пастлаб учарди.

– Балки мўлжалга тегизарман! – деди Жамбот ва ўқ узди.

Самолёт ортидан қора тутунли узун дум қолдириб, жарга қулади.

Чалга босқинчилар келганида кўрқувдан бўлса керак, Жамботни сотишди: балки кимлардир мендан илгарироқ етказди ва шерик сифатида жавоб беришимга тўғри келади деб ўйлаган бўлса керак. Немислар Жамбот ва унинг икки қизини отиб ташлашди. Буни эслаб Мустафо бошини чайқади ва Асҳадга қараб деди:

– Ҳеч ким қачон ўлишини ва унинг сабабини билмайди. Шунинг учун доим ўлимга тайёр бўлиб туриш керак. Бу ҳақда кўп китобларни ўқиганман ва кўп ўйлаганман. Агар ўлимга тайёр бўлсанг, охирги соатда уни доноларча ва мардларча кутиб оласан. Тушунаяпсанми, Асҳад?

– Тушундим.

– Яхши, ўғлим. Балки ухларсан?

– Ухлагим йўқ.

– Афсус.

– Нега сўраяпсиз?

– Эртанги кунимиз оғир бўлади...

– Ҳечқиси йўқ. Энди бизнинг ухлаш учун чексиз вақтимиз бўлади...

– Ким билади?.. – бу сўзларни афанди қалбида ҳали ҳам умид учқуни борлиги учун айтганди.

– Мен сизнинг юзингизни кўрмаётганимга ачинаяпман.

– Мен ҳам сенинг чехрангни кўргим келаяпти, ўғлим. Лекин ҳозир тун, бу эски ертўла зах, совуқ, қоронғи...

– Онамни ҳам жудаям кўргим келаяпти. Эҳ, мен уларни ранжитиб қўйдим, бахтсиз қилдим. Мен ўзимдан кўра онамга кўпроқ ачинаяпман. Немислар мени ўлдиришса, уларга нима бўлади? Бундай жудоликка қандай чидайдилар?

– Оллоҳ ҳамма нарсага қодир, ўғлим...

– Сиз бирор нарсдан умид қилаяпсизми?

– Тирик одам токи нафас олишга кучи етар экан, доим умид қилади. Бежиз айтилмаган: “Чўкаётган одам хасга ҳам ёпишади”.

– Албатта. Фақат мени онамнинг олдиларида ўлдиришмаса эди. Эҳ, фақат онагинам мени ўлдиришганини билмасалар эди. Агар бизларни Окмирза, Годо ва бошқаларга ўхшаб бу ердан олиб кетсалар, онам билмасдилар. Ҳатто лаънати фашистлар мени отиб ташлаганларида ҳам улар мени қайтиб келади деб кутардилар. Бўлмаса...

– Кошки эди...

– Ҳурматли афанди, ҳаётда даҳшатли нарсалар бунча кўп?

– Ҳаётда ёмон нарсалар кўп, аммо яхшилари ҳам йўқ эмас. Дунё шундай тузилган. Ҳеч нима қилиб бўлмайди.

Мустафо Асҳадга овулнинг асосий майдонида дор ўрнатишганини ва немислар эртага бизни овулдошларимиз кўз ўнгида ошишади деб айтишни истамади. Афанди ўсмирнинг онамнинг кўз ўнгида ўлдирмаса бўлди деган умидини пучга чиқаргиси келмади.

– Нимага жим бўлиб қолдингиз, Мустафо афанди? – совуқдан қотиб қолган Асҳад унга қаттиқроқ ёпишди.

– Ўйлаяпман.

– Нима ҳақида?

– Ғалати савол, ўғлим. Биз сен билан бугун ўйламасак бўладими? Умуман олганда одамда ҳар доим ўйлашга нарса топилади.

– Агар бизни ҳозир бу ердан олиб кетишганларида яхши бўларди. Сиз нима деб ўйлайсиз, олиб кетишадими?

– Балки. Тонг тундан ақллироқ. Кўрамиз. Ухла, ўғлим, – деди мулойимлик билан Мустафо, бироқ Асҳаднинг уйқуси келмасди...

Афандини Шульц олдига олиб боришган кечаги кундек бугун ҳам совуқ эди. Овул кўчаларидаги қор қотиб қолганди. Одамлар Чалдаги аскарлар,

танклар, пулемётлар сони кечаги кундагидан анча кўпайганини кўриб, хавотирга тушишди. Охирги пайтларда немис ҳарбий қисмлари овул орқали довон томонга кўп ўтадиган бўлиб қолганди.

Босқинчилар тушда халқни овулнинг марказига ҳайдаб келдилар. Фашистлар ўзларининг сеvimли руҳонийсини қатл қилишаётганларини овулликлар кўришларини ишташганди, шунда улар бу ерда ўрнатилган ҳукумат вакилларининг гапларига итоат қилмаганларни нима кутишини тушунишади деб ўйлашарди. Ҳукуматга қарши бориш, унинг қонун ва тартибларини бузиш – жиноят. Бундай жиноят учун ўлим жазоси берилади...

Жали ирмоғига яқин овул гузарида гитлерчилар зўрлаб ҳайдаб келган қариялар, аёллар, болалар турарди. Уч ўртоқ – Мазан, Тембот ва Око ҳар доимдагидек бирга эди. Уларнинг ёнида Бисмилат, Хадичат, Зари, Зулихат, Асҳаднинг онаси Майрусхон ҳам бор. Бечора она ўғли асирга олинган кундан бери ўзини кўйишга жой тополмасди, ухлмасди, овқатланмасди, йиғларди, овул бўйлаб ўғлини қутқариб қола оладиган одамни изларди. Аммо ҳеч ким ёрдам бера олмасди. Унга қариндоши бўлган старостага мурожаат этишни маслаҳат беришди. Майрусхон унинг ёнига югуриб келди. Староста Камол ёрдам бериш ҳақида ўйлаш тугул, унга бақариб:

– Уятсиз, ёрдам сўрашга қандай журъат этдинг? Сенинг ўғлинг шарафли герман кўшинининг зобит ва аскарини ўлдирди, ўғлинг бизнинг дўстларимиз душмани, демак, бизнинг ҳам душманимиз! – деди.

– У ҳали бола, нима қилаётганини билмаган! – деди Майрусхон, старостанинг оёғига тиз чўкишга тайёр бўлиб. – Ота-онанг ҳаққи ўтинаман, ёрдам бер. Ўғлимни қутқар. Сенинг онанг менинг холам эдику!

– Сенинг ўғлинг қотил! Буни тушун ва мендан сўрама, немислар олдида уялтирма, улар жуда кучли ва енгилмас. Мен ҳеч нарса қила олмайман.

Староста эшиги ёнида Майрусхон йиғлаб узоқ ялиниб турди, аммо у ҳатто ўтиришни ҳам таклиф қилмади. У йўл бўйи йиғлаганча староста Камолни, немисларни, урушни, бутун оламни лаънатлади. Овулнинг асосий майдонига келганида, ҳали у ўғлининг қатл этилишига гувоҳ бўлишини билмасди. У бошқа овулликлар сингари қандайдир йиғинга ҳайдаб келиш-япти деб ўйлаганди. Бу оппоқ киш куни унинг учун энг қора ва қонли кун бўлиши хаёлига ҳам келмаганди. Майрусхон дорга қараб, умуман нима эканини тушунмади. У бошқа овулдошлари каби ҳеч қачон дорни кўрмаганди. Шу боис ёнида турган Бисмилатдан сўради:

– Бу лаънатилар гузарга нимани ўрнатишибди, Бисмилат?

– Билмадим, қандай жавоб беришни ҳам билмайман, – деди темирчининг хотини, гарчи кимдир унга бунинг дор эканини айтган бўлса ҳам. – Ўзинг қалайсан, Майрусхон?

– Асти сўраманг. Мен ҳатто бошпанасиз итдан ҳам бахтсизроқман.

– Ҳаммамизнинг бошимизда ташвиш...

– Биладан, азизим, сизнинг бахтсизлигингиз ҳақида эшитдим.

– Сабр қилайлик.

– Ҳаракат қиляпман, азизим. Нима деб ўйлайсиз, бизни нима учун бу ерга тўплашган экан?

– Билмадим. Балки айтишар.

Ўша ерда турган эси паст Томуй баланд овозда деди:

– Осишади! – деди.

– Нима дединг, Томуй! – сўради Майрусхон, унинг сўзини аниқ эшитган бўлса ҳам.

– Осишади, – қайтарди Томуй. – Гузарда турган нарсани дор дейишади.
– Бемаъни гапларни гапирма! – Бисмилат Томуйнинг қўлидан тортиди. – Нима деб қариллаяпсан? Бундай гапларни бошқа айтма. Унга аҳамият берма, Майрусхон. Ахир, у касал.

– Кимни осишмоқчи, Томуй? – сўради Майрусхон. – Сен буни қаёқдан биласан?

– Одамлар айтишди, эшитдим, Мустафо афандини осишар экан.

– Мустафо афандини, – ишонмагани учун Майрусхон қайтадан сўради.

– Ҳа.

Томуй немислар Асхадни ҳам осишмоқчи эканини чиндан ҳам эшитмаган ёки охириги дақиқада ўсмирнинг онаси шу аёл эканини билиб унинг отини айтмаган.

– Мустаффо афандини дедингми, Томуй! – деди яна хавотир билан Майрусхон.

– Ҳа, Мустафо афандини.

Хавотир ва ғамга ботган Майрусхоннинг боши ишламай қолди.

– Нимага бизни совуқда ушлаб туришибди? – Мазаннинг овози чикди, у Тембот ва Око билан омма олдида дорга яқин жойда турарди. – Болалар музлаб қолишади. Лаънатиларга нима керак ўзи?

– Секинроқ! – деди Око дўстини эсини жойига келтириш учун. – Кимдир немисларга уларни лаънатлаётганингни чақиб берса, тамомман деявер.

– Майли!

– Дўстинг бўлганимиз учун мени ва Темботни ҳам қамоққа тортиб кетасан.

– Қўрқмасангчи, Око, ким уларга айтади? – эътироз билдирди Мазан.

– Одамлар орасида шундайлари доим топилади...

– Око, сен ҳар доимгидек қўрқиб кетдинг.

– Йўқ, Мазан, мен қўрқоқ эмасман. Лекин бемаъни жасоратни ёқтирмайман, чунки уни фойдаси йўқ.

– Унда қўйдайд жим туравер.

– Қўрқоқмасман, бироқ бошимни бекорга дорга тикмайман.

– Ҳамма қўрқоқлар ўзининг қўрққанини билдирмаслик учун доим баҳона топади. Шунинг учун ҳам муқаддас гузаримизга дор қурилди, биз эса отардаги қўйларга ўхшаб жим турибмиз.

– Унда қўй бўлма, Мазан, бориб немисларнинг ёқасидан ол.

– Бораман ҳам, Око.

– Бор. Нима қилиб турибсан? Улар сени отиб ташлашади ёки дорга осишади. Дор тайёр турибди.

– Шундай яшаганимиздан кўра дорга осилганимиз яхшироқ. Қўрқувдан титрагандан кўра, қулдек букилгандан кўра...

– Мазан, кўп гапирмасдан ҳаракат қил!

– Мен бир ўзимми?

– Унда нимага гапирасан?

– Аламимдан гапираяпман, Око, аламимдан.

– Бундай қилишдан фойда йўқ.

– Наҳотки уларни кўз ўнгимизда осишса? – гапга қўшилди Тембот.

– Йўқ, сендан уялишади, – жавоб берди Око ўзидан ўзи норози бўлиб.

– Биз қандай нотавон ва бахтсизмиз!

– Нолима, илтимос! – жаҳли чикди Мазаннинг. – Уларга ҳам бас келадиганлар топилар. Унутдингми?

Марказий майдон аскарлар билан ўраб олинганди. Шунингдек, аскарлар ҳайдаб келинган овулликларнинг дор яқинига йўлатишмай, тўсиб туришарди.

– Эҳ, лаънати уруш, – хўрсинди Тембот.

У шу сўзни айтиб тугатиши билан полковник Шульц бошчилигидаги ҳарбийлар гуруҳи дор олдида пайдо бўлди. Бир дақиқадан сўнг ертўладан ҳукм этилганларни олиб чиқишди. Мустафо бўри терисидан тикилган пўстин, кулранг бўрк кийганди, у тасбеҳини ўгирганча шошилмасдан кадам ташларди. Ортидан эски қора пальто ва кичкина қалпоқ кийган Асҳад келарди.. Улар пайдо бўлишлари билан халойиқ увиллаб юборди. Майрусхон ўғлини кўрди ва уни ҳам қатл этишларига ақли етиб, ўзини билмай бақирди:

– Асҳад, ўғилгинам, Асҳад! – у олдинга отилди, аммо аскарлар бир кадам ҳам юришга йўл кўйишмади. Аёллар уни ушлаб қолишди, аммо она қатлга кетаётган ўғлини кўриб, бақириб йиғлаб юлқиниб аёлларнинг кўлидан чиқди.

Асҳад онасининг овозини эшитиб, уни кўзлари билан қидира бошлади. Кўриб, унга жилмайди ва бошини эгди, халойиқ томон отилган эди, аммо аскар уни ушлаб қолди. Ҳукм этилганларни дор томон олиб боришди. Мустафо афанди хотиржам кўринарди, бошини баланд кўтарганди, кекса бўлишига қарамай қаддини тик тутарди. Дор олдида келиб тўхтади, юзини халқ томонга ўгирди. Шу лаҳзада унга интилиб йиғлаётган қизини кўрди ва сени кўрдим деган маънода бошини қимирлатди. Афанди яна бир марта сезиларли даражада бошини эгди. Бу қизига берилган белги эди. Сўнг яна тасбеҳини ўгира бошлади.

Мустафонинг қизи Даумхон отаси ёнига ўтишга ҳаракат қилиб, йиғлаганча бақирди:

– Ота! Ота! – аскарлар уни кўполлик билан итариб юборишди.

– Бу бизнинг афанди! – бақирди халойиқ ичидан кимдир. – Уни ўлдириб бўлмайди! Дин пешвосини қатл қилиб бўлмайди! Худо сенларни жазолайди!

Шульц Кеметовдан бақираётган эркак нима деяётганини сўради. Капитан таржима қилди. Полковник кузатиб турунлар, агар у яна бақирса кўлга олинлар деб буюрди. Шу пайт Шульц ёнида турган немислардан бири бир кадам олдинга чиқди ва чалларга тушунарсиз гапларни коғоздан ўқиб берди. Кеметов таржима қилди. Бу ҳукм эди. Унда ҳар бир ўлдирилган немис учун бир неча тоғлик ўлдирилиши, янги тартибга қарши бўлганларга шафқат қилинмаслиги алоҳида таъкидланганди. Мустафо ўзини биринчи бўлиб дорга олиб боришларини сўради. Буни рад этишди. Шульц йигитчани ҳимоя қилиб зобитни ўлдирган афанди унинг қандай ўлишини кўришини истади. Бу билан полковник ўлими олдидан иродали афандига руҳий зарба беришни кўзлаганди.

Кичик зобит-жаллод Асҳадни дор остига кўйилган бўялмаган курсига чиқишга мажбур қилди. Йигитча охирги марта ўзининг болалик оламига хаёлан назар ташлади, ўзи капалак тутган қияликларга, югуриб юрган кўчаларига, яна бир марта унга қараб талпиниб, юракларни эзиб бақириб йиғлаётган онасига қаради. У онасига жилмаймоқчи бўлди, аммо томоғи ғиппа бўғилди, шу вақтда жаллод сиртмоқни бўйнига ташлаб арқонни тортганди ва Асҳаднинг жонсиз танаси онаси, овулдошлари кўз ўнгида

тебрана бошлади. Мустафо афанди қилт этмади, кўзларини хиёл юмди, тасбеҳ ўгиришни тўхтатди. Унга навбат келди. Ёнига кичик зобит-жаллод яқинлашди. Мустафо курсига чикди, ҳаммани ҳайрон қолдириб тасбеҳини ўгира бошлади. Бир неча лаҳзадан кейин кўз ўнгидан ҳамма нарса йўқолди: тоғлар, қиш куни, овул, тўпланган халойиқ, дўстлари ва душманлари, оғрик ва азоблар...

Сиртмоқ тортилгунча Майрусхон умид билан мўъжиза рўй беришини кутди, ўғлининг жасади тебраниб қолганда “Менинг ўғлим!” дея бақирганча олдинга ташланди. Аскарлар уни орқага итаришди. Бир неча сониядан кейин у Бисмилат ва Зари қўлидан юлқиниб чиқиб, дор томонга интилди. Аскар уни автомати билан урди. Майрусхон гарангсиб туриб, Бисмилат оёқлари ёнига йиқилди. Темирчининг хотини унга энгашганда ҳушидан кетганини кўрди. Бисмилат унинг кўкрагига бош кўйиб, юрак уришини тинглади. Юраги жуда секин урарди. Уларга қараб турган эркак ва аёллар оғир хўрсинишди...

Қадимий Чал тарихида бу кун энг қайғули кун бўлди, одамлар кўз ўнгидан рўй берган фожиа уларнинг қалбларида чексиз ғам-алам қолдирди...

Қиш совуғи забтига оларди, лекин ҳар доимгидек қиш баҳор келишини кўрқиб кутарди. Тоғлар ва қатл куни бир-бирига хўмрайиб қарашарди.

Довон томондан ҳарбий қуроллар гумбурлаши янада аниқроқ эшитила бошлади.

Кекса руҳоний Мустафо афанди ва ўсмир Асҳад қатл этилган куннинг биринчи тунида кичик зобит-жаллод уйи остонасида орқасига пичоқ санчиб ўлдирилди. Яна овулда буни партизанлар қилишди деган гап тарқалди, аммо аниғини ҳеч ким билмасди ва немислар яна халқ қасоскорларининг изларини топа олишмади. Фашистлар жазо чораларини кучайтиришди, тинтув қилишлар ва қамокқа олишлар бошланиб кетди. Дорни икки кунгача олиб ташлашмади. Бу халққа улар ўрнатган янги тартибга сўзсиз бўйсунуш кераклигини эслатиш учун атайин шундай қилинди. Босқинчилар халқни қанчалик кўрқувга солишга ҳаракат қилишмасин барибир тоғларда жасур инсонлар яшаётгани ҳар куни сезилиб турарди.

Кимдир жабр чеккан одам буюк деган экан: унда ер остидан отилиб чиқадиган оқимдагидай ҳамма тўсиқларни енгиб ўтувчи куч яширинган бўлади. Фашист босқинчилари ўзлари забт этган ўлка ва мамлакатларнинг аҳолисига қанчалик жабр қилишмасин кўп сонли ёки оз сонли халқларнинг ҳар бирида ер остидан отилиб чиқадиган оқимдагидай яксон этувчи куч тўпланиб борарди. Бу ҳар қандай зулмга асосланган қонхўр ҳукуматда юз берадиган муқаррар ҳодиса.

Гитлер босқинчиларининг қутуришлари, ноинсоний турмуш тарзи, ирқчилик назариясига ёпишиб олиб ўзгаларни камситишлари, талон-торожлари, бегуноҳ кишиларни отиб ўлдиришлари халқда зўравонларга қарши нафратни тобора кучайтирарди. Немислар кўп тоғликларни қатл этишди, аммо халқ қалбидаги эркесварлик ва ботирликни йўқота олишмади. Тоғларда ҳали мард ва виждонли одамлар яшарди, улар аждоқларидан мерос беназир ахлоқий фазилатлардан воз кечгандан кўра ўлимни афзал кўрарди.

Қатл этилган куннинг эртасига дарада немисларнинг қурол-яроғ олиб кетаётган автоколоннасига хужум уюштирилди. Портлатилмаган битга ҳам

машина қолмади, барча ҳайдовчию соқчилар ўлдирилди. Бу Ҳорун бошчилигидаги партизанлар гуруҳининг немислар автоколоннасига нечанчи бор ҳужуми эканини аниқлаш қийин эди, лекин бу ҳужумлар фашистларга катта талафот етказаётганди. Минг уринсин душман партизанларни тополмади. Кечга яқин дорни олиб ташлашди. Тунда яна бир немис аскарлари ханжар санчиб ўлдирилди. Кейинги кун кечқурун хавотир ва оғир қайғулардан чарчаган халқ ухлаган пайтда уларни даҳшатли портлашлар уйғотди. Чалликлар олдинга армиямиз босқинчиларга қарши ҳужумга ўтиб, овулга киришяпти, деб ўйлашди. Уйлар вайрон бўлар, қичқирган овозлар, болалар, аёллар йиғиси, инграшлар, гумбурлашлар қишқи тун сукунатини парчалаб ташлаётганди. Шу пайтгача қамок, дор нималигини билмаган Чал овулини немислар бомбардимон қилардилар. Кўчага югуриб чиққан аҳоли портлашлар ёруғида немисларнинг икки самолёти овулни бомбардимон қилаётганди. Уларни полковник Шульц чақиртирганди. Ўзини Шарқнинг “Ўқимишли билимдони” деб ҳисоблайдиган бу босқинчи аёлларни, болалар ва қарияларни шафқатсиз равишда жазолади. Унинг золимлиги жон-жаҳди билан хизмат қилаётган давлатининг қандайлигини билдирарди.

Чалликлар ўз уйларининг харобаларига қайтишга қўрқардилар, ғор тополмаганлари қоялар остида ўтирардилар. Улар бомбардимон қилинган куннинг эртасига довол томондан келаётган жуда кучли гумбурлашларни эшитиб, жанглар яқин жойда кетаётганини тушунишди.

Оқо ғорда ётганча мудрарди.

– Ухлама, – Мазан дўстининг елкасидан тортиди. – Ухлашга вақт топганини-чи? Эшитяпсанми?

– Мен ухлаётганим йўқ. Мени тинч қўй. Аламим ҳам ухламаяпти.

– Эшитаяпсанми, деяпман!

– Нимани?

– Гумбурлашни.

– Эшитаяпман.

– Бугун жанглар жуда яқинда бўлаяпти.

– Сен ҳақсан, Мазан.

– Эсингдами, яқинда бизникилар келишади деб, мен ва Тембот сенга айтган эдик.

– Мазан, мен ҳам армиямиз яқинда келади деб айтганман, – деди Тембот дўстлари ёнига келиб ва ҳар доимгидай оёқлари учида турди.

– Мен сизларга бу қароқчилар пайдо бўлиши билан улар узоқ вақт хўжайинчилик қилишмайди деб айтгандим.

– “Айтган, билади!” – масхара қилди Оқо Мазанни. – Мақтанишинг етар, ҳозир бизга мақтанишинг етмаётувди. Бизнинг кадрдон овул харобага айланди, қўпчилик уйсиз қолди. Худойим! Қандай дўзах азобларини бизга юбординг, мени кечир, раҳмдил Худо! Тезроқ бизникилар келишсайди. Ҳамма азобларимиз учун гитлерчи галалардан қасос олсалар эди...

– Овулга қайтишимиз, ўликларни дафн этишимиз керак, – деди ғамгин Тембот.

– Ҳа, бу тирик қолганларнинг аччиқ бурчи, – хўрсинди Оқо.

– Бориш керак, – Мазан Темботни қўллади.

– Биз овулга қайтганимизда немислар яна бомбардимон қилишни бошлашмасмикан? – Оқо бошини кўтарди.

- Агар бошласалар ҳам, мурдаларни ерга топширишимиз керак.
- Тўғри айтасан, Мазан, йиртқич қушлар мурдаларнинг кўзларини чўқишлари мумкин.
- Тўғри, Тембот.
- Ох, қанча одамларни кўмишимизга тўғри келади, Мазан, – деди афсусланиб Око. – Кейинги йигирма йил ичида овулда шунча одамни дафн қилмаганмиз.
- Худди овулда вабо бўлгандек.
- Ҳеч қандай вабо бир кечада юзлаб одамларни ўлдирмайди. Бизнинг еримиз кўп кулфатларни кўрган, аммо бу қиш кечасига ўхшашини ҳеч қачон кўрган эмасди. Ғафлатда қолдик, ғафлатда!
- Етар, Око, оғир қисматимизга йиғлашни бас қил, – деди Мазан лашлушларини йиғар экан. – Нима бўлса, бўлиб ўтди. Одамларни йиғиб, овулга қайтамиз.
- Тирик қолганларни қириб ташламамикан? – деди эҳтиёткор Око ўрнидан турар экан.
- Менимча, немислар биз ҳақимизда энди ўйлаб ўтиришмайди, жанглар жуда яқин жойда кетаяпти.
- Наҳотки озод бўлишимизга оз вақт қолган бўлса? Айт, Мазан?
- Ўйлайманки, оз қолди, Тембот.
- Қандай бахт!
- Келинглари, овулга қайтамиз.

Яқин жойдан пулемётларнинг тариллаши қулоққа чалинарди. Овулдаги бунёд бўлганидан бери илк бор вайронага айланган уйлардан тутун чиқар, куйинди ҳиди келарди. Тинчгина меҳнат қилиб яшамокчи бўлган одамлар қалбида умид ва бахтсизлик гўё турли қушлар каби ёнма-ён ин қўйган эди.

Босқинчиларнинг Кавказортига ўтишига бир неча кун йўл қўймаган “Фашистларга ўлим” партизан гуруҳи армиямизнинг қарши ҳужумга вақти ҳақида маълумотга эга эди. Шунингдек, улар Чал дарасидаги фашистларнинг бош жаллоди – полковник Шульц ўзининг қўл остидагилар билан биринчи бўлиб қочиб қолишга уринишини билишарди. Фашистлар ва уларга хизмат қилган Камол каби хоинлар қочиб кетмаслиги учун олдиндан зарур чоралар кўрилди.

Кўкқисдан ёки пухта ишланган ҳужум уюштирилганларидан кейин партизанлар ўз уйларидек кўникиб қолган Текели ғорларига қайтиб келди. Фақат шу ғаройиб жой, унинг ғорлари, баланд қоялари ва ўзгалар билмайдиган сўқмоғи бўлгани учун фашистлар қанча уринишмасин партизанлар қароргоҳини аниқлай олишмади. Оқсоқ Хусайн кўп кунлар давомида шу ерда ошпазлик қилишига тўғри келди. У ҳар доим қозон атрофида оқсоқланиб гирдикапалак бўлар, овқат тарқатаётганда ҳазиллашиб, латифа, шеър, кўшиқлар айтиб партизанларни овуларди. Олдинги почтаци, овулнинг суюклиси тирик қолди. Ҳамма жангчиларга ҳам бундай омад кулиб боқмади. Кўпчилик босқинчилар билан жангларида ҳалок бўлдилар. Улар орасида биз билганлардан гуруҳ комиссари ўринбосари Николай Петрович Березкин, Зарининг ўғли, Марямнинг жияни Солиҳ ҳалок бўлди, Тейрибеков ва Хўжаев эса оғир яраланди, жангларида тобланган Ботиров эса яраланмади ҳам. Қадимда айтилган, уруш қурбонсиз бўлмайди ва ғалаба талафотларсиз келмайди. Ботировчилар ҳалок бўлган сафдошларини эслаб, уларнинг яқинлари олдида бошларини эгишди. Зулиҳат билан Зари

ўз ўғилларининг ҳалок бўлганини эшитгандаги қайғусини тасаввур этиш ҳам оғир, уни сўз билан ифодалаб бўлмайди.

Махсус топшириқ билан тунда овулга келган Арсаров уйига ҳам кирди. У болаларининг боши, юзи, қўлларини яноқларига ва юрагига босарди, тўхтамасдан ўпарди, кўзларидан тинмай ёш оқарди. Болаларнинг сочлари майин ва жонли эди, муҳтожлик-у совуқ ҳали уларга тегинишга улгурмаганди. Арсаровни болалари кучоқлаганида, усиз болалари ва улар билан севимли, гўзал хотини ҳам йўқ бўладигандек туюлди. Хотини Арсаровдан уйда қолишини сўраб, ялиниб-ёлворди. У Софининг ихтиёрига, муҳаббатнинг енгилмас кучига бўйсунди ва уйда қолишга қарор қилди. Партизанлар ҳам, Текели қоялари ҳам бошқа уни – “Озод” жамоа хўжалиги ҳисобчисининг кўёви, чорвачилик фермаси мудирини Наврўз Арсаровни кўришмади.

Софи ҳам немисларнинг алдовларига учиб, уларнинг енгилмас ҳарбий қудратига ишонганлар қаторида эди. У ҳам овулнинг баъзи бир кимсаларига ўхшаб немис ташвиқотига ишонганди. Босқинчилар дастлабки кунларда ўзларининг ваҳший режаларини яширгандилар. Ўша пайтларда немислар бутун дунёга тоғликларнинг энг яхши дўстлари ва уларнинг халоскорларимиз деб жар солишарди. Ҳамма ҳам дарҳол босқинчилар ҳар доим талаш ва ўлдиришга, бировнинг ерини, эрк ва бойлигини тортиб олишга келишларини тушунмаганди. Бўри қўй терисига ёпиниб олмасин бўрилигича қолади. Афсуски, Софи ҳам, унинг ота-онаси ҳам бунини тушунмади, улар немислар ҳам одам, бошқалардан кам жойи йўқ деб ўйлашди. Софи эри уйда қолиши учун ҳамма нарса қилди, ўшанда эрини ҳам, ўзини ҳам, болаларини ҳам ўлимга маҳкум этганини хаёлига келтирмаганди.

Довон олдидаги армиямиз ҳарбий қисмлари қарши ҳужумга ўтиши ҳақидаги хабар алоқачилар орқали партизанлар гуруҳига маълум бўлгач, Ботиров ва унинг ўртоқлари келгуси режаларини ишлаб чиқишга киришдилар. Улар партизанларга хос уруш олиб бориш усулларини қўллаган ҳолда армиямиз қисмларига немисларни тоғда тор-мор қилиб, қадрли юртини озод қилишларига самарали ёрдам кўрсата оларди.

Полковник Шульц ҳарбий қисмларини кўчириш баҳонасида Чалдан қочишни режалаштирган кун арафасида партизанлар гуруҳи раҳбарияти маслаҳат йиғилишига тўпланишди. Қишнинг бир неча ойлари давомида партизанларга бошпана ва қалъа вазифасини ўтаган Текели ғори гулхан алангасидан ёришди. Чинорнинг қуруқ шохлари чарсиллаб ёнарди. Олов шундай ёрқин нур таратардики, Ҳорун ҳаётининг қувноқ ва ғамгин дамларида қанча гулханларни кўрган бўлса-да, унга жим, хаёл суриб, меҳр билан узоқ қараб ўтирди. Гулханга қараш доим Ҳорунни хаёлга бошларди. У оловни нафақат иссиқ бўлгани учун яхши кўрарди. “Инсон оловни ўйлаб топгани қандай мўъжиза. Шундай ажойиб нарсани кашф қилган! – ўйларди Ботиров. – Қизик, одам боласи қайси усул билан олов учқунини чиқарган? Ким билади! Бироқ қандай бўлмасин, у оловни топган, буғдой ундирган. Нон ёпган. Қандай донолик!” Ҳорун Ботиров танишгандан бери Саид Оқмирзани ва унинг суҳбатларини яхши кўрарди. Улар кўпинча бирга суҳбатлашиб, фикрлашардилар. Шу боис Ҳорун ҳамфикр дўсти гуруҳда эканидан мамнун эди. Энди исталган маҳалда бошқаларга айта олмайдиган хавотир, шубҳа ва дардлари ҳақида Оқмирзага гапира оларди. Чарсиллаб

ёнаётган қараб Ҳорун бехосдан ўзи ҳам Оқмирза сингари фарзандсиз экани ҳақида ўйлаб қолди. У умрини ўзгалар ғам-ташвишларини енгиллатишга бағишлади. Балки шунинг учун ўғил-қизи бўлмаса ҳам ўзини ҳеч кимга кераксиздай ҳис қилмасди. Ботиров янада ёрқин порлаб, кўпроқ тафт таратаётган оловдан кўзларини олди.

Ҳордаги оловни Ҳорун одатда Ҳусайннинг ижоди дерди. Бу гапдан партизанлар ошпази жуда фахрланарди.

– Ўзимча шундай қарорга келдим, – секин гап бошлади Ботиров, – ўйлашимча, сиз ҳам чекинаётган немисларга зарба бериш учун илк бор ҳужум қилган жойимиздан яхши жой тополмасак керак деган фикримга кўшилсангиз керак. Биз шаршара ёнига тушамиз. Бизнинг асосий вазифамиз – полковник Шульц ва унинг қўл остидагилари қочиб кетишига йўл қўймаслик.

– Ҳа-ҳа, албатта. Тонгда биз уларнинг йўлини тўсамиз, – паст овозда қўшилди Тейрибеков. У оғир яралангани учун озиб, қариётгани ҳам сезилиб қолганди.

– Йўқ, комиссар, тонггача кутмаймиз, – эътироз билдирди командир. – Улар туннинг истаган пайтида қочиб қолишлари мумкин. Асосий жаллодни ва унинг қабиҳ ишларини бажарган малайларини қўлдан чиқариш жиноят қилиш билан баравар.

– Сиз нима таклиф қиляпсиз, командир?

– Гуруҳни турғазиб, ҳозирнинг ўзида шаршара ёнига – биринчи жангларимиз бўлган жойга тушишни. Менда Шульц ва унинг одамлари ўзини қутқариш учун биринчи бўлиб қочишига шубҳам йўқ. Бизнинг ҳарбий қисмларимиз доvon томондан қарши ҳужумни бошлашлари билан улар овулдан биринчи бўлиб қочади.

– Менимча, фашистларнинг бошқа чекинаётган ҳарбий қисмлари ҳам тез орада доvon орқали ўта бошлашади, – деди Тейрибеков. – Кавказдаги умумий ҳарбий ҳолат гитлерчилар учун жуда ноқулай бўлиб қолди. Энди улар ўз қисмларининг бу ерда қамалиб қолишидан, кейин тор-мор қилинишидан чўчиб, Чал дарасидан тезроқ олиб чиқиб кетиш пайида бўладилар.

– Жуда тўғри, – маъқуллади Ҳорун. – Биз олдин Шульц гуруҳини йўқотамиз, сўнг чекинаётган немисларнинг бошқа қисмларини кутиб оламиз. Ҳозир биз Текели ғорларини тарк этиб, бошқа бу жойга қайтмаймиз. Бу қояларга раҳмат. Улар бизни бағрига олиб, қалъа вазифасини бажарди.

– Нимасини айтасиз, бу азалий қоялар бизга яхши хизмат қилди, – жилмайди Тейрибеков.

– Бекорга менинг дўстим Оқмирза улар ҳақида ажойиб шеърлар ёзмаган.

– Тўғри, Ҳорун Отабиевич. Бу Текели қояларининг мадҳияси. Нима ҳам дердик, Саид Умаровичга офарин, – комиссар Оқмирзани мақтади.

– Нима дейсизлар, ўртоқлар, ҳозирнинг ўзида пастга тушамизми? Розимисизлар? – Ҳорун икки бармоғи билан мўйловини силаб қўйди.

– Мен розиман, – жавоб берди Тейрибеков.

– Мен ҳам, – деди Хўжаев.

Ярим тун эди. Чор атроф қор, баланд қоялар ҳамда ўрмондаги дарахтлар орасида кўринаётган осмонда ёрқин юлдузлар чарақларди. Партизанлар биринчи бор Текели қояларига кўтарилган ўша қияликдан пастга тушишди. Ҳамма ҳам қайтмади. Ҳалок бўлганларнинг тақдирига фашистларнинг Кавказдан чекинаётганини ва Ватаннинг озод бўлишини кўриш ёзилмаган

экан. Ҳорун Ботиров кузда ғорга қараб кетган кундек гуруҳнинг олдида борарди. Ўтган кузда гуруҳни Текели қоялари томон бошлаб кетаётганида босиб олинган кадрдон ерининг қайғуси қалбини қора тошдек эзаётганди. Энди бу тунда Ҳорун гуруҳни олиб борар экан, қалби баҳор ҳавосини сезарди. Қияликдаги қор қалин эди, аммо олдинда кетаётган командир гуруҳдаги бошқалар каби юриш қийинлиги ҳақида ўйламасди. У дадил қадамлар ташлаб, қордан оёғини тезгина суғуриб оларди. Дарани фашистларга қолдириб, шаршарани ташлаб кетишаётганларида қалбларини ғам ўртарди, олдинда мавҳумлик кутмоқда. Чал довонига қайтишаётганларида барчаси озодлик кунлари яқин эканидан суюнишарди. Шунинг учун қор қалин ва қотиб қолган бўлса ҳам юриш қийин эмасдек туюларди.

Ниҳоят отряд олдинги жанговар ўрнини эгаллади. Ҳорун пастга қаради – қоялар орасидаги довонда ҳеч ким йўқ, боши узра автоматини тепага кўтариб тунги осмонга қараб ҳайқирди:

– Немис-фашист босқинчиларига ўлим!

Ботиров дарёга эгилиб турган юксак қояларга ўз биродарлари ва сафдошларига қарагандай боқди, кейин улар мурожаатини тушуниб жавоб беришини кутарди. Қоялар узун акс садо орқали жавоб қайтаришди:

– Не-мис-фа-шист бос-кин-чи-ла-ри-га ўлим!

Гуруҳ жўровозда командирни кўллаб-қувватлади:

– Немис-фашист босқинчиларига ўлим!

Қоялар яна узун акс садо орқали жавоб қайтаришди:

– Не-мис-фа-шист бос-кин-чи-ла-ри-га ў-лим!

Акс садо довону водий бўйлаб таралди.

Иккинчи куни довондаги кўприк ёнида партизанлар ўқидан ўлган Шульц, капитан Кеметов, староста Тошчиев ва бошқа фашистларнинг жасадлари ётарди. Шульц қўл остидогиларнинг ҳеч қайсиси Чал дарасидан тирик чиқиб кета олмади. Ботиров гуруҳида ҳам йўқотишлар бўлди. Комиссар Тейрибековни кўкраги билан тўсиб Холид оғир яраланди. Эсимизда, Толиб Ортиқов Холидга ишонмасликни, отаси фуқаролар уруши қахрамони, партия аъзоси бўлганидан қатъи назар халқ душманининг ўғли сифатида гуруҳдан ҳайдаб юборишни талаб қилганди. Қорнидан яраланиб ўлаётганида Холид Очаев командир ва комиссардан кадрдон овулидаги қабристонга дафн қилишларини илтимос қилди: “Ахир Чалда отамнинг қабри ҳам йўқ. Онам отамнинг қабри ёнида йиғлаб ўтира олмади. Онам ҳеч бўлмаса менинг қабрим ёнида йиғлай олсин!..” Бу жангда оқсоқ Ҳусайн ҳам яраланди, унинг соғ оёғига ўқ тегди.

Полковник Шульц гуруҳи йўқ қилингандан кейин ҳам “Фашизмга ўлим” партизанлар гуруҳи куну тун довонда Чал водийсида битта ҳам босқинчи қолмагунича жангни давом эттирди. Саид Оқмирза фашистлар босқинининг энг мудҳиш кунларида “Булутлар ортида куёш бор” деб бежиз ёзмаган экан. Бугун куёш яна булутлар ортидан кўтарилиб, Чал тепасида чарақлади. Кўп одамлар, турар жойлар, мол-мулк энди йўқ, аммо ҳаёт тирик ва озод этилган ер эгалари, унинг заҳматкашлари чумоли сингари ҳаммасини янгитдан яратишмоқда, бузилган инларини кушлардек қайта куришмоқда. Барча пайҳон этилганлар ўрнида янгилари пайдо бўлади. Душман тор-мор қилинди, ҳайдалди, янчиб ташланди, Чал водийсида тикланиш даври бошланди.

Қиш эди. Аммо илиқ озодлик шамоли баҳор тароватини олиб келди. Шодлик ва бахтга бўлган умид ҳар доимгидек одамларга йўлдош бўлди.

Бомбардимон қилинган тунда тоққа қочиб жон сақлаб қолган Чал аҳолиси – аёллар, қариялар, ногиронлар, болалар армиямиз овулни озод этгунича қоялар орасида яшириниб юрдилар. Душманлар тунда харобага айлантирган ошёнларига одамлар бирдан қайтиб келишди, улар умидсиз ва ночор эмасдилар. Улар қадрдон уйлари харобалари ёнида йиғлаб ўлиш учун эмас, янгисини қуриб яшаш учун, душманлар тилка-пора қилган ерда қўл қовуштириб ўтирмасдан унга уруғ қадаб, экин кўкартириш учун қайтишди. Мусибатлардан азобланиб, қийналиб кетган чалликларнинг тоғдан харобага айланган овулга қайтиши, кетаётган аждодларнинг келаётган авлодга қолдирган мероси шуми дегандай кўнгилсиз манзара эди, гўё бизга бу ҳақда шодлигу қайғу нималигини биладиган эртақчилар ҳикоя қилаётгандек туюлади.

Уйлари бутун қолганлар хурсанд бўлишар, қадрдон уйи култепага айланса-да, илгари ўчоқлари ёниб турган жойга омон қайтганлар шундай кунга етиб келганларидан хурсанд эди. Тўғри, янги уй қуриш осон эмас, бунинг учун тер тўкиб меҳнат қилиш, зарур буюмларни олиш керак. Одамнинг тирик бўлиши ва озод ерига қайтиб келиши ҳаммасидан ҳам муҳим, шундай ҳолатдагина уй қуриш, олов ёкиб, нон ёпиш, она тилида гаплашиш мумкин. Бу боқий ҳақиқатни билган чалликлар, тоғликлар ҳеч қачон кўрмаган, эшитмаган энг даҳшатли тунда омон қолганига шукрона қилишиб, ўз овулига қайтиб келишди.

Эгилган ва озиб кетган кампир яқинлари бўлмаса керак, учига патрон қўйилган ҳассасига таяниб зўрға келарди. Балки унга бу ҳассани кимдир ясаб бергандир. Кампир кучдан қолиб, қор қоплаган тошга ўтирди. Қора рўмол ўраган бу кампир тоғлик аёлларнинг асрий қайғусига ўхшаб кетарди. Ахир, қанча кекса тоғлик аёллар неча асрлардан бери меҳнатдан, кулфат, хўрлик ва аламдан чарчаб шу тошда ўтириб тин олган. Бу кампир ҳам сақланиб қолганми ёки йўқми билмасдан уйига қайтарди. Ҳамма сингари у ҳам ўз ўчоғи олдида исиниб олгиси, ўз вақтини кутиб, ўз уйида ўлишни истарди. У ҳассасига суяниб ўтирарди, туриб юришга мажоли қолмаганди. Бисмилат, Хадичат билан Зари унинг ёнига келишди.

– Ассалому алайкум, Судам момо! – Бисмилат кампир олдида энгашди.

– Ва алайкум ассалом, қизим, – жавоб берди кампир, аста бошини кўтариб темирчининг хотинини кўрди. – Сенмисан Бисмилат.

– Ҳа, менман Судам момо, мен билан Солиҳнинг онаси Зари, Саиднинг хотини Хадичат.

– Салом азизларим. Кўзларим яхши кўрмаяпти, оёқларим ожиз. Ҳали вақтим келмаган шекилли, лекин шундай балога йўлиқдим.

Кўпгина қариялар ҳали кам яшаганини ва бешафқат замон уларни эрта қаритганини айтишади.

– Худо хоҳласа, ҳаммасини тузатиш мумкин, – деди Бисмилат кампирни овутиш учун.

– Тилиннга асал, қизим, – Судамнинг юзи ёришди, балки Бисмилатнинг сўзлари танига куч қайтишига умид бергандир. Кексалигига қарамай Судамнинг яшагиси келарди. Кўпчилик кексалар эрта ўлаяпман деб ўйлайди. “Ҳаётдан ширинроқ нарса йўқ”, – дейилади чалликлар мақолида. Аёллар Судамни қўлтиғидан олиб, овулга олиб кетишди.

– Худо ёшлигимда менга биттагина фарзанд берганди. Қизимга Зухра деб исм қўйганмиз. У яхши қиз эди, бироқ бошқа овулдаги кишига турмушга чиқди. Урушдан аввал Зухра вафот этди, ундан учта ўғил, тўртта қиз, набиралари қолди. Улар мени олиб кетишмоқчи бўлишди, мен эса ўз умримни ўз уйимда, ўз овулимда яшашни истадим. Мана энди бутунлай ёлғизман.

– Бундай деманг, Судам момо, – деди Зари. – Биз ҳам сизнинг сингилларингиз ва қизларингизмиз.

– Шундайликка шундайку-я, бари бир...

Кампир ўзига доим ёрдам бериб келаётган аёлларни хафа қилгиси келмай гапининг давомини айтмай қўя қолди. Мана бугун ҳам улар оғир пайтда яна ёрдамга келишди.

– Ўғлинг қаерда, Зари? – сўради Судам. – Отини унутибман. Бу қарилик. Ҳозиргина ёдимда эди... Айтма, ҳозир ўзим эслайман. Се... Са... А, эсимга тушди, Солих.

– Тўғри, Судам момо, раҳмат! – худди муҳим ва аҳамиятли воқеа юз бергандек, ўғлининг исмини топганидан қувонди Зари. – Ҳозир уйда йўқ, қаерлардадир жанг қилаяпти. Худо хоҳласа, келиб қолар.

Аёллар Судам билан қаттиқ овозда гаплашишарди, унинг қулоғи ҳам кўзи ва оёғи каби заиф эди.

– Жиянингчи? У ҳақда хабар борми?

– Йўқ, Судам момо, бахтга қарши йўқ. Марям ҳақида нима ўйлашни ҳам билмайман.

Зари унинг қайғуси жияни Марям эмас, умрининг охиригача армонли қайғуси ўғли Солих эканини ҳали билмасди. Она ўғлининг ўлими ҳақида ҳали эшитмаганди.

– Ҳорун-чи?

– Унинг қаердалигини ҳеч ким билмайди.

– Саид ва Годо-чи? – Судам ўзи ҳурмат қиладиган одамларни суриштира кетди.

– Яқинда уйда бўлишади деган умиддамиз, – деди шу пайтгача жим турган Хадичат.

– Худо, уларга соғлик берсин! – деди Судам, уни икки аёл икки томондан суяб кетаётган бўлишига қарамай оёғини зўрға босарди. – Сизларнинг ҳали белингизда кучингиз бор, менадан кейин ҳам узоқ яшайсиз. Одам ҳаёти қанчалик азоб-укубатли бўлмасин, бари бир яшаши керак. Ёш пайтимиздан бизга шундай ўргатишган.

– Тўғри, жуда тўғри, – маъқуллади Хадичат. – Гелли ўғли ҳам шундай дерди.

– Саид нима дейишни билади.

– Бизнинг Чал бошига катта кулфат тушди, – деди бир қанча вақтдан бери жим кетаётган Бисмилат. – Ўша кундаги дахшатли тунни бизнинг овул ҳеч қачон кўрмаган бўлса керак. Тўғрим, Судам момо.

– Балки шундайдир, қизим. Аммо биз ҳар доимгидай бугун ҳам: “Худо, бизни бундан ёмонроқ бало-қазолардан ўзинг сақла”, – дейишимиз керак.

Аёллар суҳбатлашган ҳолда вайронага айланган овулга етиб келишди. Судамни яшаган уйига олиб келишганда, кампир вайронани кўрди. Ҳаммалари уйдан келаётган аччиқ тутунни хидлаб, жойида қотиб қолишди. Катта овулнинг ҳар тарафини тутун қоплаганди. Чалнинг фахри бўлган Оқ

масжид култепага айланганди. Озгина ўзларига келганларида Бисмилат деди:

– Судам момо, уйингизга нима бўлганини кўраяпсиз. Худо, сизга сабр берсин!

– Ҳа, қизим, қариган чоғимда бошпанасиз қолдим, Худо мени жазолади, нима учунлигини билмайман. Аммо бундан ёмонроқ бало-қазолардан Ўзи сақласин!

– Сизни уйсиз қолдирмаймиз. Бизнинг уйимиз қолган бўлса, бирга яшаймиз.

– Раҳмат, Бисмилат. Кулфат, кулфат! Одам қанчалик яхши бўлмасин, бировнинг уйида бегона бўлиб қолаверади.

– Биз билан юринг, Судам момо, – кампирни Бисмилат бир томондан, иккинчи томондан Зари қўлтиқлаб олди.

Улар бомбардимон бўлган овулдан жинни ёки бадбахт одамнинг тушига кирган воқеани томоша қилаётгандек борар эдилар. Оқмирза ва Хадичатнинг уйдан қорайган тошларгина қолганди, Саиднинг нашр қилинмаган қўлёзмалари, китоблар, авайлаб асраб келаётган профессор Сосновский ёзган хатлари ёниб кетганди. Халқ бошига тушган шундай кулфат номаълум шоирнинг буюк кўшиғида куйланганди (Болаларимиз гулханда ёнар, уларга йиғлар бир одам борми?), бу фожиа мисли кўрилмаган кўламда такрорланди ва йигирманчи асрнинг қирқинчи йилларида Чал водийсидаги овулларда куну тун содир бўлди. Одамларнинг бундай оммавий қириб ташланиши тарихчилар ёввойилар деб номлаган замонларда ҳам бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмасди. Энди кулфат одамларга ўз юзини жуда даҳшатли ва жирканч тарзда кўрсатди. Йигирманчи асрнинг ўттизинчи ва қирқинчи йилларидаги ёвузликлар илгариги золимликларда ўтиб тушди – бу давр фашизмнинг қонхўрликлари чегара билмаган, Гитлер, Франко, Муссолини, Саллазар ва шунга ўхшаганларнинг одамларни бешафқат қирғин қилган даври бўлди.

Бисмилат ва Зарининг уйлари сақланиб қолганди. Бисмилат Судамни ўзиникига олиб кетди. Зари ўғлининг болалари ва хотини бомбардимондан омон қолганларидан хурсанд бўлиб кетди. “Ўғлимнинг болаларини ҳимоя қилмаганимда, унинг кўзларига қандай қарардим? Худо уларни сақлади. Энди ўғлим уйига, оиласига, тирик болалари ёнига қайтади!” – Зари Солихнинг қайтиб келишини тасаввур қилаётганди. Зари ҳам урушда ҳалок бўлган ўғилларини кутаётган минглаб оналардек Солихни кутарди. Бу даврда қор ва сув қонга бўялганди, нондан куйинди ва ғам мазаси келарди. Зари ўғлига эмас, жиянига мотам тутарди. У Марямни немислар ўлдирган деб ўйларди. Қадимгилар айтганларидек: “Бало уйга эшикни тақиллатмасдан киради”. Зарининг уйи бутун қолганди, аммо бошпанаси бўлса ҳам уйсиз одамлардан аҳволи ёмон эди – у ўғлидан айрилганди.

Қиш эди, уруш давом этарди. Одамлар бошига тушган синовларнинг чеки йўқ, ҳатто кўзи заифлар тунда ҳам ёруғ кунлар келишини орзу қилиб, ўз кучига ишониб балога қарши олишарди, жанг қиларди. Буюк мамлакатнинг жанг қилаётган халқи узоқдан бўлса ҳам ғалабасининг юзини кўраётганди.

Қиш эди. Ер ва дарахтлар тонг шамоли орқали келаётган баҳор ҳидини ҳис қиларди. Одамлар ишларди, жанг қилар, яшарди. Улар ёмони ортда

қолганига, яхшиси олдинда эканига ишонарди. Одамзот доимо шундай яшайди. Бунда донишмандлик мужассам. Ҳақиқатнинг буюклиги унинг оддийлигидадир. Қанчалик оддий бўлса, унга етишиш ва эргашиш шунчалик қийин. Дарахт қанчалик оддий кўринса ҳам мўъжизалигича қолади, дон ҳам олдин майса бўлиб унади, бошоқ тугади сўнг донлари етилади. Ҳаётнинг теран мазмуни ва унинг охириги манзили турли қиёфаларда кўринмасин моҳияти ўзгармасдан қолаверади.

Армиямиз ҳарбий қисмлари Чал ерларини пайхон қилган немис-фашист босқинчиларининг қўшинларини ҳайдаб чиқаришди, кейин Кавказдаги барча водий ҳамда овулларни улардан тозалади. Босқинчилик кунлари кўрқинчли тушдек оғир хотира қолдирди. Бу ерда кам учрайдиган совуқ кишни ва ҳали одамзот кўрмаган шафқатсизликларни бошдан кечириб Чалга ниҳоят қуёшли кунлар етиб келди. Яна тиниқ ҳавода тоғлар, қиялигу қоялар аниқ кўрина бошлади. Чалликларнинг аввалгидек бузилмаган уйлар ва яшаш учун мослаштирилган харобаларида чироқлар ёнди. Овул осмонда қуёш кўринди, тушга яқин қишга ўхшамаган кунда ҳаво илиқ бўлди. Немислар пайдо бўлган кундан бери гузар доим бўш турарди, у ерда ҳеч ким ўтирмасди, аввал бўлганидек қариялар суҳбатлашмасди, ёшлар куч синашмасди, болалар ўйнамасди, Хўжа Насриддин латифалари, мақоллар, эртақлар айтилмасди. Мустафо афанди қатл қилинганидан кейин гузар қайта тикланмайдигандек эди...

Чал фашистлардан озод қилинган, биринчи бўлиб уч оғайни – Мазан, Тембот ва Око гузарни жонлантиришни исташди. Ҳаво илиқлиги боис соат иккиларда овулнинг тепа қисмидан пастга тушдилар, гузарда ўтириб тинч ўтган йиллардагидек суҳбатлаша бошладилар.

– Дўстларим, анчадан буён қуёшли кунларни кўрмаган эдик, – деди Мазан.

Гапириб бўлиши билан доvon томондан бир гуруҳ отлиқ кишилар кўринди, бир неча дақиқадан сўнг гузарга келдилар. Улар орасида Ҳорун, Саид, Годо, Хусайн бор эди. Кучоқлашиб, сўрашгач, Мазан деди:

– Мана кўрдингми, Ҳорун, Чал вайрон бўлди. Фашистларнинг қилган ишини кўр.

– Афсусдаман, – жавоб берди Ботиров. – Аммо полковник Шульц бошқа ҳеч кимнинг шаҳар ва овулларини вайронага айлантира олмайди. Овулни бўлса қанча қийин бўлса ҳам бошқатдан кураимиз. Ҳа, бошқатдан кураимиз!

Ҳорун овулига қайтиб, уйини ҳам, хотинини ҳам топмади. Улардан фақат совиб қолган кул қолганди. Годонинг уйи бутун эди, аммо қизларидан бири ҳалок бўлганди. Ҳаммадан Хусайннинг омади келганди, уйи бутун, онаси, хотини ва болалари тирик эди.

Саид Оқмирза уйи жойлашган ерга етиб келганида фақат қорайган тошларни кўрди. Оқ сочини чангаллаб отидан тушди ва уйи, кўп йиллар давомида йиғган китоблари, қўлёзмалари кулига қараб турди. Бир неча дақиқадан кейин у Хадичатни кўрди. У Годонинг ховлисидан чиқиб унга томон келар, югуришга ҳаракат қилар, лекин оёқлари бўйсунмасди. Эри мўъжиза юз бергандек, нариги дунёдан қайтиб келганида жуда секин юраётгани учун ўзини ўзи койирди. Унинг қайтиб келиши олдида бошидан кечирган ҳамма нарсалар арзимасдай туюлди. Оқмирза ўз кампирини кўриб, унинг меҳрибон ва ғамхўр умрйўлдоши тирик эканига ишонч ҳосил қилиб,

бу дунёда орттирган бойлигининг кулига қараб қўл силтади. Хадичат эрининг олдига етиб бормасидан ҳовлидан Бисмилат чиқиб, Оқмирзанинг хотинига етиб олди. Бисмилат Оқмирзаевларни уйи томон бошлади.

Годо Ҳоруннинг уйи ёниб кетганини билиб, унинг олдига борди ва уйига олиб келди. Темирчи хотини билан бошпанасиз қолган икки оилага уйдан жой ажратиб берди. Годоникада партизанларни кўриш учун кўпчилик йиғилди. Ҳар биринг урушда кимидир ҳалок бўлганди, ёки уйи ёниб кетганди. Зари ҳам Годоникада ўтирарди. Ботировчилар учун унга ўғлининг ўлганини айтиш жуда оғир бўлди.

– Солиҳ нима учун сизлар билан қайтмади? – ҳайрон бўлиб сўради Зари. – У қани?

Ҳорунни тер босди.

– У... – Ботировнинг аёлга ўғли ўлганини айтишга тили айланмасди. – У... У... – Ҳорун зўрға кўз ёшларини тутиб турарди.

У ҳали даҳшатли хабарни айтишга улгурмасидан эшик очилиб, тўқ рангдаги эскиб кетган пальто кийган ва шу рангдаги рўмол ўраган аёл кириб келди. Ҳамма унга ўгирилиб қаради. Бу Марям эди. Ўзининг кутилмаганда пайдо бўлиши билан Солиҳ онасининг йиғисини бир неча дақиқа ортга сурди, бир неча дақиқа кейин Зари ўғлининг ўлими ҳақида билиб дод солди, уйдаги аёллар унга қўшилиб кўз ёши қилишди. Ҳозир эса Марямни таниган Зари жойидан сакраб турди-да, унга ташланди.

– Марям, тирикмисан?

Иккови ҳам кучоқлашганча йиғлардилар. Ҳамма туриб, бир-бир келиб Марямнинг қўлини сиқишди, қаерда эканини, қандай қилиб омон қолганини, ҳозир қаердан келганини сўрай бошлашди. Марям ҳаммаси ҳақида кейин гапириб беришини айтди, ҳозир эса кучи қолмаганди. У фақат умид билан Назирдан хабар келмадими, деб сўради. Овулдагилар ҳеч нима билмасди.

– Солиҳ қани? – сўради Марям холасидан.

– Ҳорундан сўра. У билан бирга бўлган, – деди Зари.

– Ҳорун билан? – ажабланди Марям.

– Ҳа, Ҳорун унга айтинг, ўғлим қани? – Зари Чал партизанлари гуруҳи командирининг кўзларига тик қараб турарди. – Солиҳ қани?

Ботиров учун ҳозирги ҳолатидан энг хавфли фронтда жанг қилиш осонроқ эди, жавоб кутаётган онага ўғли унинг кўз ўнгида ҳалок бўлганини айтиши шарт. Ҳорун елкасини оғир мажбурият юки эзарди. У ўзи командирлик қилган гуруҳда хизмат қилган Солиҳнинг онасига ўғли ўлганини айтишга мажбур.

– Солиҳ... Солиҳ... жангда ҳалок бўлди, – Ҳорун зўрға қўрғошиндан ҳам оғир бўлган сўзларни айтди.

– Нима? – қичқирди Зари.

– Қандай? – беҳосдан қичқирди Марям.

– Солиҳ ҳалок бўлди, – қийинчилик билан такрорлади Ҳорун.

– Қандай мусибат! – Бисмилат кўзларини қўллари билан бекитиб йиғлаб юборди, Марям ва Зари жойларида қотиб қолишганди.

– Зари, сенинг ўғлинг виждонли ва жасур эди, – деди Ҳорун. – Ўзининг қисқа ҳаётининг охиригача шундайлигича қолди. Фақат сенга шуни айтмоқчи эдим. Сени ҳеч нима билан овута олмайман.

Ҳоруннинг уйи, оиласи йўқ эди, ғам қаддини букиб қўймаслиги учун дарҳол ишга киришди. Ботиров овулга қайтган куннинг эртасигаёқ илгаригидек ғайрат билан овул кенгаши фаолиятини тиклаш ишларини бошлаб юборди. Овулнинг байроқ ва мухрини ўзида сақларди. Қолганлари фашистлар томонидан йўқ қилинганди. Ҳозир хафа бўлиб юрадиган давр эмасди, Ҳорун доим йўқ жойдан барпо қилишга одатланганди, машаққатли ишлар уни чўчитмасди. Бир неча кундан кейин партия ташкилоти котиби Темир Голаев ва жамоа хўжалиги раиси Ўтинчи Сариев қайтиб келди, улар қўшни дарадаги партизан гуруҳига юборилганди. Учови биргаликда жамоа хўжалигини тиклашга киришди.

Оқмирзанинг бошпанаси бўлмаса ҳам ёниб кетган кўлёмаларини тиклаш ва ижод билан боғлиқ ташвишлари кўп эди. Ундан мактаб директори бўлишни илтимос қилишди. Овулнинг бошига тушган мусибат ва дўсти Борис Игнатъевич Орловнинг ўлимидан кейин Саид Умарович бу илтимосга рад жавобини бера олмасди. Чал овули мактабининг илгариги шуҳратини тиклаш ишларига ғайрат билан киришди. Олдинда Оқмирзани машаққатли меҳнат кутарди, аммо Саид ўзини тетик ҳис қиларди. Муҳими, унинг она юрти душманлардан озод этилганди!

Уйга қайтганидан кейин бир кун ўтиб қабристонга борди, Мустафо, Бекпўлат, Борис Игнатъевич, Асҳад, Тоҳир, Суратхон, Довуд ва тунги даҳшатли бомбардимонда ҳалок бўлганлар қабри пойида бошини эгди. Ўзининг эски одати бўйича қабристондан чиққач, эски минорага қиялик орқали кўтарилди. Қияликдаги қор қалин эмасди. Саид атрофни диққат билан кузатганча секин қадам ташлади. У душманлардан озод этилган ватанининг такрорланмас гўзаллигидан кўраётганидан хурсанд эди. Балки умри давомида Оқмирза тоғларга шундай муҳаббат билан қарамагандир, бошига тушган мусибатлардан кейин унга ҳар бир қоя, ҳар бир тош кадрли туюларди. Ҳатто шоир бўлса ҳам ўзининг руҳий ҳолатини таърифлашга сўз топа олмасди. Саид минора сақланиб қолганини кўрганда болаларга ўхшаб хурсанд бўлиб кетди. Минора деворларини қўллари билан силади ва девор ёнида ўзига таниш манзараларни кузатди. “Яхшиям, тоғнинг тепасига фашистларнинг қадами етмабди, – ўйлади у, – йўқса, минорани ҳам портлатишарди”. Қияликдан вайрон овулга қараганда, унинг кўнгли ҳам шу овулдай вайрон бўлди. Саид Оқмирза секин-аста қияликдан тушиб, овул томон йўл олди.

“Кам яшадик, кўп нарсани кўрдик”. Йўлда Саид чал халқининг шу ҳикматини эсга олди. Бизнинг бошимизга оғир синовлар тушди, одам боласи бунга чидай олмайди деган қанчадан-қанча азобларга бардош бердик. Бу бизнинг ортимиздан келадиган авлодларга аччиқ сабоқ бўлиши зарур. Марям тақдирини олайлик, ер юзида яшайдиган одамлар уни билмаслиги ва ҳаётида хулоса чиқармаслиги мумкин эмас. Ўйлайманки, ҳаёт мендан бир неча йилни аямайди, халқимиз бошига синовлар ва унинг мардлиги ҳақида китоб ёзишимга имкон беради. Ҳа, мен чалликлар чеккан азоблар ва жасорати ҳақида китоб ёзаман. Мустафо ва Марям, Асҳад билан Ҳорун маънавий сабоқларини одамлар ўқишини истайман. Машаққатлар одамларга шерик. Шу боис инсонга бардош ҳамиша керак. Жар ёқасида ҳам тушкунликка тушмаганимизни, қандай кулфатларни бошимиздан кечирганимизни авлодларимиз билсин ва бундан хулоса чиқаришсин. Ёзадиган китобим одамзот номига номуносиб шафқатсизликлар, бу дунё кимларнинг виждони, жасорати, меҳнати эвазига омон эканлиги ҳақида

бўлади. Кўзларимга ҳаёт, замин, одамлар гўзалроқ кўриняпти. Ҳаёт янада зийракроқ, донороқ бўлишга ундади, энди мен дунёга бошқача кўз билан қараяпман. Жуда оғир азобларга чидадик, душманларимиз йўқ қилинди, шукур, яна ўз еримизнинг эгасимиз. Тириклар яна хўжаликни тиклашади, уйлар қуришади, бойлик тўплашади, болалар мактаб парталарига ўтиришади, китоблар ёзилади. Фақат халок бўлганлар қайтмайди. Бунда инсоният ожиз. Мана шу ожизлик одамлар қалбига қайғу солади. Она юртим! Сенинг одамларинг қушлар каби ўз инларини қуришади ва паллапонларини вояга етказишади. Она юртим ва тилим гўзаллиги! Сиз борсиз мен ўзимни яхши ҳис қиламан! Биламан, мен ўтқинчи одамман, лекин сиз дунёда абадий яшанг! Бу менинг олий орзуим!

Овулга қайтганида Оқмирза гузарда ўтирган Мазан, Тембот ҳамда Оқларни кўрди. Улар гурунглашмоқда. Марямни кулга айланган уйи жойида учратди. Аёл ўчоқ турган жойда олов ёқарди. Саид ундан сўради:

– Култепада нима қилиб юрибсан, Марям?

– Олов ёқаяпман.

– Бу ер совук. Зариникида ўтирсанг бўларди.

– Қанча совук бўлмасин, бу ерда менинг уйим бўлган, ўчоғим шу ерда эди.

– Биламан, Марям, аммо ҳозир қиш. Совқотасан.

– Мен қандай совуқларга чидадим, Саид устоз!

– Барибир...

– Уйимга ҳаётни қайтармоқчиман, яна ўчоғимда олов ёнсин. Қанча қийналиб меҳнат қилсам ҳам шу жойда янги уй қураман. Майли, оддийгинадир, аммо менинг уйим бўлади. Ўғлим қайтиши керак, Назир ўлмайди. Тақдир мени жазоламайди. Ҳамма нарсанинг чегараси бор. Урушдан қайтган ўғлимнинг култепага қараб туришига йўл қўймайман.

– Яхши, Марям, яхши. Тўғри айтаяпсан.

У ёққан олов бир неча дақиқада аланга олди. Оқмирза қимирламай аёлга ва ёнаётган оловга қараб турди. “Одамнинг иродаси қандай кучли!” Саид Марямнинг қандай даҳшатли синовлардан ўтгани ҳақидаги ҳикоясини эшитганди. Оқмирзани бу аёлнинг озғин жуссаси ва собитқадамлиги ажаблантирарди. Яна фашистлар отиб ўлдирган бечора Гоша эсига тушди. “Овулга у етишмайди”, – деди Оқмирза чаллик ҳикоячининг аччиқ қисмати эслаб.

Марям ёққан олов янада баландроқ алангалади. Унинг юзи иссиқдан қизариб кетди. Аёл ёнаётган олов ёнида янги уйи ҳақида ўйларди.

Оқмирза Марям билан хайрлашиб, йўлида давом этди. Диққатини бир манзара жалб қилди: дераза ва эшикларсиз хароба уй ўчоғи олдида ёш аёл гўдагини эмизиб ўтирарди. Гўдак кўли билан онасининг кўкрагини ушлаб эмарди. Саид умрида биринчи марта эмизаётган аёлни кўраётгандек қараб қолди. Ўқитувчи ўйлади: “Заминимизда оналар кўкрагида сути бўлиб, уни гўдаклари эмар экан, биз халқлигимизча қоламиз”. Гўдак кўзларини юмиб, лаззатланиб онасини эмишда давом этарди. Кутилмаганда бош яланг қизча югуриб келди ва эмизаётган аёлга қараб қаттиқ бақирди:

– Марзият опа! Суюнчи беринг, суюнчи беринг! Келинойингиз, Узеир амакимнинг хотини ўғил туғди! Унинг исмини Солиҳ қўйишар экан!

Оқмирза кун бўйи мактабни тиклаш ишлари билан шуғулланарди, фақат тунда Годо ажратиб берган хонада ёзишга ўтирарди. Унга йигирманчи

йилларда ўзи ёзган “Алифбо” китобини қайта кўриб чиқишни ва янги вариантини нашрга тайёрлашни буюришди. Хадичат эски курсида девор ёнида ўтириб, дераза ёнида турган столдаги қоғозга букилиб ўтирган эрига маъюс қаради.

– Кун бўйи чарчаб кетгандирсиз, Гелли ўғли. Тун. Дам олсангиз бўларди. Энди навкирон ёшда эмассиз.

– Хавотир олма, азизим. Мен ҳали чарчаганим йўқ.

– Бутун умр тинчлик ва дам олиш нималигини билмайсиз. Доим иш, иш...

– Агар сен бўлмаганингда мен аллақачон кучдан қолардим. Мен фақат сенинг мухабатинг ва ғамхўрлигинг туфайли тетикман.

– Нима деяпсиз? Сиз мenden кўра меҳрибонроқ ва яхшироқсиз, Гелли ўғли.

– Йўқ, азизим, мен сенга етолмайман. Умримиз давомида сенинг кўрсатган ғамхўрлигинг ва меҳрибонлигингга таяндим.

– Мен сизнинг олдингизда айбдорман. Сизга ўғил ҳам, қиз ҳам туғиб бера олмадим. Бу менинг ягона айбим.

– Сенинг айбинг эмас, азизим. Ўзингни бекорга айблама. Мен сен билан, мухаббатинг билан жуда бахтлиман. Сенга раҳмат! – Саид ўрнидан турди ва хотинининг оқарган сочлари ва юзидан ўпди.

– Раҳмат, жоним! – шивирлади Хадичат эрини кучоқлаб. – Сиз тириксиз, уйга қайтдингиз. Қандай бахт! Ҳеч қачон биз уйсиз қоламиз деб ўйламаган эдим.

– Йўқ, хотин. Биз уйсиз эмасмиз. Уйсиз одам ватанидан узоқдаги муҳожирлар ҳисобланади. Биз янги уй қурамыз. У эски уйимиз жойида бўлади. Биз улкан офатдан кейин ҳаёт яна кулдан тикланишини биламиз.

– Бу золимлар бошимизга не кулфатлар солмади?

– Душман ҳеч қачон яхшилик қилиш учун келмайди. Уларнинг кўпчилиги бизнинг тоғларда ўлим топди... Полковник Шульц Германия учун Кавказни абадий босиб олганмиз деб ўйларди. Биласанми, у Чал до-вони кўприги олдида боши ёрилиб ётган эди. Ўзим кўрдим. Унга ўлдириш ёқарди, нотўғри ҳукм чиқаришни яхши кўрарди, аммо ҳақ қарор топди, қотил бўлгани учун ўлдирилди. Кеметов фашистлар ёрдамида Чал дара-сида князлик қилиш илинжида келганди. Ўхшамади. Мен унинг бурни билан Шульцнинг этигига ёпишиб ётган жасадини кўрдим, кўкрагига учта ўқ теккан экан. Тошчиев одамлар устидан ҳукмронлик қилиш ва бойиш даври келди деб ўйлаганди. Бу ҳам ўхшамади. Унинг жасади Чал дарёси тепасидаги қоялар орасида боши билан осилган ҳолда қолди.

– Гелли ўғли, сиз чарчагансиз, ҳозир ярим тун, ухлай қолинг.

– Ҳечқиси йўқ, азизим, ҳозир ишлаш керак. Аввал тўрғай эдим, энди уккига айландим.

– Сиз мен учун доим тўрғайдай меҳрибон, уккидек доно бўлгансиз, – жилмайди Хадичат.

Сочлари оқарган, озғин, ўрта бўйли одам кўзойнак тақиб яна янги “Алифбо” китобининг кўлёзмалари устига эгилди. Дераза ортида қиш туни ҳукмрон эди. Саид Окмирза шам ёруғида қоғозга диққат билан чиройли қилиб ёзди: “Она”.

Қиш эди, аммо тоғларга баҳор муждаси келганди. Ер, одамлар, қушлар, дарахтлар баҳор нафасини сезаётганди.

Иван ФРАНКО

(Украина)

(1856–1916)

Рус тилидан
Худойберди КОМИЛОВ
таржимаси

ТЕНТАК ҲАҚИДА ЭРТАК

Ўйнайди қушча,
Учади қушча,
Бехосдан тўрга
Тушади қушча.

Овчига дейди:
– Қўйворгин мени.
Бир ҳовуч патман,
Оларсан нени?!

Гар озод айлаб,
Қўйсанг эркимга,
Учта сирли гап
Айтаман сенга.

– Оббо, қушча-е,
Сўзларинг галат,
Майли, айта қол,
Сабогинг ўргат.

Ақлим кўпайса,
Гатингдан бироз,
Кейин бемалол
Этавер парвоз.

– Эшит, – дер қушча, –
Адашар инсон.
Хато қип қўйсанг,
Бўлма пушаймон!

– Рост, – деди овчи, –
Жуда яхши сўз.
Ўтган - кетганга
Не керак афсус?!

– Сўнг, – деди қушча, –
Юрма ахтариб,
Қўлдан кетганин
Бўлмас қайтариб.

Маъқуллар овчи:
– Бу ҳам ёмонмас,
Бой берса, ҳеч ким
Қайтара олмас.

– Охиргиси, – дер
Қушча – оғизга, –
Ёлгонга учиб,
Кутма мўъжиза.

– Бу ҳам тўғри гап,
Ишонмай нечун?!
Зўр сабоқ бердинг
Бугун мен учун.

Майли, учавер,
Қушчам, узоққа,
Эҳтиёт бўлгин,
Тушма тузоққа –

Шундай деб, уни
Айлади озод.
Қуш парвоз этиб,
Беҳад бўлди шод.

Кейин у қўниб,
Овчига деди:
– Менинг кимлигим
Эҳ, билсанг эди...

Бахтинг кулганди,
Тўринга тушиб.
Қўлдан чиқардинг
Ғапимга учиб.

Олтиндан уйча
Ясаб берайин,
Атиргул билан
Безаб берайин...

Кўйвординг бекор,
Экансан латта,
Ичимда дур бор –
Тухумдан катта!

Қушча дер: – Одам,
Фикр қил пича,
Ғўр эдинг, қолдинг
Думбуллингича.

Мени бўшатмай,
Олсанг нетардинг,
Бир зумда ҳай-ҳай
Бойиб кетардинг...

Насиҳатим-чун
Сақладинг омон,
Ўтганга нечун,
Энди пушаймон?!

Овчи аламдан,
Сочини юлар.
Қилган ишидан
Пушаймон бўлар.

Ҳозир уқтирган
Сабогим ариб,
Олмоқчисанми
Мени қайтариб?!

Энди бир чора,
Қилмаса агар.
Чиқади қўлдан,
Бебаҳо гавҳар.

Сўнги сўзимни
Эшит, каллахум:
Сигарми менга,
Каттакон тухум?!..

Овчи дер: – Қушчам,
Қайтгин изинга.
Чин ота бўлай
Сендек қизимга.

Шу билан келди
Эртак адоғи,
Балки асқотар
Сизга сабоғи.

КОРНЕЙ ЧУКОВСКИЙ

(Россия)

(1882–1969)

Рус тилидан
Нуруллоҳ ОСТОН
таржимаси

ҲАММОМ ВА ПАШША

Пашишавой парвоз қилди.
Ҳаммомга учиб келди.
Суварак ўтин ёрди,
Ҳаммомга олиб борди.
Ари лунги келтирди,
Пашиша ҳаммомга кирди.

Бугга тоблаб ўзини,
Чайқади юз-кўзини.
Ювинди, бош-қўл чайди,
Бирдан оёғи тойди.
Сирпанганча сурилиб,
Кетди қаттиқ урилиб.

Қовурға чиқди зарбдан,
Елкаси оғрир дарддан.
– Ҳой Чумоли, чоп ахир,
Дарҳол дўхтирни чақир!
Дўхтир Чигиртка шошиб,
Келди тезда том ошиб.
Сув томизди оғзига,
Пашиша келди ўзига.
Қанотлари гириллаб,
Учиб кетди пириллаб!

АГНИЯ БАРТО

(Россия)

(1906–1981)

ҚУЁНЧА

Ёмғир келди суронга,
Ивиб қолди қуёнча.
Унутибди эгаси –
Жажжигина бекаси!

ЮКМОШИН

Мошни тутиб, амаллаб,
Юкмошинга миндирдик.
Мош-ку, қочиб улғурди –
Юкмошинни синдирдик!

ҲИМОЯЧИ

Мен синглимни ҳеч кимга
Хафалатиб қўймайман.
Жуда аҳил-иноқмиз,
Синглим билан ўйнайман.
Ҳаддан ошса, кўраман,
Таъзирини бераман!

ТОЙЧОҒИМ

Силаб қўйдим ёлини,
Сўраб қўйдим ҳолини.
Думин тараб ҳар ёнга,
Сўнг бораман меҳмонга!

МЎЪЖИЗА

– Узун эди пўстиним, –
Деди Люба тиришиб.
– Ётавериб сандиқда,
Шўрлик қопти буришиб!

БАҚАЧАЛАР

Бешта яшил бақача,
Қарқарадан чўчишиди.
Сакраб-сараб сув томон
Вақир-вуқир қочишиди.
Мен-чи, бу тасқарадан –
Қўрқмайман қарқарадан!

ҚОҒОЗ ГУЛ

Кўрдингми ҳеч замонда,
Сувсиз гулни гулдонда?
Бу гуллар ҳеч сўлмайди,
Сира хазон бўлмайди.
Лекин тушмас эъзоздан,
Ясалгандир қоғоздан.

ЕКАТЕРИНА СЕРОВА

(Россия)

(1919 йилда туғилган)

АЖДАРГУЛ

*Шер эснаса, кўрқувдан.
Титроққа тушар ҳар гул.
Аммо чечаклар ичра
Унинг номи Аждаргул.
Қандай чиройли улар –
Ёқимли аждаргуллар!*

ҚЎРИҚЧИЛАР

*Деразамиз ёнига
Чумчуқ қурди ин.
Полапонлар чирқирар –
Тўйдирмоқ қийин.
Чумчуғойим пириллаб
Емиш келтирар.
Кўрсаки, инин пойлаб
Мушук мўлтирар.
Чумчуғой чирқиради:
– Қутқаринг, ким бор?
Келмоқда айёр мушук,
Кўзи нақ светофор!
Тирноқлари бигиздай,
Ўткир, бир қулоч!
Чопиб келди Мишавой,
Деди: – Тегма, қоч!
Пахмоқ Шурик югуриб
Келди изма-из.*

*Деди: – Қушлар инини
Биз кўриқлаймиз!
Кейин деди мушукка:
– Дахл қилмайсан!
Полапонлар инига
Яқин келмайсан!
Қўлда тахта тўппонча,
Шурик гоз турар,
Аланг-жаланг миёвлаб
Мушук ёзгирар.
– Миёв-миёв, қушларда,
Менинг ишим йўқ.
Чумчуқлар ҳам керакмас,
Асли қорним тўқ!
Очқаб қолсам, ейишига
Овқатим тайёр.
Яхшиси, хуррак отиб,
Айтаман алёр!*

ЁПИШҚОҚ ЭЧКИМИЯ

*Кўриниши беозор,
Феъли ёмон, билсангиз.
Бир ёпишса, қўймайди,
Яқинлашиб келсангиз.
Тегажаклик қилмиши,
Кимга ёқар бу иши?*

ЧУМОЛИЛАР ПОЕЗДИ

*Ким кўрган бундай изни,
Тирик, жонли поездни?
Отлиқ ёки пиёда,
Одам юрмас маконлар
Ичра қатнар тинмасдан,
Митти, чопқир вагонлар.
Улар не қилар ахир,
Мазут ё темир ташир?
Билсанг, вагонлар тўп-тўп,
Инига ташир хас-чўп.
Бир вагон оқсаб қолди,
Нима гап?
Нима бўлди?
Дарди аён кўзидан,
Юки оғир ўзидан.
Барча ёрдамга шошди,
Юки қўлма-қўл ошди.
Эҳ, вагонлар, мўрчалар,
Оқибатли бунчалар.
Бир-бирига қарашар,
Ачомлашиб сўрашар!*

ҚИЗИЛБАРГ

*Полвон ога-инилар,
Бири-биридан ўктам.
Ловулар адирларда
Адл қоматли, кўркам.
Либослари алвондир,
Ҳар биттаси полвондир!*

ҚҰНҒИРОҚГУЛ

*Мовий қўнғироқгуллар,
Мудом таъзимда турар.
Шодон дилларга элчи,
Жуда мулойим...
сен-чи?*

АННА САКСЕ

(1905 –1981)

ЭРТАКЛАР

*Рус тилидан
Дилдора РЎЗИМАҲАМАДОВА
таржимаси*

МОМАҚАЙМОҚ

Кичкинагина, лўппигина қизчанинг бир эчкиси бўлиб, қизча шу эчкисини боқиб, сутини соғиб кун кечирар экан.

Эгнига яшил кўйлак, бошига сариқ дуррача ўраган бу қизча сут идишини кўтариб олган кўйи уйма-уй юриб, харидорларнинг кўзачаларига сутдан кўйиб бераркан. Кувноқ ва шўх бу қиз ҳаммага бирдек ширин муомала қиларкан: беморларнинг дардига даво тилар, бўй етган қизларга эса тезроқ бахтли бўлишларини тилар экан. Шунинг учун бўлса керак, ҳамма унинг келишини сабрсизлик билан кутар, чунки чиройли табассуми ғамнок хонадонларга ёруғлик, ҳатто баҳор нафасини олиб келаркан. Одамлар уни эркалаб Сутчи Момақаймоқ деб аташаркан. Бу лақаб қизга ёққани учун шу ном билан чақиришганидан сира хафа бўлмаскан.

Вақт ўтиши билан Момақаймоқнинг ҳам бўйи етибди, унга йигитларнинг тез-тез кўзи тушадиган бўлибди. Биринчи бўлиб Ўргимчак Момақаймоқнинг ёнига судралиб келибди. У фақат ўзинигина севувчи худбин одамлардек муҳаббат ҳақида сўз очмай, қандайдир кенг ва ёруғ, равон уйи борлигини айтибди. Бу уйда Сутчи Момақаймоқ билан роҳат-фароғатда ҳаёт кечиришлари, ҳеч ким уларга халал бермаслиги учун эшикларига катта қулф солиб кўйишини айтибди. Қиз кулиб, шундай жавоб қайтарибди:

– Кулбангда ўзинг соғ-саломат яшайвер, менга деса эшигингга учта қулф солмайсанми, бирон кимса яна ўғирлаб кетмасин сени! Менга қасрингнинг кераги йўқ. Пул йиғиб, ўзимга уй қуриб оламан-да, дурустроқ эрга тегиб оламан.

Лекин ким ёшлиқда пул йиға олади дейсиз? Шунга ўхшаб, Сутчи Момақаймоқ ҳам деярли ҳар куни янги сариқ рўмол, янги туфли ё бўлмаса яшил кўйлак сотиб олиб кияркан, қарабсизки, ўз-ўзидан пул йиғолмас экан.

Гўзал қизга бой Қовоқари ошиқ бўлиб қолибди. У Сутчи Момақаймоқнинг ёнига келиб, қўлини сўрабди. У қўл остида бир пода хонқизи борлиги билан мақтанибди, лекин Сутчи Момақаймоқ бундай баджаҳл эрга теккандан кўра оқ эчкиси билан ёлғиз кун кечеришни афзал кўрибди.

– Мен пул йиғиб, ўзимга уй қуриб оламан. Уйим битгач, тузукрок эрга ҳам тегиб оламан, – дея эртаю кеч хиргойи қилар экан Момақаймоқ.

Сутчи Момақаймоқ аста-секин уй қуришга киришибди, эчкисини соғиб, сутини сотиб, пул йиға бошлабди. У энди янги рўмол сотиб олмай қўйибди, эскиларини ювиб ўрайверибди.

Пуллари йиғилгандан-йиғилаверибди. Лекин севги-муҳаббатдан дарак йўқмиш! Муҳаббати қаерда қолди ё ёнидан ўтиб кетганини сезмай қолдимикин, а? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, чунки муҳаббат ҳар бир тирик мавжудотнинг насибаси. Нима учун унинг пешонасига ёзилган куёв тезроқ қўлини сўраб келмаяпти экан? Балки у шу атрофда, ёнгинасида юргандир ёки обрў-эътиборли куёвларнинг муҳаббатини рад этгани учун совчи юборишга бошқаларнинг юраги бетламаяптимикиан, а?

Сутчи Момақаймоқ кундан-кунга ўйчан ва хаёлпараст бўлиб бораверибди. Эрта тонгда эчкисини шабнам тушган ўтлоққа олиб чиқаркан-да, қўлини пешонасига соябон қилиб, гўё ўз саволларига жавоб ахтараётгандек самога тикилиб қоларкан. Самода ҳеч нарса кўринмас, фақат юксакликда Тўрғайгина ўзининг узундан-узок кўшиғини хиргойи қилиб юраркан, холос. Тўрғайнинг кўшиғи Сутчи Момақаймоққа жуда-жуда ёқар, бу кўшиқ қизнинг қалбини ажиб бир ҳаяжонга солар экан.

Во ажабо, нима учун Сутчи Момақаймоқ учун дунё гўзаллиги Тўрғайнинг кўшиғида мужассамдек туюладиган бўлиб қолди экан-а? Мабодо ўтлаётган эчки бошини силкитиб, кўнғироқчаларини жириглашиб кўйса ҳам Тўрғай учиб ўтиб кетмаяптимикиан, деган хаёлда қиз тепага қараркан. Арғувон шохида Қизилиштон “тўқ-тўқ” қилса ҳам Сутчи Момақаймоқ бошидан рўмолини олиб, кўкдан Тўрғайни ахтараркан. Тунлари эса кимдир эшикни қоқиб кўшиқ куйлаётгандек бўлиб туюлар, Сутчи Момақаймоқ эса бу Тўрғай бўлмасин яна деган ўйда ўрнидан сапчиб туриб кетаркан.

– Момақаймоқнинг хаёлига менга насиб этган муҳаббат шу бўлса керак! – деган ўй келибди. У ўзини бағоят бахтли ҳис этибди.

– Ҳой Тўрғай, пастга туш! Қулоқ сол, сенда гапим бор!

Тўрғай ҳавода доира ясаб чир айланибди-да, ўт устига келиб қўнибди. Сутчи Момақаймоқ ўзини йўқотиб қўйганидан тили калимага келмай қолибди.

– Нима гапинг бор? – сўрабди Тўрғай ундан.

– Мен... Мен... Сен куйлайдиган кўшиқнинг сўзларини билмоқчи эдим, – очиғини айтибди Сутчи Момақаймоқ.

– Марҳамат, – дебди Тўрғай ва:

Бисотдаги кўшиқларимни

Бағишлайман сенга тамоман... –

деб куйлабди.

– Менга! – хитоб қилибди Сутчи Момақаймоқ, – Менга бағишлагайсан?! Ўзим ҳам биргина мен учун куйласанг керак деб ўйлардим, қара-я, бу

сўзларни ўз оғзингдан эшитдим. Ундай бўлса тезроқ тўйимизни ўтказга қолайлик.

– Тўй? – хайрон бўлиб сўрабди Тўрғай. – Аммо...

– Оҳ, биламан, биламан, азизим, унчалик бой-бадавлат эмассан, лекин менга бойлигинг керак эмас. Муҳаббатингнинг ўзи кифоя, – унинг гапини бўлибди Сутчи Момақаймоқ.

– Муҳаббатим? – саросимага тушиб сўрабди яна Тўрғай. – Аммо мен...

– Муғомбирлик қилмай қўя қол, айёрой! – Тўрғайга пўписа қилибди киз бармоғини нуқиб. – Ма, ол, эчки сутидан ич, қолган гапни кейин гаплашамиз.

Сутчи Момақаймоқнинг гапларидан Тўрғай ханг-манг бўлибди, оғзи қуруқшаганидан сутдан бир қултум ичибди-ю, шу заҳоти туфлаб ташларкан:

– Сутинг бунча тахир! – дебди.

Тўсатдан Сутчи Момақаймоқнинг уч кундан буён эчкиси соғилмай қолгани эсига тушибди.

– Зиёни йўқ, лекин иссиқ бўсаларим жуда ширин! – дебди-ю, Сутчи Момақаймоқ шу заҳоти Тўрғайнинг бўйнига осилиб олибди. Бироқ Тўрғай қизнинг бу хатти-ҳаракатига чап бериб, осмону фалакка парвоз этиб, кўшиғини куйлай кетибди:

Бисотдаги кўшиқларимни

Бағишлайман Тождоримга...

Сутчи Момақаймоқ Тўрғай уни эмас, балки Тождорни севишини тушуниб етибди. Эвоҳ, Сутчи Момақаймоқ энди нима қилади, нима қилсин, кимдан маслаҳат сўраса бўлади?

Сутчи Момақаймоқ оқариб кетган рўмолини силкитиб қичқирибди:

– Ҳой, Тўрғай, шошма, кетмай тур, сенга яна бир гап айтмоқчиман! Ёнимга туш, менинг пулим жуда кўп!

Тўрғай бўлса борган сари баландлаб кетаверибди, ўзининг севган кўшиғини куйлашда давом этибди.

– Боримни кўкка совурман! – қичқирибди Сутчи Момақаймоқ. Ҳамёнини очибди-да, жамғарган олтинларини олиб Тўрғайнинг ортидан сочиб юборибди.

Сариқ олтинларни эса шамол теварак атрофга сочиб юборибди. Баҳор келганда бутун яйловни тилларанг момақаймоқ гуллари қоплабди.

ЯШИРИНЧА ЭШИТИЛГАН ГАП

Кечкурун хонамнинг чироғини ўчирдим-у, буюмлар мени ухлади, деб ўйлашди, шекилли, ўзаро суҳбат бошлаб юборишди.

– Мен сизларга шуни айтмоқчиман... – варақларини шалдиратиб гап бошлади стол устида қолдирилган Китоб.

– Қани-қани, нима демоқчисан? – тоқатсизланибди тувакда ўсаётган Амариллис.

– Одамлар менга кунда тўғри муносабатда бўлмайдилар. Мени дўкондан сотиб олиб келганларида шундай бежирим, сип-силлиқ бўламанки, улар мени бетма-бет варақлаб, муқовадан кўчириб ташлайдилар. Ҳаттоки, вақтинча бировларга бериб юборишларини айтмайсизми? Буни тасаввур

қилиб кўринглар-а, вақтинча ўзга қўлга бериб турармишлар! Қарзга олиб турганлар мени қай кўйга солишларини билсангиз эди! Улар бармоқларини ҳўллаб бетма-бет варақлаб, саҳифаларимни ифлос, ичимни ағдар-тўнтар қилиб ташлашларини билсангиз эди. Пировард-натижада бизни ҳақиқий эгамизга қайтариб беришни ҳам унутиб юборадилар.

Аччиқланган Китобнинг “қарс” этиб муқовасини ёпиб олгани қулоғимга чалинди.

– Ҳой Китобвой, фақат сенга шунақа бешафқат муносабатда бўладилар, деб ўйлайсанми? – титроқ овозда гап бошлади Амариллис. – Улар дам-бадам мени суғориб туриш кераклигини ҳам эсларидан чиқазиб кўйишларига нима дейсан? Мен тупроқдан сўнгги томчи сувни сўриб олаётганимда ўзимдан кетиб қолишимга бир баҳя қолади.

– Чиқ... чиқ... чиқ.. – чикиллади Соат, лекин шу ондаёқ жим бўлиб қолди ва бир оздан сўнг зўр-базўр чикиллаб:

– Чик! Чиқ!.. Кўряписизларми? – ҳолсизланиб шивирлади мадори қуриган Соат, – улар мурватимни бурашни яна эсларидан чиқазиб кўйдилар. Айб ўзларида бўлса-да, ярим тунда тўхтаб қолганимда, эрталаб вақт неча бўлганини билолмай ишга кечикишларидан кўркиб: “Бу ярамас матоҳни ахлатга ташлаб юбориш керак”, деб пўписа қилганларига нима дейсиз! Қани, ўзингиз айтинг-чи, ахир шу инсофданми?

– Одамлар жудаям ношукр-да, – деди деворда осиглик турган Сурат. – Кўп йилдан буён ёнимда бир сурат осиглик турарди. Ёмон сурат эмасди, энг қизиғи, одамлар уни кимгадир совға қилиб тақдим этганларида кўкларга кўтариб мақтагандилар. Қаранглар-а, уларга бу расмни чизган рассом ёқмасмиш! Рассом ёқмаса бунга бўёқ айбдорми? Бунисига нима дейсиз! Ахир деворга рассомни осиб кўйишмайдн-ку. Деворда сурат осиглик туради.

– Сизларнинг арз-додларингиз меникининг олдида ҳолва! – Лимоннинг овози эшитилди. – Инсон мен билан қандай муомала қилишини билсангиз эди! Тасаввур қилинг-а, сизни ҳамма бир томчи сувингиз қолгунча эзгилаб сиқаверса. Обдон эзиб, сувингни олиб бўлгач, отиб юборишларига ўласанми-қоласанми. Яна ташлагандаям ахлат челагига ёки ошхонага олиб чиқиб ташлашга эринган бекам саватчага ирғитиб юборадилар. Бошқаларга бундай муомала қилмайдилар. Фақат Лимонларгагина шундай муносабатда бўладилар.

Қаттиқ қаҳқаҳа эшитилди. Бехосдан барча буюмлар жим бўлиб қолди. Фақат Соатгина зўр-базўр:

– Чиқ... чиқ... – деди, холос.

Ортиқ чиқиллашга мадори етмади шекилли, дабдурустан “чиқ” этди-ю, тўхтаб қолди.

“МИНГ БИР КЕЧА” ҲИКОЯЛАРИДАН

Араб тилидан
Суръат АБДУКАРИМОВ
таржимаси

ДОНО КАНИЗ ҲИКОЯСИ

Муҳтарам китобхон, қўлингиздаги мўъжазгина асар “Минг бир кеча” руҳидаги машҳур ҳикоя ва ривоятларни ўз ичига олган бўлиб, у дастлаб араб тилида битилган ва “Алиф лайло ва лайло” деб номланган. Туркий тилда дастлаб араб алифбосида икки жилдли этиб литография (тошбосма) услубида ҳижрий 1331 (милодий 1915) йилда “Азия” матбааси томонидан нашр этилган. Кейинчалик форсий тилдан туркий тилга ўгирилган бўлиб, китобнинг титул varaғида “Туркий китоб “Алиф лайло ва лайло” деб номланган.

Ушбу китобнинг форсийдан туркийга мутаржими мавлоно Комий Тошкандийнинг хабар беришича, “Алиф лайло ва лайло” (“Минг бир кеча”) ҳикоятлари араб тилининг тоза шевасида бўлиб, “Султон Муҳаммадшоҳ замонасига қадар ҳеч бир киши таниш бўлмаган эрди. Султоннинг биродари Баҳмон Мирзонинг аъло ҳиммати билан мавлоно Абдуллатиб Табризий бу китобни араб лаҳжасидан форсий шевасига келтурди ва арабий байтлар ўрнига форсий китоблардин муносиб мақом шеър келтурмоқга шоир Боҳуш, яъни Мирза Саруш маъмур ва мутасадди бўлиб, тавфиқ илоҳи илан бу хизмат поёнига етуб, боргоҳ Султонига шоён қабул бўлди. Вақтики, бу нусхаи латиф Туркистон вилоятига ошкор тобти, аҳли туркийнинг муқаддима маърузлари бўлди. Аммо ани мутолаасидин бебаҳра ва бенасиб эрдилар. Чунки ҳануз туркийга таржима бўлмағон эрди. Мулла Муҳаммад Зафар волид Шукур Муҳаммад Шукруллоҳнинг саъйи иҳтимоллари ила мазкур китоб форсий жомаси ўрнига туркий хилъатини кийуб, маҳбуб дилородек Туркистон гулистонида жилвагар бўлди. Умидки, бу нусха ҳам арабий ва форсий биродарларидек мақбули хос у ом бўлуб, мазкур соҳиб иҳтимом илан мутаржим фақирнинг номларини ал явмул қиёма тирик тутгай”.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳикояларда учрайдиган сўз ва иборалар ўтган асрнинг ўттизинчи йилларига қадар адабий тилимизда, чунончи, Абдулла Авлоний, Беҳбудий, Фитрат, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Чўлпон асарларида кенг қўлланилган.

Таржимондан

Бағдод шаҳрида ағниёлардан бир киши бўлуб, ризк-рўзиси фаровон, давлати ва сарвати бепоён эрди. Ва лекин анда фарзанд отидин йўк эрди. Пирликдин қадди ҳам бўлуб, ғам ва қайғуси зиёда бўлди. Азбаски, бефарзанд эрди. Қўрқар эрдик, моллари талоф бўлуб, оламдин оти ўчгай. Сўнгра ул киши Худойи таолони даргоҳиға ёлбориб, дуоға қўлини кўтарди. Кундузлари рўза тутуб, кечалари бедор бўлди. Ва мазорот ва улуғларни зиёрат қилур эрди. Тоинки, Аллоҳ анинг дуосини ижобат қилди. Иттифоқо, хотунларидин бириға ётуб эрди, ҳамл асари ул хотундин пайдо бўлди.

Вақтики, айём ҳамл тамом бўлди. Чиройлик, соҳибжамол ўғул туғилди. Дарҳол ул киши бу фарзанд шукронасиға фуқаро ва мискинға назр-садақалар берди ва етим-беваларға таом ва либос инъом қилди. Ва еттинчи кечаси ани ювуб-тараб, анга Абул-Ҳасан, деб от қўйди ва ани дояларға сипориш қилди. Тоинки, улғайди. Анга Куръон ва фарзи ислом, хат ва шеър, ҳисоб ва тирандозлик илми (камондан ўқ-ёй отиш) ни ўргатди. Андак замонда ул ўғлон ягонаи замон ва фарди даврон бўлди. Чиройлик ва сўзи ширин, бадани ифакдин мулойим эрди. Андоғки, шоир деюр. Байт:

*Дилбарким, юзи қамардур, сўзи шакар,
Хурдур ул ё пари эрмас, башар.*

Кунлардан бир кун Абул-Ҳасан отосининг қошида ўлтуруб эрди, отоси айди: “Эй фарзанд, мен қартайибмен ва ажалим ёқинлабдур. Сен учун андоғ мол жам қилибдурменки, набираларингға ҳам кифоя қилур ва лекин сен парҳезкор ва пок бўлғил, ҳою ҳавасға таъбият қилмоғил”, деди.

Неча кундин сўнгра отоси бир қаттиғ бемор бўлди ва оламдин рихлат қилди. Абул-Ҳасан таҳфин ва тажҳис (ўликни кафанлаш ва қўмиш) маросимини қилиб, туфроққа тобшурди, сўнгра бир неча кун хонасида отосиға таъзия қилиб ўлтурди. Сўнгра ани ошно ва аҳбоблари келиб айтдилар: “Эй биродар, ғамнок бўлмоғил, бир кишики сендек фарзанди аржумандни жойиға қўюбдур, гўё ул ҳаргиз ўлмобдур, таъзия тутмоқ хотун ва қизларға муносибдур”.

Алар пайваста мундоғ сўзларни айтур эрдилар, тоинки Абул-Ҳасан аларни суҳбатиға рағбат бўлиб, алар билан кеча ва кундуз базму ишрат ва айшу хуш қилур эрди ва отосининг васиятлари ёдидин фаромуш бўлди. Ва дунёсиға мағрур бўлуб, беҳуда жойларға кўб мол сарф бўлди. Тоинки, ҳамма моли талаф бўлуб, холи хароб бўлди ва бир канизидин бошқа ҳеч нимарсаси қолмади. Ва ул каниз хусну жамолда бениёз ва илму камолда беадил эрди ва фазлу одобда саромадрўзгор эрди. Андоғ соҳибжамол эрдик, ани васфида қалам шикаста, забон ва тил ожиз ва нотавон эрди. Андоғки, шоир деюр. Байт:

*Сени васф айлайин деб хома олдим,
Қилолмай васфингни ҳайратда қолдим.*

Ул каниз мунча авсофи ҳамида ва ахлоқи ҳамбиласи билан суҳандон ва ширинзабон, фасоҳатда якто ва малохатда беҳамто эрди.

Вақтики, хўжаси Абул-Ҳасан бемол ва мулклари талаф бўлуб, бечора ва бежиз бўлди. Ушбу каниздин бошқа бир нимарса қолмади. Уч кунғача хўжа Абул-Ҳасан ва каниз таом тотмадилар. Бу хусусдин ҳоллари хароб

бўлди. Ул вақт каниз айтди: “Эй хўжа, мени халифа Ҳорун ар-Рашиднинг олдиға олуб борғил ва андин ўн минг олтун мени қийматимни олғил. Агар халифа “Канизинг бу қийматға оғирдур”, деса сен деғилки: “Эй халифа, канизимнинг қиймати мундин ҳам зиёдадур. Сен канизни ҳар илмда ва ҳар фанда имтиҳон қилиб кўргил, токи анинг қадр ва манзалатини билгайсен. Эй хўжа, зинҳор ўн минг қизил олтундин камға рози бўлмоғилки, бу қиймат менга оздур”.

Ва алхос, Абул-Ҳасан канизни халифа Ҳорун ар-Рашиднинг қошиға олуб борди. Ончаки, каниз анча таълим кўрган эрди. Халифа каниздин “Отинг нимадур?” деб сўради. Каниз айтди: “Отим Тўдудур”. Халифа айтди: “Эй Тўду, илмлардин ҳеч нимарсани билурмусен?”. Каниз айтди: “Наҳв ва шеър, фикҳ ва тафсир, луғат ва мусиқа, илми ситора ва илми самар, қисмат ва масоҳат (ер ўлчаш, таноблаш)ни билурмен. Ва Қуръони мажидни етти қироат билан ўқуғонмен ва сураларнинг ададини, оятларни ва ҳарфларни, рабъларни ва ушрларни, саждаларни билурмен. Ва оятларни носих билан мансуҳини ва сабаби нузулини тонурмен ва аҳодис шарифаларни, маснад ва мурсал, мусуқлардин огоҳдурмен. Ва улуми риёзий ва ҳандаса, фалсафа ва мантиқ, маоний ва баёнға назар қилғонмен ва кўб улум мени хотиримдадур. Ва шеър ўқумоқ ва соз чалмоқ ва нағматни яхши билурмен. Агар ракс ва ғино (ноз-карашма) қилсам марду занлар (эркак ва аёллар)ни фирефта (мафтун) қилурмен ва агар ўзумға оройиш берсам ёшу қарини шайдо қилурмен ва менда Худонинг неъматлари ва илмлари андоғ кўбдурки, ададини берган Худонинг ўзи билур”.

Вақтики, халифа Ҳорун ар-Рашид андин бу сўзларни эшитди. Анинг фасоҳат ва балоғатидин хайратда қолди. Хўжасиға қараб айтди: “Мен уламо ва ҳукамоларни жам қилурмен. Чунончи, бу каниз даъво қилур, алар билан мубоҳаса ва мунозара қилдурурмен. Агар каниз ғалаба қилса, канизнинг баҳосини тамом сенга берурмен ва агар алардин мағлуб бўлса, каниз сендадур”.

Дарҳол халифа Басра ҳокимиға хат ёздики, Иброҳим бин Сайёрки фасоҳат ва балоғатда, шеър ва одобда саромадрўзғор эрди. Ани зудлик билан юборгайсен, деб фармон бердики, Бағдод шаҳридаги уламо ва фузало, ҳукамо ва қорилар, табиблар ва мунажжимлар ҳозир бўлғайлар.

Андак замонда ҳамалари Дорул-халофотға ҳозир бўлдилар. Ва ҳеч ким бу ижтимоънинг сабабини билмас эрди. Сўнгра халифа аларни ўз ҳузурига талаб қилди. Ул вақт амр қилдики, канизни ҳам ҳозир қилғайлар. Анга олтун курси кўюб бердилар. Ул париваш юз нозу карашма билан келиб курси узра ўлтурди. Сўз бошлаб айтди: “Эй халифа, буюрғилки, ҳозирон мажлис менинг билан мунозара қилғайлар”.

Халифа аларга қараб айтди: “Менинг таманноим сизлардин улки, бу каниз билан мунозара қилғайсизлар”. Алар айтдилар: “Фармон – фармони халифадур”.

Ул вақт каниз туруб айтди: “Қайси бирларингиз фақиҳ ва муҳаддисдур?” Ногоҳ уламолардин бир киши туруб илгари келди. Каниз айтди: “Эй фақиҳ, ҳар нимарсадинки тиласанг мендин сўроғил”.

Фақиҳ айтди: “Сен Қуръон ўқуганмусен ва носих ва мансуҳини билурмусен ва ҳаруф ва оятининг шуморини билурмусен?”

Каниз айтди: “Ори, билурмен”.

Фақиҳ айтди: “Эй каниз, деғилки, Худойинг кимдур ва пайғамбаринг ва имоминг кимдур ва қибла ва тариқат биродарлари нимадурлар?”

Каниз айтди: “Худованди олам менинг Худойимдур ва Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбаримдур ва Куръон имоматимдур ва Каъба менга қибладур ва мўъминлар биродаримдурлар”.

Халифаға анинг жавоби хуш келди. Сўнгра фақиҳ айтди: “Эй каниз, менга деғилки, Худойи таолони нима нарса билан тонудинг?”

Каниз айтди: “Ақл билан”

Фақиҳ айтди: “Ақл нимадур?”

Каниз айтди: “Ақл икки қисмдур – бири илоҳий ва бири касбий. Ақли илоҳий улдурки, Худойи таоло ўз фазл ва карами билан ани бандасиға ато қилур. Ва бу ақл билан бандаларини тўғри йўлга далолат қилур. Ақли касбий улдурки, банда ани ўз маърифати билан ҳосил қилур”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло!”. Сўнгра сўрдики, “Эй каниз, ақл қайда турур?”

Каниз айтди: “Аллоҳ таоло ақлни дилға тошлор ва ани шоъи димоғ узра ўрар ва анда жой олур”.

Фақиҳ айтди: “Менга хабар бергилки, пайғамбарни нима билан тонудинг?”

Каниз айтди: “Худонинг китоби билан ва далолат ва муҳожира билан тонудим”.

Фақиҳ айтди: “Фарз ва суннатлар қайсидур?”

Каниз айтди: “Фарзлар беш ададдур. Аввал Худонинг бирлигиға ва Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбарлигиға гувоҳлик бермоқдур. Иккинчи, беш вақт намоздур. Учунчи, закот бермоқ. Тўрттинчи, Рамазон шариф рўзасини тутмоқ. Бешинчи, Байтуллоҳни ҳаж тиламоқ. Суннатлар тўртдурки, кеча ва кундуз, офтоб ва ойдурлар. Бу (туб, томир, пойдевор, асл)лар билан умр ва амал обод бўлур. Ва одамизот билмайдурки, булар ажални кишиға яқин келтурур”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло! Энди менга хабар бергилки, Худойи таоло намоздин илгари неча нимарсани сенга фарз қилди?”

Каниз айтди: “Таҳорат ва авратни ёшурмоқ ва жомалардин нажасотни узоқ қилмоқ ва поки макон ва қиблаға юз ўгурмоқ ва ният қилмоқ ва такбир таҳрима этмоқдур”.

Фақиҳ айтди: “Қайси ният билан масжидға кирурсен?”

Каниз айтди: “Ибодат нияти билан”.

Фақиҳ айтди: “Бенамоз қайси уқубатға сазовордур?”

Каниз айтди: “Ҳадиси саҳиҳда келибдурки, ҳар кимки қасд баъдўз намозни тарк қилса, анга мусулмонликдин баҳра йўқдур”.

Фақиҳ айтди: “Эй каниз, намознинг фойдаси нимадур?”

Каниз айтди: “Намоз бандани Худойи таолоға етмоқиға сабабдур. Ва намоздан ўн хислат бордур: ул кўнгулни нуроний қилур ва юзни равшан қилур ва Худойи таолони хушнуд қилур ва шайтонни дарҳашм (ғазабнок) қилур, бало ва офатларни даф қилур ва душманларни шарридин (макридин) амин қилур ва раҳматни зиёда қилур ва Худойи таолонинг ғазабини ўлтурғузур ва бандани хўжасиға яқин қилур ва намозхонни гуноҳ ишлардин манъ қилур ва намоз ижобати исломдандур ва диннинг устунидур”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло! Эй каниз, эмди деғилки, олтун қанчаға етса закот вожиб бўлур?”

Каниз айтди: “Олтун йигирма мисқолға етса, ярим мисқол олтун анинг закотидур. Сўнгра қанчаки зиёда бўлса, ушбу ҳисоб билан закот вожиб бўлур”.

Фақиҳ айтди: “Эй каниз, деғилки, теванинг закоти қанча?”

Каниз айтди: “Беш теванинг закоти бир қўйдур. Вақтики, йигирма беш тевага етса, бир тева лозим бўлур ва қўйнинг закоти қирқ қўйга бир қўйдур”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло! Эмди деғилки, ҳаж қачон вожиб бўлур?”

Каниз айтди: “Ҳаж қилмоққа болиғ ва оқил муслим керакдур ва иститоат керакдур ва тамоми умрда бир бор вожиб бўлур”.

Фақиҳ айтди: “Ҳажнинг фарзлари қайсидур?”

Каниз айтди: “Иҳром боғламоқ ва Арофатда вуқуф қилмоқ ва тавоф ва саъй ва сочни олмоқдур”.

Фақиҳ айтди: “Умранинг фарзлари қайсидур?”

Каниз айтди: “Иҳром ва тавоф ва саъйдур”.

Фақиҳ айтди: “Ҳажнинг суннатлари қайсидур?”

Каниз айтди: “Лаббайка” демоқ ва Муздалифа ва Миноға келиб ётмоқ ва тош отмоқ”.

Фақиҳ айтди: “Эҳромнинг фарзлари қайсидур?”

Каниз айтди: “Тикилғон жома киймаслик ва атру миск (атир ва мушк) қилмаслик ва соч ва тирноқ олмаслик ва қилич тортмаслик ва жимоъ қилмаслик”.

Ул вақт фақиҳнинг сўзи тамом бўлиб, ўрнидан турди ва айтди: “Эй халифа, бу каниз илмда мендин ва сендин донороқ эркан, мен анга таслим қилдим”.

Каниз айтди: “Эй фақиҳ, эмди мен сендин савол қилурмен, сен анга жавоб бергил”.

Фақиҳ айтди: “Сўроғил”.

Каниз айтди: “Саҳми дин қайсидур?”

Фақиҳ айтди: “Саҳми дин ўндур: шаҳодат ва салот, закот ва савм, ҳаж ва жиҳод, амри маъруф ва наҳи мункар, тўккузунчи улфат ва маошарат ва ўнунчи талаб илмдур”.

Каниз айтди: “Эмди деғилки, усули ислом қайсидур?”

Фақиҳ айтди: “Усули ислом тўртдур: аҳд ва сидқ, хифзи худуд ва фобъхуд”.

Каниз айтди: “Эмди бир масъала қолди. Агар анга жавоб беролмасанг тўнунгни суюб олурмен”.

Фақиҳ айтди: “Сўроғил”.

Каниз айтди: “Фуруъи ислом қайсидур?”

Ул вақт фақиҳ хомуш бўлди ва жавоб айтмади. Каниз айтди: “Жомани ешғил, мен сенга фуруъи исломни айтайин”. Халифа айтди: “Эй каниз, сен баён қилғил, мен анинг жомасини суюб олурмен”.

Бас, каниз айтди: “Фуруъи ислом йигирма иккидур. Китоби Аллоҳға татабуъ қилмоқ ва пайғамбарға иқтидо қилмоқ ва мусулмонларға озор еткозмаслик ва ҳаромдин узок турмоқлик ва мазлумнинг аҳволиға рад қилмоқ ва тавба қилмоқ ва илм динини ёд олмоқ ва дўстларни дўст билмоқ ва Қуръони мажидға пайравлик қилмоқ ва пайғамбарға тасдиқ қилмоқ ва жиҳодға омада бўлмоқ ва қодир бўлғонда афв қилмоқ ва мусибатға сабр қилмоқ ва Худойи таолони тонимоқ ва аҳкоми пайғамбарни билмоқ ва

иблисга мухолиф бўлмоқ ва нафси била мужоҳада қилмоқ ва ихлосдур”, деди.

Ул вақт халифа амр қилдики, жомаларни ешиб, канизга таслим қилғай. Ва фақиҳ жомаларини ешиб, мажлисдин шармисор бўлуб чиқиб кетти.

Ул вақт бошқа бир киши туруб айтди: “Эй каниз, менинг ҳам саволимга жавоб бергил”. Каниз айтди: “Сўроғил”.

Фақиҳ айтди: “Таом емоқнинг фарз ва суннатлари қайсидур?”

Каниз айтди: “Таом емоқнинг фарзлари улдурки, ризқ ва рўзини Худодин билмоқ керакдур ва Худонинг берганига рози ва шокир бўлмоқдур”.

Фақиҳ айтди: “Шукр нимадур?”

Каниз айтди: “Ҳар нимарсани Аллоҳ таоло бир нимарса учун яратқондур. Ул нимарсани анга сарф қилмоқдур”.

Фақиҳ айтди: “Таом емоқнинг суннатлари қайсидур?”

Каниз айтди: “Худойи таолони ёдламоқ ва қўлларини таомдин илгари ювмоқ ва чап оёқ узра ўлтурмоқ ва уч бармоқ билан ошамоқ ва ўзиға яқин жойдин оллуб емоқ ва луқмани кичик олмоқ ва ҳешинларга (бошқаларга) қарамаслик”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло! Эмди менга ақоиди қалбдин ва ани зидларидин хабар бергил”

Каниз айтди: “Ақоиди қалб уч турур ва анинг зидлари учдур. Аввал эътиқоди иймон ва анинг зидди куфрдин узоқликдур. Иккинчи, эътиқоди суннат, анинг бидъатидин қочмоқдур. Учунчи, эътиқоди тоат, анинг зидди маъсиятдин узоқ турмоқдур”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло!” Эмди хабар бергил: уч нимарсадинки уч нимарсани манъ қилур?”

Каниз айтди: “Суфён Саврийдин ривоят бордурки, уч киши деди: уч нимарса уч нимарсани элитар, солиҳ кишиларни тамасхур (масхара) қилмоқ охиратни кеткизар ва подшоҳларни енгил синамоқ тирикликни элитар ва неъматни исроф қилмоқ молни элитар”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло! Эмди менга осмонларнинг қалидидин хабар бергилки, осмонларнинг неча эшиги бордур?”

Каниз айтди: “Худойи таоло хабар берибдурки ва пайғамбар алайҳиссалом дебдурларки, осмонларнинг эшигини ани яратқон зот билур, ўзга киши билмас. Ҳар киши учун осмонда икки эшик бўлур. Бир эшикдин ани ризқи тушодур ва бир эшикдин анинг аъмоли чиқар, то ул кишининг жони чиқмогунча ризқ эшиги ёпулмас”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло! Эмди менга қалблардин хабар бергил”.

Каниз айтди: “Қалб бир неча қисм бўлур: қалби салим, қалби сақим, қалби муниб, қалби назир ва қалби мунир. Қалби салим Авлиёуллоҳни қалбларидур ва қалби сақим – кофирларнинг қалбидур ва қалби муниб – парҳезкорларнинг қалбларидур ва қалби назир – пайғамбарларнинг муборак қалбларидур ва қалби мунир – гуломларнинг қалбларидур. Дебдурларки, қалб уч хил турур: қалби муаллақ – кофирларнинг қалбларидур ва қалби маъдум – мунофиқларнинг қалбларидур ва қалби собит – мўъминларнинг қалбларидур ва ҳам дебдурларки, қалб уч тарика турур: қалбки иймон нури билан тўлғон ва қалбки ҳижрон хавфи билан тарсон ва қалбки хорлик мазаллатидин ҳаросон”.

Фақиҳ айтди: “Боракалло, эй каниз!”

Ул вақт каниз айтди: “Эй халифа, бу киши мендин неча саволни қилди, мен жавоб бердим. Эмди мен анга икки савол қилурмен. Агар жавоб беролмаса, анинг ҳам жомаларини суюб олурмен”.

Фақиҳ айтди: “Сўроғил”.

Каниз айтди: “Эй фақиҳ, иймон нимадур?”.

Фақиҳ айтди: “Иймон тил билан икром қилмоқ ва дил билан тасдиқ қилмоқ ва аркон билан амал қилмоқдур ва пайғамбар алайҳиссалом дебдурларки, кишини иймони комил бўлмас, магарки анда беш хислат комил бўлмағай. Худоға таваккали ва ҳама ишларини Худойи таоло ҳукмиға таслим этмоқи ва Худойи таолони қазосиға бўюнсунмоғи ва ҳама ишини анга ташламоқи ва ишларини Худо учун қилмоғидур”.

Каниз айтди: “Фарзларни вожиброқи қайсидур ва фарзики ҳама фарзларни бошида бўлур ва фарзики ҳама фарзлар анга мухтождур ва фарзики ҳеч фарз андин холи эрмас?”

Фақиҳ хомуш бўлди. Халифа айтди: “Ўзунг аларни баён қилғил, сўнгра фақиҳ жомаларини ешуб сенга таслим қилғой”.

Каниз айтди: “Фарзларни вожиброқи маърифати Аллохдур ва фарзики ҳама фарзни бошида бўлур: “Ашҳаду ан ла илаҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳ” дур. Фарзики ҳама фарз анга мухтождур-тахоратдур ва фарзики ҳама фарзларга шомилдур-жанобат ғуслидур”.

Вақтики каниз сўзини тамом қилди. Дарҳол фақиҳ ўрнидин туруб айтди: “Эй халифа, сен гувоҳ бўлғилки, бу каниз мендин донороқ эркан”, деб жомасини ешиб мағлуб бўлғон ҳолда мажлисдин чиқуб кетти.

Сўнгра қори туриб канизни баробарида ўлтурди ва айтди: “Эй каниз, оё, Қуръон ўқуғонмусен ва оёгини билурмусен ва носихи билан мансуҳини ва муҳкам билан мутшобиҳини ва Макки билан Маданисини билурмусен ё йўқ?”

Каниз айтди: “Ори, билурмен”.

Қори айтди: “Қуръонда қайси сура афзалдур?”

Каниз айтди: “Сураи Бақара”.

Қори айтди: “Қайси оят улуғдур?”

Каниз айтди: “Оятул курсики, эллик калимадур ва ҳар калимасиға эллик баракотдур”.

Қори айтди: “Қайси оятдурки, анда тўққуз калима бордур?”

Каниз айтди: “Қола таоло “инна фи холқис самавати вал арзи вахтилафил лайли ван наҳар” то охир оятғачадур”.

Қори айтди: “Қайси оятдурки, адл оятдур?”

Каниз айтди: “Қола таоло “Инналлоҳа яъмуру билаъдли вал эҳсан” то охир оятғача”.

Қори айтди: “Қайси оятдурки, кишини умидворроқ қилур?”

Каниз айтди: “Куллуммим минҳум ай юдхала жаннати маъим” ҳам бу оятдурки, қола таоло “ёъбои долзин асри фаво” то оятни охириғачадур”.

Қори айтди: “Боракалло! Деғилки, Қуръонни қайси қироат билан тиловат қилурсен?”

Каниз айтди: “Аҳли беҳиштни қироатлари бирла қироат қилурменки, имом Нафъини қироатидур”.

Қори айтди: “Қайси оятдурки, кофирлар рост дебдурлар?”

Каниз айтди: “Қола таоло “ва қолатул яҳуду лайсатин насоро ала шаъив ва қолатин насоро лайсатил яҳуду ала шаъи” ҳар иккилари ҳам ростдурлар”.

Қори айтди: “Қайси оятдурки, Худойи таоло малоикалар тилидин айтур?”

Каниз айтди: “Қола таоло ва наҳн набх бихамдика ва нақдислак”.

Қори айтди: “Истиғфор қайсидур?”

Каниз айтди: “Ибн Аббосдин ривоятдурки, аввал нимарсаки ҳазрат Жаброил пайғамбар алайҳиссаломға ёд бердилар, истиғфор эрди. Дедилар: айтгил, эй Муҳаммад, “Аъзу биллаҳи” асмиъал алим, сўнгра деғил “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм”, сўнгра Иқро сурасини деғил дедилар”.

Қори айтди: “Эй каниз, менга Бисмиллоҳни фазилатидин ва анинг баракотидин хабар бергил”.

Каниз айтди: “Пайғамбар алайҳиссалом дебдурларки, Бисмиллоҳни ҳар бетобликға ўқусалар шифо топар ва дебдурларки, вақтики Худойи таоло Аршини яратди. Арш титрар эрди, вақтики Бисмиллоҳни анча айттилар – сокин бўлди. Вақтики, пайғамбаримизға нозил бўлди. Айтдилар: “Мен уч нимарсадин амин бўлдум: ерни ютмокидин, масхдин ва ғарқ бўлмоғдин. Ва ани фазилати кўбдур”.

Қори кўрдики, каниз ҳар қандоғ масъала бўлса ҳам бетавқиф жавоб беродур. Ул вақт ўрнидин туриб айтди: “Эй, халифа, сен гувоҳ бўлғилки, бу каниз илми қироат ва илми тафсирда мендин донорок”.

Каниз айтди: “Мен сендин, эй қори, бир савол қилурмен. Агар жавоб беролмасанг, тўнларингни суюб олурмен”.

Қори айтди: “Сўроғил”.

Каниз айтди: “Қайси оятдурки, анда йигирма уч “коф” бордур ва қайси оятдурки, анда ўн олти “мим” бордур ва қайси оятдурки, анда бир юз қирк “айн” бордур ва қайси ҳарбдурки, анда Аллоҳни исми йўқтур?”

Қори хомуш бўлуб, ожиз қолди.

Каниз айтди: “Жомаларни ешгил”. Дарҳол ешти. Ул вақт каниз айтди: “Эй халифа, ул оятки анда ўн олти “мим” бордур: Худ сурасидаги “Ё Нуху, аҳбит бисаламин минна ва барокатин аълайк” то ояти охириғачадур ва ул оятки, анда йигирма уч “коф” бордур – сураи Бақарадур. Ва ул оятки, анда бир юзу қирк “айн” бордур – сураи Аърофда бу оятдур: Қола таоло “Ва ахтаро Мусо ковмату сабъина рожула” ояти, мазмуни шарифи улдурки, “Ихтиёр қилдилар Мусо алайҳиссалом қавмларининг орасидин етмиш кишини” дегонидур. Ҳар кишида икки айн, яъни икки кўз бўлур. Бас, мажмуъ кўзлар бир юз қирк айн бўлур ва ҳарбики, анда Аллоҳ исми йўқтур, бу – сураи Иқро ва сураи Раҳмон ва сураи Воқеъадур”.

Бас, қори тўнларини ешиб, канизға берди. Мажлисдин шармисор бўлуб чиқуб кетти. Ул вақт табиб ўрнидин туруб, канизни баробарида турди ва айтди: “Эй каниз, илм адъёндин фориг бўлдинг, эмди сендин мен илм абдондин сўрормен. Менга инсонни хилқатидин хабар бергилки, ани танида неча томур ва неча устухон ва неча руҳ бордур ва томурлари қайу жойдин бошланғандур ва одамни нечун одам деюрлар?”

Каниз айтди: “Одамни ани учун одам дейдиларки, буғдойранг эрди ва ё адим арз, яъни ердин халқ қилинғон эрди. Бинобарин, одам дейдиларки, одамни сийнаси Каъбани туфроқидин ва боши машрикдин ва оёқлари мағрибнинг туфроғидин халқ этти ва одамни боши учун етти эшик очилди. Икки кўз, икки қулоқ ва икки бурун, бир оғиздур. Икки кўз кўрмоқ учун, икки қулоқ эшитмоқ учун ва икки бурун исламоқ учун ва тил сўзламоқ учун. Валлоҳу аълам. Ва одамизодда уч юз олтмиш томур бордур ва икки

юз қирқ бўлак устухон бордур. Инсонда уч рух бордур: рух хайвони ва рух инсони ва рух таъбидурки, Аллоҳ таоло аларнинг ҳар бирини бир ҳукм учун яратқондур ва Худойи инсон учун қалб ва бовар ва ўфқа ва талок ва буйрак ва мағиз ва устухон ва пўст ва беш хавоски, сомиъ ва босир ва шомма ва зоиқа ва ломиса яратқондур”.

Табиб: “Эй каниз, хабар бергилки, одамизодни боши неча табақадур?”

Каниз айтди: “Уч табақадурки, беш хавос ботинга шомилдур. Алар ҳис ва муштарак ва хаёл ва матсарфа ва ваҳма ва хофизадурлар”.

Табиб айтди: “Эй каниз, устухонлардин хабар бергил”.

Каниз айтди: “Устухонлар икки юз қирқ устухонлардин иборатдур ва уч қисмга бўлунур: бош ва жусса ва атрофдур. Аммо бошда ўн бир устухон бордур: фок аъло ва фок асофилдур, яъни юқори жағ ва қуйи жағ ва икки кулоғ ва ўттуз икки тиш ҳам бошни устухонлариға қўшулур. Аммо жусса устухонлари сийна ва орқа устухонларидур ва йигирма тўрт устухон орқададур ва йигирма тўрт устухон сийнададур ва ҳар ёнда ўн икки устухон бордур, атроф устухонлари икки қисмдур: икки юқори ва икки қуйи. Юқориси маркабдурки, шона ва ҳалқумдур. Сўнгра бозу билан биладур, сўнгра қўлни бармоқларидурки, ҳар қаюлари тўрт устухондин мураккабдурки, бармоқларини шумораси бешдур. Худ бармоқлари (узун) уч устухондиндурлар. Магар бош бармоқки, икки устухондур ва аммо атроф устухонларини қуйиси аввал бир устухондур, сўнгра икки бўлурки, сон устухонларидур ва поча устухонларидур учунчи кадамға тақсим топар. Қадамдағи устухонлар ҳам қўлдоғи устухондекдур”.

Табиб айтди: “Бале, эй каниз!”

Каниз айтди: “Тил таржимондур ва икки кўз икки чироғдур ва буруннинг икки тешуги ҳаво кирмоқ учун ва икки қўл гўё икки қанотдур ва меҳрибонлиқ жигардадур ва кулки талокдадур ва меъда хазина мисоясидадур. Қалб баданни устунидур, агар қалб яхши бўлса, ҳама яхшидур ва агар қалб қосид бўлса, барча бадан фосид бўлур”.

Табиб айтди: “Эй каниз, бетобликға далолат қилдурғон зоҳир аломатлардин хабар бергил”.

Каниз айтди: “Агар табиб донишманд бўлса, баданни ҳолиға назар қилур ва томурни урмоқидин ҳарорат ва шикаст ва бард ва рутубатға пой элитар. Баъзи вақт кўрунғон нимарсалардин ичдоғи касалға пой элитар. Мисола, кўз сарғайгонидин ярақон касалини билур”.

Бас, каниз зоҳирий аломатларни баён қилди.

Табиб айтди: “Аломат ботини қайсидур?”

Каниз айтди: “Олти аломат ботини бордурки, алар бирла касалға беайлатса бўлур. Аввал кишининг афъолидур (феъли), иккинчи бадандин чикодурғон нимарсалардур, учунчи дарддур, тўртунчи кишини туродурғон жойидур, бешинчи шишдур, олтинчи аъраз ва аҳволдур”.

Табиб айтди: “Қайси таом офият (соғлик) берур?”

Каниз айтди: “Ҳар кимики сихатликни яхши кўрса, таомни оз-оз еғай ва жимоъни кам қилғой ва қонини ҳам ҳожат тушқанда олдуғай ва қорнини ҳам уч тақсим қилғой: бир бўлаки таом учун ва бир бўлаки шароб учун ва бир бўлаки нафас учун. Чунки одамизодни учаки ўн саккиз қаришдур. Тез юрғондан оҳиста юрғон яхшидур”.

Табиб айтди: “Эй каниз, эмди деғилки, сафрони аломати қайсидур?”

Каниз айтди: “Сарғоюр, оғиз аччиғ бўлур ва томурлар тез-тез урар, таб сарсом, ярғон ва учак касали ва ташналик ва шишлар сафродин бўлур”.

Табиб айтди: “Қайси таомдурки, андин касаллик пайдо бўлмайду?”.

Каниз айтди: “Очликдин сўнгра бўлгон таомки, пайғамбар алайҳиссалом буюрубдурларки, меъда маризни хонасидур ва ҳар мариз (касал)ни боши фасод меъдадиндур ва фасод (бузилиш) меъда тўқликдиндур”.

Табиб айтди: “Таомлардин қою бири яхшидур?”

Каниз айтди: “Хотунлар пишургон таом яхшидур ва таомларни ичида серэт гўшт ва хамирдин бўлгон бир навъ таомдур. Пайғамбар алайҳиссалом дебдурларки, семиз этни нисбати бошқа таомларға Оишанинг бошқа хотунларға нисбатидекдур”.

Табиб айтди: “Эмди менга жимоъдин (жинсий алоқадан) хабар бергил”.

Каниз бу сўзни эшитуб, уёлуб бошини ерга солди. Сўнгра бошини кўторуб айтди: “Эй халифа, мен жавобдин ожиз қолуб хомуш бўлгон бўлсам андоғ эрмас, балки уёлдим. Ва илло бу масъаланинг жавоби тирноғимни юзидадур”.

Халифа айтди: “Эй каниз, деғил”.

Каниз айтди: “Жимоъни фазилати кўбдур. Масалан, савдоилик кишини баданини пок қилур ва ишқ ҳароратини сокин қилур ва кўнгулни хурсанд қилур ва ваҳшатни элитар ва ёзда ва қишда кўб жимоъ қилмоқ зарар қилур”.

Табиб айтди: “Жимоъни боз (яна) манфаати борму?”

Каниз айтди: “Ори! Жимоъ қайғу ва васвасани элитар ва ишқ ва ғазабни зиёда қилур ва жароҳатларға нафъ қилур, лекин кампир билан жимоъ қилмоғдин парҳез қилғайки, кишини ўлдиродур. Чунончи, Али каррамуллоҳу ваҳҳаҳу буюрубдурлар: “Тезрат нимарса кишини тез қаритур ва ўлдурур”. Тўйғон ҳолда жимоъға тушмоқ ва шўр нимарсани кўб ошамок ва тўноб жимоъ қилмоқ ва ваҳима билан ёки бемор хотун билан жимоъ қилмоқ. Баъзи дебдурларки, зинҳор ўзунгни кампирни нигоҳидин асрагилки, агарчи бойликлари беҳисоб бўлса ҳам”.

Табиб айтди: “Жимоъларни яхшиси қайсидур?”

Каниз айтди: “Жимоъики, ёш хотун билан бўлғой ва ҳам ул хотун чиройлик ва малоҳатлик ва улуғларни қизи бўлғой. Андоғ қиз ва хотун бирла жимоъ қилмоқ баданға қувват ва жонға ғизо бўлғой, андоғки, шоир дебдур. Байт:

*Ёш хотун қилғой, биродар, сени ёш,
Хотунунг бўлсун чиройлик ҳам ювоши.*

Табиб айтди: “Эй каниз, қайси вақт жимоъ учун яхшидур?”

Каниз айтди: “Агар кечаси бўлса, таом ҳазм бўлгондин сўнгра. Агар кундузи бўлса, чошт таомини ошоғон сўнгра”.

Табиб айтди: “Манининг жойи қайсидур?”

Каниз айтди: “Эркақда бир томур бордурки, ҳама томурлар анга сув берулар ва ул томур сувни уч юз олтмиш томурдин жамъ қилуб хояға қуёр, сўнгра ул сувлар қизил қон бўлур, сўнгра мижозни ҳароратидин оқ ва ғализ бўлур ва иси хурмо гулини исиға ўхшоғон бўлур”.

Табиб айтди: “Эй каниз, маниси бор парранда қайсидур?”

Каниз айтди: Шабфалак қуши.

Эй халифа, энди мен табибдин бир савол қилурмен. Агар ожиз келса, ани жомасини суюб олурмен”.

Халифа айтди: “Сўроғил”.

Каниз айтди: “Эй табиб, ул нимадурки, заминдек гирду марвардур, кўб вақт кўздин ғойиб бўлур ва қадру киммати йўқтур ва ҳамиша бандададур, кочолмайдур ва пўсти ани занжирлоғайлар ва лекин анга алам қилмас ва ул мажрухдур ва майдонда эрмас?..”

Табиб жавоб беролмади.

Каниз айтди: “Эй табиб, ё жавоб берғил ё жомани ешғил”.

Халифа айтди: “Сен ўзунг айтгил, сўнгра табиб жомаларини ешсун”.

Каниз айтди: “Эй халифа, ул нимарса жомаларнинг тугмасидур”.

Табиб бу жавобни эшитуб, жомаларини ешуб, канизга таслим қилди ва мажлисдин юз хижолат била чиқиб кетти.

Ул вақт мунажжим туруб, канизни баробарида ўлтурди ва айтди: “Эй каниз, менга офтобни тулуъ ва ғурубидин хабар бергил”.

Каниз айтди: “Офтоб чашмадин чиқуб, чашмаға ботар. Ул чашмаки, андин чиқар, ул Машриқдадур ва ул чашмаки анга ботар Мағрибдадур. Машриқ билан Мағриб икки юз саксонга тақсим топор ва ҳар йил офтоб бу қисмларни остиға кирур, андоқки Худойи таоло Куръонда буюродур: “Фалаа уқсиму би роббил машриқи вал мағриби ”.

Мунажжим айтди: “Деғилки, кеча келса кундузи қаён кетар?”

Каниз айтди: “Худо буюродур: “Йуълижул лайла фин наҳари ва йуълижун наҳаро фил лайли”.

Мунажжим айтди: “Менга ойнинг манзилларидин хабар бергил”.

Каниз айтди: “Ойнинг йигирма саккиз манзили бордур. Отлари будур: Шаргин ва Батин ва Сурайё ва Дайрон ва Ҳафиха ва Зароъ ва Насра ва Тарфа ва Жабҳа ва Сарқа ва Аъво ва Самок ва Аъфр ва Забоно ва Аклил ва Қалб ва Шула ва Наъом ва Балда ва Съадилх ва Саъдзобх ва Саъд ал-Саъд ва Заво ал-Саъд ва Ал ахбиа ва Фаръмахдам ва Фаръмухар ва Рашо. Ва аларда бир ҳикмат бордур. Худойи таолодин ўзга зот билмас. Аммо манзилини қисмати барчаларға бу тариқадурки, Ой бир бурчида икки манзил ва салос туродур.

Каниз Қамарнинг манзили ва ўн икки буржға тақсимини айтди. Мунажжим айтди: “Бале! Эй каниз, эмди менга Кавокиб сайёрадин ва аларни табиатидин ва буржларда аларни тавқифидин ва аларни саъд (бахт) ва наҳсидин (бахтсизлик) ва шарф ва ҳабути ва хоналаридин хабар бергил”.

Каниз айтди: “Сайр қилодурғон бу юлдузлар еттидур. Байт:

*Қамар илан Аторуд ва Зухра,
Шамс ва Миррих ва Муштарий ва Зухал.*

Мунажжим билдики, каниз илми нужумда донишманддур. Тиладики, ани халифани хузуридан бир ҳийла мулзам қилгай. Айтди: “Эй каниз, ушбу ой ичида борон ёғорму ё йўқ?”

Каниз андак бошини қуйи солуб турди. Халифа андоғ гумон қилдики, каниз жавобдин ожиз бўлгон бўлғой.

Мунажжим айтди: “Эй каниз, не учун сўзламассен?”

Каниз айтди: “То халифа менга ижозат бермогунча сўзламасмен”.

Мунажжим айтди: “Ижозат олмоқ не учундур?”

Каниз айтди: “Халифадин бир шамшир тиларменки, сен кофирни бошингни узсам”.

Халифа ва ҳозирон мажлис бу сўзни эшитуб кулдилар. Сўнгра каниз айтди: “Эй мунажжим, беш нимарса бордурки, ани Худодин ўзга зот билмас” деб бу оятни ўқуди: “Аллоҳумма инни аъзу бикамин ан ушрика бика шайъан ва ана аъламу ва астағфирука лима ла аъламу”.

Мунажжим айтди: “Эй каниз, боракалло! Мани қасдим имтихондин бошқа эмас эрди”.

Каниз айтди: “Эй мунажжим, мен сендин бир нима сўрормен, агар жавоб беролмасанг, жомаларингни суюб олурмен”.

Мунажжим айтди: “Сўроғил”.

Каниз айтди: “Зухалнинг жойи қайдадур?”

Мунажжим айтди: “Еттинчи осмондадур”.

Каниз айтди: “Муштарий қайдадур?”

Мунажжим айтди: “Олтинчи осмондадур”.

Каниз айтди: “Зухра қайдадур?”

Мунажжим айтди: “Бешинчи осмондадур”.

Каниз айтди: “Офтоб қайдадур?”

Мунажжим айтди: “Тўртинчи осмондадур”.

Каниз айтди: “Миррих қайдадур?”

Мунажжим айтди: “Учунчи осмондадур”.

Каниз айтди: “Аторуд қайдадур?”

Мунажжим айтди: “Иккинчидадур”.

Каниз айтди: “Қамар қайдадур?”

Мунажжим айтди: “Биринчи осмондадур”.

Каниз айтди: “Бале, эй мунажжим. Эмди бир масъала боқий қолди”.

Мунажжим айтди: “Сўроғил”.

Каниз айтди: “Менга юлдузлардин хабар берғил, неча қисмдур?”

Мунажжим хомуш бўлди.

Халифа айтди: “Эй каниз, ўзунг дегил”.

Каниз айтди: “Бу юлдузлар уч қисм турур. Бир қисми биринчи осмонга тааллуғи борки, ерни равшан қиладур ва бир қисми шайтонларга отиладурки, Худойи таоло хабар берибдур: “Ва лақод заййаннос самаъад дунйа бимасобийҳа жаълнаҳаа ружумал миш шайатин”. Ва бир қисми ҳавога тааллуғки бордурки, дарёга пар тўсолур”.

“Сўроғил”.

Мунажжим айтди: “Эмди менга хабар берғил ул тўрт нимарсадинки, бир-бирлариға зиддур ва тўрт нимарсаға мартубдурлар?”

Каниз айтди: “Ул тўрт нимарса харорат ва барудат (совуқлик) ва рутубат ва ябуздур (қуруқлик)ки, Худойи таоло хароратдин ўтти халқ қилди, табиати гарм ва хушқдур ва ябуздин туфрокни халқ қилди, табиати сард ва хушқдур ва барудатдин сувни халқ қилди, табиати сарддур ва рутубатдин ҳавони халқ қилди, табиати гарм ва тардур. Сўнгра Худойи таоло ўн икки буржни яратди. Алар: Ҳамал ва Савр ва Жавзо ва Саратон ва Асад ва Сунбула ва Мезон ва Ақраб ва Қавс ва Жадий ва Далв ва Ҳутдур. Уч бурж норидурки, Ҳамал ва Жавзо ва Саратондурлар. Уч бурж хокидурки, Савр ва Сунбула ва Жадийдурлар ва уч бурж бодидурки, Жавзо ва Мезон ва Далвдур. Уч бурж обидурки, Саратон ва Ақраб ва Ҳутдурлар”.

Мунажжим канизга таслим қилди, шармисор бўлуб, мажлисдин чиқуб кетти. Дарҳол ҳақим ўрнидин туриб, канизнинг баробариға ўлтурди ва айтди: “Эй каниз, “Менга хабар бергил ул кишидинки, намоз ўқур, лекин на осмонда ва на ерда”.

Каниз айтди: “Ул Сулаймон алайҳиссалом эрдиларки, тахт устида намоз ўқур эрдилар ва тахт шамолда борур эрди”.

Ҳақим айтди: “Менга хабар бергил бир кишидинки, бомдод намози вақтида канизи анга ҳаром эрди ва вақтики пешин намози вақти канизи анга ҳалол бўлди ва аср вақти кирғонда ўшал каниз анга ҳаром бўлди, вақтики шом вақти каниз анга боз ҳалол, хуфтон вақти кирғонда боз ҳаром бўлди”.

Каниз айтди: “Эй ҳақим, ул бир кишидурки, бомдод намози вақтида бир канизга қаради, ҳануз ул каниз анга ҳаром эрди, вақтики пешин вақти кирди ул канизни харид қилди бевоситаси била каниз анга ҳалол бўлди, сўнгра аср вақтида ул киши канизни озод қилди, ул вақт каниз анга ҳаром бўлди, шом вақти ани ўзиға аҳд никоҳ қилди, ул каниз боз анга ҳалол бўлди ва хуфтон вақти канизни талоқ қилди, у каниз анга ҳаром бўлди...”

Ҳақим айтди: “Боракалло! Эмди менга хабар бергил, бир нимарсадинки, ўз соҳиби била сайр қилди?”

Каниз айтди: “Ул Юнус алайҳиссаломнинг балиғи эрди”.

Ул вақт ҳақим канизнинг донишмандлиғиға таслим қилди. Жомаларини ешуб берди ва юз хижолат била чиқуб қочти. Сўнгра каниз ҳозирларға қараб айтди: “Эмди қаю бирларингиз мунозара қилурсизлар?” Ул вақт нозим (шоир) туриб, канизга тўғри бўлди ва айтди: “Эй каниз, мени бошқалардек гумон қилмоғил”.

Каниз айтди: “Эй нозим, сенга ҳам ғалаба қилурмен, чунки худбинлик билан махтонуб келдинг – бу мағлублиғингнинг аломатидур. Маслаҳат улки, шогирдларингдин бириға буюрғилки, сен учун кийим тайёрлаб кўйсин”.

Нозим айтди: “Азбаройи худо, сенга ғалаба қилурмен, сени халойик ичида расво ва шарманда қилурмен”.

Каниз айтди: “Қасамингға кафорат тайёр қилғил”.

Нозим айтди: “Менга беш нимарсадин хабар бергил, Аллоҳ таоло халқни офарида қилмасдин илгари не яратгандур?”

Каниз айтди: “Алар хок ва об ва бод ва нур ва зулматдур”.

Нозим айтди: “Ул нимадурки, аввали чўб ва охири жонивор бўлди?”

Каниз айтди: “Мусо алайҳиссаломнинг асоларики (ҳасса), аввал чўб эрди, сўнгра Аллоҳ таолонинг изни бирла аждарҳо бўлди”.

Нозим айтди: “Ул ўн тўрт нимарса нималардурки, Худойи таолоға сўзладилар?”

Каниз айтди: “Етти осмон ва етти заминдурки, “Атино тоиън” дедилар”.

Нозим айтди: “Менга Ҳазрат Одамдин ва анинг аввалги хилқатидин хабар бергил?”

Каниз айтди: “Худойи таоло Ҳазрат Одамни гилдин яратди ва гилни дарёни кўфигидин ва дарёни зулматдин ва зулматни нурдин ва нурни балиқдин ва балиқни тошдин ва тошни ёқутдин ва ёқутни сувдин ва сувни Худойи таоло ўз кудрати била халқ қилғондур. “Иннама амруху иза арода шайъан аййақуула лаху кунфайакун”.

Нозим айтди: “Менга шоирнинг бу сўзидин хабар берғил. Байт:

*Ул надурким, гард эрур гардун мисол,
Анда бордур офтоб бо жамол.
Неъмат ва меҳнат ани оторидур,
Анда бўлгай доимо нозик ниҳол.*

Каниз айтди: “Ул нимарса юзукдур (узук) ва офтоби ани кўзидур ва андаги нозик ниҳол бармоқдур”.

Нозим айтди: “Шоирнинг бу сўзидин хабар берғил. Байт:

*Кимдур ул сайёҳким, шому саҳар дарё кезар,
Суръат ила қўл-оёқсиз доимо айлар сафар.
Дарёда бўлгай ҳамиша бо вужуди хушқлаб,
Сувға гар етса бўлур ўлум ҳалокатдин хабар”.*

Каниз айтди: “Ул кемадур”.

Сўнгра каниз савол айлади: “Эй нозим, деғилки, асалдин ширинроқ нимадур ва қиличдин ўткурроқ нимадур ва заҳардин кашандароқ нимадур ва бир соатлик лаззат қайсидур ва кунларнинг ичида яхшироғи қайсидур ва бир ҳафталик хурсандлик қайсидур ва кўнгулни зиндони нимадур ва кўнгулни шодлиғи қайсидур ва нафсни қайтодурғони нимадур ва тирикликдаги ўлум нимадур ва ор нимадур ва ободонликда ўлтурмайдурғон ва харобаларда бўлодурғон ва одамизодға душман ва етти жонувордин яратилғон жонувор қайсидур?”

Нозим хомуш бўлди. Каниз айтди: “Жомаларингни ешгил, то мен аларни сенга айтуб берай”.

Халифа айтди: “Аввал айтғил”.

Каниз айтди: “Асалдин ширинроқ меҳри фарзанддур ва қиличдин тез ва заҳардин кашанда текодурғон кўздур ва бир соатлик лаззат жимоъдур ва кунларнинг яхшиси фойда теккан кундур ва бир ҳафталик хурсандлик келин олғон ҳафтадур ва кўнгулни зиндони ярамас фарзанддур ва кўнгулни шодлиғи хотунки эриға фармонбардордур ва нафсни қайтодурғони сўзға кирмоғон қулдур ва тирикликдаги ўлум фақирликдур ва дарду бедаво ишқдур, маъшукни ҳажри ҳам бир бало ва висоли ҳам бир балодур ва кўтаролмас – ор ноаҳил киздур ва жонуворки, ободонликда бўлмас ва харобаларда бўлур ва одамизодға душман ва етти жонувордин мураккабдур – ул чоғурткадурки, боши отни бошидек ва гардани хўкузнинг гарданидек ва қаноти қарғас қушнинг қанотидек ва оёқи теванинг оёғидек ва қуйруғи йилоннинг қуйруғидек ва қорни чаён қорнидек ва шохи охунинг шохидек”.

Халифа Ҳорун ар-Рашид бу сўзларни эшитуб, канизни донишмандлиғига офаринлар қилди. Дарҳол нозим жомаларини ешуб, канизға таслим қилди. Халифа айтди: “Эй каниз, ваъда қилғон нимарсаларингдин шатранж қолди”. Каниз айтди: “Ўюнчилар йиғилсунлар”.

Дарҳол халифа шатранж ва нард биладурғонларни жалб қилди. Тахтабозлардин бир киши канизни баробариға ўлтуруб, доналарни терди. Ҳануз бир-икки дона сурғонлари йўқ эрдик, ул киши ўз шоҳини мотда кўрди. Тахтабоз айтди: “Эй каниз, бул сафар сенга йўл бердим, мунга мағрур бўлмоғил, эмди мен билан ўйноғил, мен сени қандоқ мот қилурмен”, деб доналарни терди. Аммо мот бўлиб, шармандаси чиқди.

Каниз айтди: “Эй тахтабоз, бу сафар ҳам сен билан ўйнойин, лекин доналаримдин фарзин ва бир рух ва бир отни олурмен, лек сенга ғалаба қилурмен. Агар мот бўлсам, жомаларимни олғил ва агар сен мот бўлсанг жомаларингни ешуб бергайсен”.

Тахтабоз бу шартни қабул қилди. Ҳар иккилари доналарни тердилар. Каниз фарзин ва бир рух ва бир отини олуб қўйди. Тахтабоз кўнглида айтди: “Бу сафар албатта анга ғалаба қилурмен”, деб доналарни сурди. Ҳануз бир-икки дона сурулғони йўқ эрди, каниз пиёдадин неча фарзинлар қилди. Тахтабозни бу сафар ҳам мот қилди. Тахтабозга дедик, жомаларингни ешғил. Тахтабоз жомаларини ешуб илтижо қилдики, лозимини ешмағай ва қасамёд қилдики, то модомики Бағдод шаҳрида бўлғай, тахта отини тилга олмоғай. Каниз кулуб қабул қилди. Тахтабоз мажлисдин чикуб кетти.

Ул вақт нардобоз келуб каниз баробар ўлтурди. Каниз айтди: “Нардобоз, агар мен сенга ғалаба қилсам менга нима берурсен?”

Нардобоз айтди: “Агар ғалаба қилсанг сенга ўн бахмал жома ва минг олтун берай ва агар мен ғалаба қилсам, сен менга ҳеч нима бермағил, аммо бир қоғозга “Мен фалон киши билан нард ўйнаб мағлуб бўлгонмен”, деб ёзув берғил”. Каниз қабул қилди. Ҳануз бир лаҳза ўткон йўқ эрди, нардобоз ўзини ожиз кўрди, хижолат билан чикуб кетти.

Халифа айтди: “Эмди нағма чолуб берғил”, деб ходимларга удни келтурмоқга амр қилди. Ходимлар удни атлас ғилофи бирла келтурув қўйди. Каниз удни ғилофини олуб, торини соз қилуб бу абётни овози дилнавоз бирла оғоз қилди. Байт:

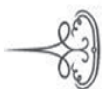
*Гар менга ул шамъ хубон айласа лутфу карам,
Давлатидин бўлмос эрди лоақал бир муни кам.
Ҳажрида ўртоб куюбдурмен гама қайғу билан,
Бир замон васли миср бўлса қолмос ҳеч гам.*

Халифа “Эй каниз, бале сенга ва раҳмат устодинга”, деб офаринлар қилди. Каниз кулуқ қилуб, ер ўпуб халифани дуои хайр қилди. Халифа амр қилдики, ани хўжасига юз минг олтун берғайлар.

Ул вақт халифа канизга қараб айтди: “Эй каниз, тилоғил, нечаки мурудинг бўлса, берайин”. Каниз айтди: “Эй Амир ал-мўъминин, менга остонаи халофатдин таманноим улдурки, мени ўз хўжамга қайторсалар”.

Халифа канизга неча минг олтун беруб, ўз хўжасига қайтарди.

ВИКТОР ШКЛОВСКИЙ

САНЪАТ “УСУЛ” СИФАТИДА

Рус тилидан
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ
таржимаси¹

XX асрнинг 10–йилларида Россияда “формал мактаб” номи остидаги адиб ва олимлар жамияти пайдо бўлди. Улар аслида Петербург ва Москвадаги икки адабий-илмий тўғаракнинг бирлашишидан ҳосил бўлган эди. Петербургдаги “Поэтик тилни ўрганиш жамияти” (ОПоЯз – Общество поэтического языка) таркибида Е.Д.Поливанов, Л.П.Якубинский, О.М.Крик, Б.М.Эйхенбаум, Ю.Н.Тынянов каби тилшунос ва адабиётшунослар бор эди. Москвада шу йиллари ўзини МЛК – Москва тилшунослик тўғараги (Московский лингвистический кружок) дея атаган тўғарак ҳам фаолият юритган. Унда С.И.Бернштейн, П.Г.Богатирёв, Г.О.Винокур кабилар Б.И.Ярхо, В.М.Жирмунский, Р.О.Якобсон сингаари олимларни ўз атрофига тўплаган эдилар.

Рус формал мактаби филология соҳасини жаҳон миқёсидаги илмий қарашлар билан ривожлантирди, Прага структур тилшунослиги, Тарту структурал поэтика мактаби ва умуман, Европада структурал поэтиканинг вужудга келиши ва тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди. Унинг ташкилотчиси ва ғояларининг бош ташвиқотчиси Виктор Борисович Шкловский (1893–1984)дир. Формал мактаб тарихи ҳам шу олимнинг “Сўзнинг тирилиши” (“Воскрешение слова”, 1914) мақоласидан бошланиб, “Бир илмий хатого ҳайкал” (1930) мақоласи билан якунига етади. Дастлаб, у таниқли адабиётшунос Венгероф семинарийсига кирар экан, унга тақдим этилган анкетага ўз ижодий мақсадини “Адабиётнинг умумий назариясини яратиш ва Венгероф семинарийсининг фойдасизлигини исбот этишдан иборат” деб ёзиб берган эди.

Кескин эътироздан кўринадики, формал мактаб вакиллари адабиётшуносликдаги эски қарашларни янгиламоқчи ва тизимли суратда ривожлантириб борилиши лозим бўлган адабиёт назариясини яратмоқчи бўлганлар. Бу ҳаракат формал мактаб вакиллари томонидан шиор сифатида ўртага қўйилган бўлса-да, тугатилиши арафасида Б.В.Томашевский, В.М.Жирмунский ва П.Медведев имзоси билан М.М.Бахтин қарашларида танқидга ҳам учраган. Масалан, Б.В.Томашевский ёзади: “Формализм қаердан келиб чиқди? Белийнинг мақолалариданми, Венгероф семинарийсидан, Бодуэн де Куртенэ раислигида футуристлар овоза қилган Тенишевез залиданми? Бунини дунёдан ўтган (формализм)нинг биографи ҳал қилади. Лекин шубҳа йўқки, бу шовқин ҳамма томонни босиб кетди”. Кейинроқ яна шу муаллиф дейди: “Ҳа, формалистлар шу маънода “мутахассис” эдиларки, адабиёт ҳақида махсус, яъники инсоният фан оламини адабиётга боғлайдиган йўлни яратмоқликни орзу қилганлар. Илмий муаммоларни хослаштириш, тарихий-адабий масалаларни таснифлаш, бу маса-

* Манба: Шкловский В.Б. О теории прозы. М.: Круг, 1925. С.7-20.

¹ Ҳамидулла Болтабоев – филология фанлари доктори, профессор.

лаларнинг ҳеч бўлмаса, социологик жиҳатларини ёритиш формалистларнинг вазифаси бўлган. Лекин илмий доирада қабул қилиниш учун ўзини мустақил предмет (фан) сифатида тан олдириши лозим эди”. Шу вазифадан келиб чиқиб, улар сюжет назариясини яратмоқчи, роман ва новелла спецификасини очмоқчи, математик методларни қабул қилган ҳолда шеършунослик билан жиддий шуғулланиб, ритм ва синтаксис, товушлар такрори каби жиҳатларни ўрганиб, Пушкин ва Лермонтов асарлари вазни учун қўлланма яратмоқчи, пародия, фольклор, адабий эволюция масалаларини тадқиқ қилмоқчи бўлганлар. Шунингдек, формал мактаб поэтик тил назариясини ҳам яратмоқчи бўлди. Ю.К.Тыняновнинг “Шеърый тил муаммоси” (“Проблема стихотворного языка”) асарида “шеърый қатор (мисра)нинг бирлиги ва торлиги (теснота)” тушунчаси ишлаб чиқилди. Шеърый ва насрий асарларда товушнинг ўрнига алоҳида эътибор қаратилди.

Формал мактаб вакилларининг қисмати турлича кечди. В.Шкловский 92 йил умр кўрди, Ю.Тынянов ёзувчиликка ўтиб кетиб, 1943 йилда вафот этди. В.Пропп ҳаётлигида жаҳоншумул шуҳрат топди. Унинг француз структурализмига етарли таъсир кўрсатганини Клод Леви-Строснинг махсус мақола бағишлаганидан ҳам билса бўлади. Р.Якобсон Н.Трубецкой билан биргаликда Прага тилшунослари мактабига асос солди, кейинроқ ҳар иккиси ҳам АҚШга кўчиб кетишга мажбур бўлишди. Бу мактаб XX асрнинг 30–йилларида тарқатиб юборилган бўлса ҳам кейинчалик структурал поэтика номи билан тарихга кирган илмий-академик мактабга асос вазифасини ўтади.

В.Б.Шкловский А.А.Потебня (1835–1891) ва А.Н.Веселовский (1838–1906) қарашларини жиддий ўрганди ва уларга танқидий ёндашди. Улар истилоҳидаги “кўриш” ва “тушуниш” тушунчаларини давом этдириб, “яшаш” (бадий асар билан) фикрини илгари сурди, “автоматизация”ни оддий ҳолат деб билиб, унинг қаршисига “остранение” (фавқулодда) таълимотини олиб чиқди. “Поэтик тил назарияси ҳақида тўплам” (1916, 1917)нинг эълон этилишида ўзининг икки “Поэзия ва ақлдан ташқаридаги тил ҳақида”, “Санъат усул сифатида” мақоласи билан қатнашди. Сўнги мақолада В.Шкловский тил, нутқ ҳамда поэтик тил нисбатларида сўзлар, жумлалар ҳатто санъат асарларида ҳам онсиз-автоматик тарзда қўлланилаётгани, бу “автоматизм” эса ўзига хослик деб аталган услубий ҳодисани ювиб кетаётгани ва унинг ўрнига чиқиб олиб, “поэтик”, “эстетик” ҳодиса сифатида тан олинишига даъво қилаётганини ёзди. Бу оддий сўзлар китобхон қалбига кириб, забт этиши учун уни “ғалати, ажабтовур” (“странный”) ҳолга солиши керак эди. Бунда матндаги сўз фавқулодда, ноанъанавий тарзда кутилмаган контекстда қатнашиб, янги маъно яратишга хизмат қилиши лозим эди. “Санъатнинг мақсади шундан иборатки, нарсаларни боридай тушунишни эмас, балки нарса ва ҳодисаларни кўргандаги ҳис қилинишни бера олиши керак. Шунинг учун ҳам санъатнинг бу усули “остранение” (“ўз анъанавий мазмунидан узоқлашиш”) тушунчаси билан изоҳланган. Гарчи сўз ва нарсани қабул қилишда қийинчилик туғилиши, мураккаб шакллар касб этиши кузатилса ҳам, бунинг давомийлигини таъминлаш лозимки, ўша кўрилган ва ҳис қилинган нарсага ўқувчи қайта-қайта мурожаат этсин. Ҳар бир мурожаатида янги-янги маъноларни кашф этиб, ўша бадий асар умрзоқлигини, поэтик образ давомийлигини таъминласин. Бунинг учун адаблар, биринчи навбатда, юксак истеъдод соҳиблари бўлишлари билан бир қаторда тилни ҳис қилиши, унинг миллий гўзалликларини намойиш қила олиш баробарида тилдаги ифодаларга янги маънолар юклай олиш истеъдодини ҳам намойиш этишлари лозим. Ана ўшанда “остранение” фақатгина поэтик тил ҳодисасини ифодаловчи унсур бўлиб қолмайди, балки бадий асарнинг нисбатан тўла ва тугал идрок этилишини таъминлашга хизмат қилади. Бу ҳақда В.Шкловский “Сўзнинг тирилиши” (1914) илк мақоласидаёқ фикр билди-

риб, шоирлар эски шаклларни тўғри баҳолаб, ундан янгилик чиқара олишлари ҳақида сўз юритган эди.

Адабиётшунослик тарихида ҳар бир олим ва назарийчи эстетиканинг бош масаласи – “Санъат нима?” деган саволга жавоб излагани маълум. Агар Арасту ҳақим бу саволга мимесис назарияси орқали “санъат – табиатга тақлид” деб жавоб берган бўлса, Леонардо да Винчи “санъат – нусхакшлик эмас, жонли тимсол яратиш” эканини эслатган эди. Немис мумтоз фалсафаси вакили И.Кант санъатнинг хусусиятини “ҳиссий юксаклик”да кўрган бўлса, В.Белинский “Санъат образли тафаккурдир” деган қонидани асос қилиб олади. Л.Толстойнинг “Агар тил орқали кишилар фикр алмашсалар, санъат туйғулараро мулоқотдир” сўзлари кейинги давр қарашларига асос бўлди. Формал мактаб вакилларидан В.Шкловский санъатни “поэтик усуллар мажмуи” сифатида асослаган эдики, биз унинг моҳиятини англашга ҳаракат қиламиз.

“Санъат усул сифатида” (1917) мақоласида олим ҳамма яхши биладиган ва ҳар бир саводли ўқувчи такрорлаб юрадиган, “санъат бу образли тафаккурдир” (В.Белинский) қондасига қарши чиқиб, санъат асари фикр маҳсули эмас, балки фикр ва туйғу қоришиғида янги руҳият ҳосил қилувчи маъво эканига ишора қилади. Ўз таълимотини Л.Толстойнинг “Холстомер” ҳикояси, “Уруш ва тинчлик” эпопеяси ва “Тирилиш” романидан келтирган мисоллар билан асослайди. Аслида, бу усул биргина Толстойга тегишли эмас, фақат Толстой асарлари машҳур бўлиб, уни ўқиган китобхон осон тасаввур қилиши учун муаллиф санъат асарининг бу юксак қондасини тушунтирмоқчи бўлган эди. 1919 йилдаги ёзувларида “Санъат ҳар доим ҳаётдан эркин яшайди, унинг рангида ҳеч қачон шаҳар кўрғони устида ҳилпираб турган байроқ ранги акс этмайди” деб ёзган. Бу каби фикрлар янги тузум тарафдорларининг “санъатнинг социологик моҳияти”ни белгилашга, “ҳаётни ўз шаклида кўрсатиш” ақидасига мос келмагани табиий. Шунинг учун ҳам формал мактаб тарафдорлари ўз қарашларини асосан 1914-29 йиллар давомида эълон қилиб улғурдилар, холос. Улар бадиий асарнинг социал ва психологик жиҳатларини тадқиқ этишга вақт ажратмаган, чунки санъат асарини санъат даражасида намоён этадиган жиҳатлар: образ ва унинг табиати, сюжет ва унинг тузилиши, композиция ва унинг қонунияти; поэтик нутқ, жумладан, ритм, вазн, қофия каби поэтик ҳодисалар билан машғул бўлиб, бу жиҳат эса кўпроқ асарнинг социал мазмунига эмас, балки шаклий жиҳатига тегишли бўлгани учун ҳам ўзларини “формалист” – “шаклшунос” деб аташган. В.Шкловскийнинг ўзи шундай изоҳ беради: “Формал методнинг асоси оддий – маҳорат масалаларига қайтиш. Унда энг эътиборли жиҳат – асарнинг ғоявий мундарижаси рад қилинмайди, балки мундарижа деб аталган нарса шаклнинг муайян кўринишларидан бири ҳисобланади”. Бу ўринда И.Кантнинг “муסיқанинг мазмуни – соф шаклдан иборат” деган қарашига таянилган. Асар мазмунини “маъно шакли” ва унинг “маъно материали” билан бадиий шаклланганлигида деб тушунилган.

Шаклшунослар қарашларидаги эътиборли жиҳатлардан яна бири шуки, шеърнинг мазмунини қофия ва вазнсиз гапириб бериш мумкин, лекин бу ҳолатда унинг шакли бузилади, поэтик кечинма эса йўқолади. Асосийси – поэзия йўқолади, деб ҳисоблашган. Шунинг учун ҳам поэтик шакл ва поэтик тилга алоҳида эътибор қаратиб, бадиий шаклнинг мазмундан ташқарида тараққий этиши мумкинлигини ҳам тасдиқ қилганлар. Юқорида тилга олинган “усул” (приём) тушунчаси бадиий асар яратилишида асосий қурол ҳисобланган. Чунки турли поэтик усуллар орқали ҳаётини ҳодиса санъат ҳодисасига айланиши мумкин. “Усул”лар эса анъанавий ва янгича бўлиши мумкин. Шаклшуносларнинг мақсади анъанавий усуллардан имкон қадар янги, новаторона йўлга ўтишни тарғиб этишдир.

Бадиий асарда таниш нарсалар фавқулодда янгича моҳият касб этиб, ўзгача “ажабтовур” (“странный”) тарзда тасвирлангандагина китобхоннинг “автоматик” идрокини янгилаб, эътиборини қозониши мумкин. Китобхондаги одатий “автоматик” идрокни ирония, парадокс, фавқулодда оҳорли сўзлар ўзгартириши мумкин. Шунинг учун ҳам “остранение” муҳим ва универсал бадиий “усул” сифатида тавсия этилган. Аввалда тадқиқ этилмаган масалаларни шаклшунослар гўё тақсимлаб олишгандай изчиллик билан тадқиқ этишга киришганлар. Масалан, тил ва нутқ шакллари услуги В.В.Виноградов томонидан, ритм, метрика (вазнунослик) ва шеър композицияси – В.М.Жирмунский, семантика ва шеър конструкцияси муносабати Ю.Тынянов, поэзия ва насрда синтаксис ҳамда поэтик интонация муносабати – Б.М.Эйхенбаум, шеър ритмикаси ва метрикаси – Б.В.Томашевский, футуристлар томонидан тилнинг янгилиниши – Г.О.Винокур, ритм ва синтаксис – О.М.Брик, бадиий нутқ товушлари интерпретацияси – С.И.Бернштейн, сеҳрли эртақларнинг тизимли тадқиқоти В.Я.Пропп, поэтик фонетика – Е.Д.Поливанов, шеър фонологияси ва стилистик семантикаси – Р.О.Якобсон томонидан ишланган. Табиийки, поэтика масалаларининг бундай кўламли тадқиқ этилиши хориж олимларини бефарқ қолдирмаган. Улар ўзларининг энг замонавий йўналишдаги ишларида ҳам формал мактаб вакилларига муносабат билдирганлар. Шу билан бирга айрим формал мактаб вакиллариининг хорижга (мас., Р.Якобсоннинг Чехия ва АҚШга) кўчиши ҳам улар таълимотининг кенг тарғиб этилишига сабаб бўлган дейиш мумкин.

Поэтик матннинг ички ҳарорати (напряжение) масаласида америкалик “янги танқид” тарафдорлари, мас., Ж.Рэнсон, А.Тейт, К.Брукс, А.Уинтерс, Р.Блэкмур кабилар турли даврларда рус шаклшуносларининг ишларига ижобий муносабатда бўлишган ва улар таълимотидаги айрим жиҳатларни ўз миллий материали асосида тадқиқ қилганлар. Бу таълимот нафақат адабиётшуносликда, балки санъатнинг бошқа соҳаларида, жумладан, рангтасвирда (Г.Вёльфлин), санъат турларининг ўзаро муносабатида (О.Вальцель), “роман морфологияси”да (В.Дибелиус), тил стилистикаси (Л.Шпитцер) ва бошқаларда ҳам ўз аксини топган.

Таржимондан

“Санъат – образли тафаккурдир”. Бу жумлани келгусида филолог олим бўлиб етишиши мумкин бўлган ва адабиёт назарияси соҳасида қандайдир асар яратишни ният қилган ҳар бир гимназия ўқувчисидан эшитиш мумкин. Бу фикр кўпчиликнинг онгига сингган; унинг ижодкорларидан бири бўлган А.Потебнянинг: “образсиз санъат, хусусан, поэзия бўлмайди” деб ёзгани (“Тафаккур ва тил” тадқиқоти, 83-б.) ва бошқа бир ўринда “Поэзия проза каби, аввало, маълум фикр ва уни ўрганиш тарзидир” (ўша манба, 97-б.) каби мулоҳазалари китобхонлар ёдида.

Поэзия тафаккурнинг алоҳида образ тарзида фикр қилувчи усули эканини бу жараёни чуқур тушунган ва тушунтирган акад. Овсянико-Куликовский ўз устози (А.А.Потебня)нинг ақлий қувватни иқтисод қилиниш, “жараённинг нисбатан енгиллигини ҳис қилиш”, бу иқтисоднинг рефлексив туфайли эстетик туйғу пайдо бўлиши каби фикрларини диққат билан ўрганган. Шу каби Потебня мактабининг кўплаб вакиллари поэзияни алоҳида фикрлаш тарзи – *образли тафаккур* деб ҳисоблаганлар. Образнинг вазифасини унинг ёрдамида турли предмет ва ҳаракатларни бирлаштириш ва номаълум нарсаларни маълум нарса орқали англашда кўрганлар. Ёки Потебнянинг сўзлари билан айтганда, “Образнинг тушуниладиётган (нарса)га муносабати: а) образ ўзгарувчан эганинг доимий

кесими – амалиётнинг доимий аттракция воситасидир... б) образ тушунтирилаётган (ҳодиса)га нисбатан оддий ва равшандир, яъни “образлиликдан мақсад образнинг моҳиятини бизнинг тушунчамизга яқинлаштириш бўлиб, бусиз образ маъносини йўқотадики, айти образнинг ўзи бизга у тушунтираётган нарсага нисбатан маълумроқдир”.

“Образсиз санъат йўқ”, “санъат – образли тафаккурдир”. Бу белгиланишлар туфайли мусиқа, архитектура, лирикада худди образли тафаккур тарзидаги каби мўъжизавийлик юз берди. Чорак асрлик ҳаракатдан сўнг акад. Овсянико-Куликовский лирика, меъморчилик ва мусиқани образсиз санъатнинг турлари сифатида – бевосита туйғуларга қаратилган лирик санъатлар сифатида белгилади. Шундай қилиб, илгари фикрлаш усули бўлмаган санъатнинг улкан турлари белгиланди, бу тармоққа кирувчи санъат турларидан бири лирика (сўзнинг тор маъноси билан) образли тафаккурга тамомила мос келади, у сўз орқали муносабат билдиради, энг муҳими, образли санъат деярли сезиларсиз равишда образсиз санъатга айланади ва биз уни қабул қиламиз (деган фикр оммалашди). Лекин: “санъат – образли тафаккур” деб белгиланиши, санъат, биринчи навбатда, рамзлар яратувчидир, деган белгиланишни тўхтатиб (туриб), у ҳақда яратилган назариялар қамровида муқим яшаб қолди. Ҳаммадан аввал у символизм оқимида, унинг назарийётчилари фикрида узоқ яшади.

Кўплар яна ўйлаши мумкинки, образли тафаккур бу “соялар ва йўллар” каби поэзиянинг асосий белгисидир. Шунинг учун ҳам бундай ўйловчилар бироз кутишлари керак, токи бу тарих, уларнинг сўзларига қараганда, “образли” санъатда образнинг ўзгариш тарихидан иборатдир. Лекин, сезиладики, образлар деярли ҳаракатсиз; асрдан асрга, ўлкадан ўлкага, шоирдан шоирга ўзгаришсиз оқиб боради. Образлар – “эгасиз”, “илоҳий”. Сиз (адабий) даврни қанчалик ўрганманг, бирор шоир томонидан яратилган дея ҳисоблаган образлар бошқаларидан олиниб, деярли ўзгаришсиз ишлатила берганига ишонч ҳосил қиласиз. Адабий мактабларнинг бутун ишлари уни янгитдан яратишдан кўра, барча сўз материални йиғиш ва ўша образларни янги усуллар билан жойлаштиришдан иборат бўлган. Образлар поэзияга образли фикрлашдан кўра образларнинг хотиралари тарзида олиб кирилган.

Образли тафаккур ҳар ҳолда ҳамма санъат турларини бирлаштиради ёки сўз санъатининг барча турлари поэзия ҳаракатининг моҳиятини белгиловчи ўзгаришдир.

Биламизки, бадий қизиқиш учун яратилган идрокнинг айрим ҳоллари, шундай ифодани ҳисобга олмай яратилганки (масалан, Анненскийнинг славян тилининг алоҳида поэтиклиги ҳақидаги фикри шундай), XVIII аср рус шоирларининг Андрей Белийни ажаблантирган усуллари эгадан кейин келган сифатловчи кабидир. Белийни шу ҳайратлантирадики, буни қайсидир бадий ёки аниқроғи, бадийлик деб ҳисоблаш, бу айти тилининг умумий хусусияти (черков-славян тилининг таъсири)дир. Шундай қилиб, нарса: 1) ёки прозаик идрок поэтик идрок учун яратилган; 2) ёки поэтик идрок прозаик идрок учун яратилган бўлиши мумкин. Бу шуни кўрсатадики, бадийлик, поэзиянинг бирор предметга муносабати бизнинг нарсаларни бадий идрок этишимиз натижасидирки, тор маънода, биз алоҳида усуллар билан яратилган нарсаларни қабул қиламиз, бундан мақсад шуки, бу нарсалар имкониятга қараб бадий деб қабул қилинсин.

А.Потебня хулосасини шундай формулада қабул қилиш мумкин: поэзия образлиқдирки, бутун назарияни образлиқ = рамзийлиқ асосига қурган (буни севиб қолган ва бу ғоялар қувватидан озикланган символистлар – Андрей Белый, Мережковский “Доимий йўлдошлари” билан символизм назарияси асосида фикрлаган), уларнинг хулосаси шуки, образ турли эгаларнинг доимий кесими бўлсин. Бундан келиб чиқадики, А.Потебня проза тилини поэзия тилидан фарқламаган. Шунинг учун ҳам у образнинг икки тури: фикрнинг амалий ва нарсалар гуруҳини жамловчи восита сифатидаги образ билан кечинмани кучайтиришга қаратилган поэтик образ фарқланишига эътибор бермаган. Мисоллар билан тушунтираман. Мен кўча бўйлаб кетаётим, олдимдаги шляпали киши пакетни тушириб қолдирганини кўрдим. Мен унга: “Эй шляпа, пакетни туширдинг” деб айтаман. Бу образ тури – соф прозаик кўчим туридир. Бошқа мисол. Сафда бир неча киши турибди. Командир кўрдик, улардан бири талабдагидай эмас, унга деди: “Эй шляпа, қанақа турибсан?” Бу образ – поэтик кўчимдир (Биринчи ҳолатда шляпа сўзи метанимия эди, иккинчи ҳолатда у метафорага айланди. Лекин биз бунга кўп ҳолларда эътибор қаратмаймиз).

Поэтик образ – кучли кечинма ҳосил қилиш усулларидан бири. Усул сифатида у поэтик воситанинг бошқа вазифаларига тенг, параллелизм (оддий ва инкор)га, ўхшатишга, такрор, симметрия, гиперболага, поэтик фигура деб ниманики айтиш жоиз бўлса, ўшанга тенг, нарсани (асардаги сўз ёки ҳатто товуш нарса бўлиши мумкин) ҳис қилишни кучайтиришнинг бутун усулларига тенг, лекин поэтик образ юзаки жиҳатдангина масалдаги образга, фикрий образга ўхшаш. Гўё қизча думалоқ шарни тарвуз деб атагани каби (Овсянко-Куликовскийнинг “Тил ва санъат” асарида). Поэтик образ поэтик тилнинг воситаларидан бири. Прозаик образ эса, кечинма воситаси: думалоқ абажур (шар) ўрнига тарвузча, одамнинг боши ўрнига тарвузча, у предметдан, унинг бирор хусусиятидан узоқлашиш (кечинма туфайли) ва (унингча) бош = шардан, шар = тарвуздан бошқа нарса эмас.

Ижодий кучларнинг иқтисод қилиниши қонуни бошқа шу каби қонунлар гуруҳига мансуб. Спенсер ёзади: “Танловга, сўз қўллашга оид барча қоидалар асосида биз ўша асосий талабни топамиз: эътиборни сақлаш... ақлга ният қилинган тушунчани осонроқ йўл билан етказиш кўп ҳолларда ягона ва асосий мақсаддир...” (“Услуг фалсафаси”) “Агар қалб туганмас кучга эга бўлганда бу туганмас манбадан қанча кўп ишлатилгани муҳим бўлмасди, муҳими унга сарф қилинган вақт бўлиб қоларди. Лекин кучлар чеклангани учун ҳам қалб имкон қадар мақсадга қаратилган апперцепцион жараёнларни бажаришга ҳаракат қилади, яъни нисбатан оз куч сарфлаб, нисбатан кўпроқ натижага эришишни мақсад қилади” (Р.Авенариус). Петражицкий қалб кучларининг умумий қонунига ҳавола бериш орқали Жеймс асослаган аффектнинг жисмоний асоси ҳақидаги назария йўлига ўтиб олади. Ижодий кучларни иқтисод қилиш тамойили, Александр Веселовский Спенсер эътироф этганидек, ритмни ўрганиш жараёнига тегишли: “Услугнинг устуворлиги шундаки, нисбатан кам сўз ишлатиб, кўп фикр беришга эришишдир”. Андрей Белый энг яхши асарларида ўзгарувчан (спотикающий) ритмга шунчалар кўп мисоллар бердики (хусусан, Баратинский мисолида), поэтик сифатлашларнинг му-

раккаблигини кўрсатиб, санъат назариясини яратишдаги қахрамонларча ҳаракат дея тасаввур қилинадиган китобида эскирган асарлардан олинган нотўғри далиллар билан иқтисод қонуни ҳақида гапиришни лозим топди, гимназия дастуридаги Краевичнинг физикага доир дарслигига поэтик ижоднинг кўплаб усуллари мослаштирди.

Кучларнинг иқтисоди хусусидаги фикр ижоднинг мақсади ва қонуни ҳақидаги қонунга шундай хусусий ҳолларда тўғри келадики, уни “амалий” тилга жорий қиладилар, бу фикрлар поэтик тил қонуниятларини амалий тил қонуниятларидан фарқлай билмаслик таъсирида вужудга келиб, кенг тарқалгандир. Жонли япон тилида эмас, поэтик тилида шундай товушлар борлигига ишора қилиб, бу икки тилнинг бир-бирига мос эмаслигини кўрсатгандай бўлди. Л.П.Якубинскийнинг поэтик тилда унли товушларнинг уйғунлиги мавжуд эмаслиги ҳақидаги, бундай мураккаб товушлар йиғиндисига поэтик тилда йўл қўйиб бўлмасликни кўрсатган мақоласи – танқидга дош берадиган амалда поэтик тил билан амалий тилнинг (ҳозирча, фақат айни ҳолларда) қарама-қаршилигини кўрсатган биринчи ишлардан саналади (*Сборник по теории поэтического языка. Вып. Первый. С.38. Вып. Второй. С.13-21*).

Шунинг учун поэтик тилда сарф ва иқтисод қилиш ҳақидаги гаплар прозаик тилдаги бундай асос ҳақида гапиришдан кўра, унинг ўз қонуниятларига таяниш кўпроқ муҳим.

Агар дастлаб идрок этишнинг умумий қонунларини таҳлил қиладиган бўлсак, автоматик ҳаракатга киришамиз. Масалан, сизнинг ҳар қандай кўникмаларингиз онгсиз-автоматик жараёнга ўтади, кимки назарда тутилган кечинмани эсласа, худди қўлига илк бор қалам олган ёки бегона тилда биринчи марта гапираётган каби аввалги кечинмасини унутиб, ўн минг марталаб такрорлашга рози бўлади. Автоматизация жараёни орқали тугалланмаган жумлаларга қурилган ва ярми айтилган прозаик нутқимиз тушунтирилади. Таъбир жоиз бўлса, алгебрик жараёнда нарсалар рамз (белги)лар билан алмашади. Тезда талаффуз этилган амалий нутқда сўзлар охирига қадар айтилмайди, гўёки исмларнинг биринчи ҳарфлари онгимизда ҳосил қилинади. Погодин (“Тил ижод сифатида”, 42-б.) шундай мисол келтиради: Қачон бола жумлани фикр қилса: “Швейцария тоғлари чиройли” унинг бош ҳарфлари бўйича *ш, т, ч* каби фикрлайди. Бундай фикрлаш тарзи фақат алгебрадагина эмас, балки рамз (айниқса, бош ҳарф)ларни танлашда ҳам асқотади. Тафаккурнинг бундай алгебрик методида нарсалар микдор ва маконий хусусиятига кўра олинади, биз уларни кўрмасак ҳам биринчи белгиларига кўра тушунамиз. Нарса бизнинг ёдимиздан (олиб) худди қутига солингандай, биз унинг борлигини биламиз, лекин кўрмаймиз, фақат қутини кўриб, унинг ичидагини ҳис қиламиз. Бундай кечинма таъсирида нарса аввал тасаввурда қурилади, унинг таркибига эса кейин таъсир этади, худди шундай кечинма каби прозаик сўз ҳам етарли даражада эшитилмаганлик билан изоҳланади (Л.П.Якубинскийнинг мақоласига қаранг). Барча келишмовчиликлар (тушунмовчиликлар) шундан келиб чиқади. Нутқнинг алгебралаштирилган шаклида автоматизацияга нисбатан идрок этишнинг кичик иқтисодий ҳолати юз беради: нарсалар битта белгиси билан берилади, мас., рақам билан ёки онгда пайдо бўлмаёқ формула билан бажарилади. “Хонадаги ойнани артдим ва қайрилиб, диванга яқин келдим, аммо бирдан эслай ол-

мадим: мен ойнани артдимми ёки йўқ. Чунки бу ҳаракатлар одатдагидек ва онгдан ташқарида бажарилади, мен ҳис қила олмадим ва уни эслаш мумкин эмас. Агар артган бўлсам, уни унутдим, яъни онгсиз ҳаракат қилдим, энди бунинг бўлган-бўлмагани барибир. Агар ким онгли равишда кўрса, уни хотирада тиклаш мумкин. Лекин ҳеч ким кўрмаса ёки онгсиз равишда кўрса, кўпчиликнинг умри онгсиз равишда ўтмоқда, худди бу умр яшаб ўтилмаганидек” (Л.Н.Толстойнинг “Кундалик”ларидаги ёзув. 1897 йил, 29 февраль. Никольское. “Летопись”. 1915, декабрь; 354-б).

Шундай ҳаёт ҳеч нарсаси ўзгармай ўтиб боради. Автоматизация нарсаларни, кийим, мебел, хотин ва урушлар кўркувини еб юборади. “Агар кўпчиликнинг бутун мураккаб ҳаёти онгсиз кечаётган бўлса, бу ҳаёт худди бўлмаганидек”. Мана, ҳаёт кечинмасини қайтариш учун нарсаларни ҳис қилиш, яъни тошни тош қилиш керакки, санъат дегани шудир. *Санъатнинг мақсади нарсаларни англаш орқали эмас, улар қандай кўрилса, уни шундай ҳис қилишни бера олишидир.* Санъатнинг усули “остранение” нарсаларнинг фавкулудда ва қийин шаклини бериш, қийинчиликни ортирадиган ва қабул қилиш давомийлигини таъминлайдиган жараён санъатда ўз мақсадига кўра давомийдир. Санъат орқали бажарилган иш муҳим эмас, балки *санъат нарсани ҳис қилиб яшаш усулидир.*

Поэтик (бадий) асар ҳаёти – кўришдан билишгача, поэзиядан прозагача, конкретдан умумийгача, схоласт ва камбағал дворянин, герцог ҳовлисида хўрланганини чала билган Дон Кихотдан – Тургеневнинг кенг, лекин бўш Дон Кихотигача, Буюк Карлдан “қирол” лавозимигача; асардаги санъат масални мажозийлаштириб дostonга, мақолни масалга қадар кенгайтиради. Шунинг учун ҳам Потенбня қарашлари масал таҳлили учун мосрок. Масал Потенбнянинг нуқтаи назари бўйича охирига қадар тадқиқ этилган. Бадиий “нарсавий” асарлар учун бўлса ўтмади, чунки Потенбня китоби охирига қадар ёзилмаган эди. Маълумки, “Адабиёт назарияси бўйича ёзувлар” муаллиф ўлимидан 13 йил кейин – 1905 йилда нашр бўлган. Потенбнянинг ўзи бу китобни то масал қисмигача ишлаган (*Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1914*).

Бир неча марта идрок этилган нарсалар анланган воқелик сифатида қабул этилади: нарса бизнинг олдимизда туради, биз уни биламиз, лекин кўрмаймиз (*Шкловский В. Воскрешение слова. 1914*). Шунинг учун биз у ҳақда ҳеч нарса дея олмаймиз. Хулоса: автоматик равишда қабул қилинган нарсалар санъатда турли усуллар билан бажарилади; мен бу мақолада шундай усуллардан бири сифатида Л.Толстой томонидан доимий фойдаланилган бир усул ҳақида гапирмоқчиманки, бу усул Мережковский учун улар қандай кўрилган бўлса, охирига қадар ўзгармасдан шундай қолади.

“Остранение” усули Л.Толстой учун ўша нарсани ўз номи билан атамасдан, уни худди биринчи марта кўриб тургандек тасвирлаш, воқеа эса биринчи марта содир бўлганидек, ўша нарсанинг номларини аввалда бўлганидек чизиклар билан эмас, бошқа шу қатори нарсаларда қандай учраши мумкин бўлса ўшандай тасвирлайди. Мисол келтираман. Л.Н.Толстой “Номус” мақоласида “сечения...” (“савалаш”) тушунчасини кескинлаштириб: “қонунни бузган одамларни жазолайдилар, полга ётқизиб, таёқ билан кетига урадилар...” деб ёзиб, шу ўринда илова қилади: “Нега касални бошқа усул билан эмас, мана шу ахмоқона ёввойи усул билан даволайдилар”, “нега тананинг бошқа жойига эмас, айнан ел-

касига нина санчадилар, оёқ ва кўлини кескин қисадилар (бошқа жойини эмас)”. Мен бундай мисол учун кечирим сўрайман, лекин бу Толстой учун виждонга етиб боришнинг усулидир. Одатдаги жазо ва фавқулодда тасвир ўша жазонинг шакли, моҳиятини ўзгартириб боради. “Остранение” методидан Толстой доимий равишда фойдаланган: бир ҳолатда ҳикоя от номидан олиб борилади (“Холстомер”) ва нарсалар бизнинг тасаввуримиз билан эмас, от нигоҳи билан тасвирланади. Мана шу ҳолат хусусий мулкчилик институти томонидан қандай қабул қилинганини кўринг (т.3. 1886 й. нашри, 547-б.).

“Жазо ва насронийлик удуми ҳақида нималар дейишганини яхши тушундим, лекин мен учун “тойчоқ уники, ўзимники” сўзлари мутлақо тушунарсиз. Кузатишимча, одамлар мен билан отхона ўртасидаги қандайдир алоқадорликни назарда тутадилар. Бу қандай алоқа, мен уни ўша пайтлар ҳеч тушунмаганман. Мени бошқа отлардан ажратиб келтирганларидан кейинроқ тушундим. У пайт ҳеч тушунмаган эдимки, мен инсонларнинг мулкиман. “Менинг отим” сўзлари менга, тирик отга қаратилган: худди “менинг ерим”, “менинг ҳавом”, “менинг сувим” каби мен учун кутилмаган ҳол эди. Лекин бу сўзлар менга қаттиқ таъсир қилди. Бу ҳақда ўйламасдан туролмадим, одамлараро турли муносабатлардан сўнг одамлар нима учун менга бундай кутилмаган сўзларни тақаётганини билдим. Унинг маъноси шундай: инсонлар ҳаётда ишга эмас, балки сўзларга амал қиладилар. Улар бирор ишни қилиш-қилмасликни эмас, турли предметлар ҳақида шартлашиб олинган сўзлар орқали гапириш мумкинлигини ёқтирадилар. Бу “менинг”, “меники” сўзлари бўлиб, турли нарсалар ҳақида, моҳият ва предметлар ҳақида, ҳатто замин, одамлар ва отлар ҳақида ҳам шундай гапирадилар. Бирор нарса ҳақида шартлашиб олиб, кейин “меники” дейдилар. Улар ўзаро белгилаб олган ўйинга кўра, ким кўпроқ “меники” деса, уни бахтли санайдилар. Нима учун шундайлигини билмайман, лекин шундай. Мен нега шундайлигини узок вақт ўзимга тушунтиришга урундим, лекин ноҳақ бўлиб чиқдим.

Одамларнинг кўпчилиги, масалан, мени ўзининг оти деб ҳисоблашади, улар мени минмаганлар, мени бутунлай бошқалар минади. Мени улар боқмаганлар ҳам, мени бутунлай бошқа одамлар боққан. Менга “меники” деб юрган одамлар яхшилик қилмаганлар, менга отбоқарлар, хизматкорлар, бутунлай бошқа одамлар яхшилик қилишган. Кейинроқ мен ўз қарашларимни кенгайтириб тушундимки, нафақат биз отларга нисбатан, балки бошқаларга ҳам қўлланадиган “меники” сўзи ҳеч қандай асоссиз, одамларнинг тубан ва ҳайвоний инстинктларидан, улар томонидан “туйғу” ёки “эғалик ҳуқуқи” деб аталадиган нарсадан ўзга нарса эмас экан. Одам айтади: “менинг уйим”, лекин у ерда ҳеч қачон яшамайди, фақатгина унинг қурилиши ва сақланиши учун қайғуради. Савдогар айтади: “менинг дўконим”, “менинг молларим дўкони”, лекин унинг ўзи дўконидаги яхши мол (мато)дан мутлақ кийим киймаган.

Одамлар борки, ерни ўзиники дейдилар, улар ҳеч қачон бу ерни бориб кўрмаган ва у ердан ўтмаган. Шундай одамлар борки, бошқа одамларни ҳам “меники” дейди, лекин бу одамларни ҳеч қачон кўрмаган. Бу одамларга бўлган муносабати шундан иборатки, уларга фақат ёмонлик келтирган.

Одамлар борки, баъзи хотинларни “менинг хотинларим” ёки “хотиним” дейди, бу хотинлар эса бошқа эркаклар билан яшайдилар. Лекин

одамлар ҳаётда нимани яхши деб ҳисобласалар, унга интилмайдилар, балки нима қилиб бўлса ҳам бошқа кўп нарсаларни “меники” дейишга интиладилар.

Энди билдимки, худди шу масалада одамлар билан бизнинг ўртамизда фарқ бор. Бизнинг бошқа устунликларимиз ҳақида гапирмасам ҳам, нарса асосида қатъий айтишим мумкинки, тирик мавжудотлар сифатида биз одамлардан юқори турамыз; одамларнинг иши – кўриб-билганларим асосида айтсам – сўз билан бошқарилади, иш билан эмас”.

Хикоя сўнгида от ўлдирилади, лекин хикоя усули ўзгармаган: “Дунёда ичиб, еб юрганлар Серпухов жасадини ерга анча кеч қўйдилар. Унинг териси ҳам, гўштлари ва суяклари ҳам ҳеч кимга керак бўлмади...”

Шундай қилиб, асар охирида қабул қилинган усул унинг тасодифий мотивировкасидан ташқарида. Худди шундай услуб билан Толстой “Уруш ва тинчлик”даги барча курашларни тасвирлаган. Уларнинг ҳаммаси ғалати, кутилмагандек. Узун тасвирларни келтирмасам ҳам романнинг энг аҳамиятли бўлган 4-жилдини эслатмоқчиман. Шундай тасвирланган салонлар ва театрлар...

Толстой айна усулда “Тирилиш” романида шаҳар ва судни тасвирлаган. “Крейцер сонатаси”да никоҳ худди шу тарзда тасвирланади. “Одамлар руҳан қариндош бўлсалар, нега бирга ётишлари керак”. Лекин бу фақатгина нарсаларни шундай кўргани учун эмас, балки уларга салбий муносабатда бўлгани учун “остранение” усулида ёзилган...

Ҳар ким Толстойни яхши билса, бундай типга бир неча минг мисолларни келтириши мумкин. Нарсаларни бундай ўз контекстида кўриш шунга олиб келганки, Толстой ўзининг сўнги асарларида одатлар ва саркитларни фарклаётиб, “остранение” усулини шундай қўллайдикки, диний урф-одатларга оддий сўзлардаги маънони юклаган. Натижада кутилмаган мўъжиза содир бўлган: кўпчиликни қийнаган табиий диний одатларга бошқача маънолар берилган. Бу Толстой аввал одамлар ва нарсаларни тасвирлаган усулнинг ўзи эди. Толстой идроки унинг ишонч-эътиқодига таъсир қилган, натижада, авваллари уларга ҳеч тегиб кетишни хоҳламаган бўлса ҳам, энди шундай нозик нарсаларга тўқиниб кетади.

“Остранение” усули фақат Толстойники эмас. Мен амалда кўрсатиш учунгина Толстой асарларидан фойдаландим, ахир улар ҳаммага танишда. Энди бу усул табиатини аниқлаб олиб, унинг тахминий қўлланилиш чегараларини белгилаймиз. Шахсан мен шундай тушунаман, қаерда образ бўлса, у жойда “остранение” усули ишлаётган бўлади.

Образнинг мақсади унинг маъносини тасаввуримиздагига яқинлаштириш эмас, балки предметнинг алоҳида идрок этиш усулини яратиш, яъни уни “шундан билиш” эмас, “шундай кўриш”. Лекин образлилик мақсадини нисбатан равшанроқ ҳолат эротик санъатда кузатиш мумкин. Бу ерда эротик объект сифатида тавсия этиладиган нарса биринчи марта кўрилган. Гоголнинг “Янги йил арафасидаги тун” асарини эсланг.

Гамсуннинг “Очликда” асарида эротик объектлар кўчим орқали тасвирланади, бу ерда мақсад “тушунчага яқинроқ” бўлишдан иборат.

Жинсий аъзоларнинг калит ва қулф (масалан, Д.Саводниковнинг “Рус халқ топишмоқлари”, СПб. №102–107) ёки мато-моллар каби тасвирланиши (ўша ерда, 588–591-б.) ва яна Ставер ҳақидаги билинада ўқ ва ёй, узук ва бармоқ сингари тасвирланиши (Рибников, 30) кабилар.

Психологик параллелизмдаги “остранение” ҳақида ўзимнинг сюжет хусусидаги мақоламда ёзаман. Такрор айтаманки, параллелизмда ўхшамаган нарсаларнинг ўхшашлигини ҳис қилиш муҳим.

Параллелизмнинг мақсади, бутун образлиликнинг мақсади кабидир, яъни предметни одатий эмас, янгича қабул қилинишга олиб ўтиш, яна ҳам аниқроғи ўзига хос семантик ўзгариш киритишдир.

Фонетик ва луғат таркибидаги поэтик нутқни, шунингдек, сўзларнинг жойлашиш тарзи, ўша сўзлар иштирокидаги маъно қурилиши хусусиятларини тадқиқ қилиб, доим ўша бадиий усулни учратамиз: улар автоматик қабул қилинишдан олиб ўтилиб, ижодкорнинг мақсадига кўра, ўзига хос янгича нигоҳ (қараш) ҳосил қилади ва “сунъий” равишда шундай ясаладик, унда кечинма сақлангани ҳолда ўзининг мумкин бўлган юксак ва давомли нуқтасига кўтарилади, нарса ўз маконидагидек қабул қилинмайди, балки фавқулоддалиги билан туйғу уйғотади. “Поэтик тил” мана шундай шартга қурилади. Поэтик тил, Арастуға кўра, ҳайратланарли, ўзгача характер касб этиши, амалий жиҳатдан кўпинча ўзгача бўлиши мумкин: шумер тили ассирияликлар учун, лотин ўрта асрлар Европаси учун, арабий тил форслар учун, қадимги болқор тили рус адабий тили учун асос бўлди, юксак лисоний хусусиятга, адабий тилга яқин бўлган халқ қўшиқлари тилига кўтарилди. Бу жараёнга поэтик тилдаги кенг тарқалган архаизмлар, (*dolce stil nuovo*) (XII) тилнинг қийинлашуви, Арно Даниэлнинг талаффуз қилишга қийин бўлган мураккаблашган усули ва қийин (*harte*) шакллари тегишлидир (*Diez. Leben und Werke der Troubadour, 213-б.*). Л. Якубинский ўз мақоласида поэтик тил фонетикаси учун қийин қонуният бўлган бир хилдаги товушларнинг алоҳида такрорланишини исбот қилди. Шундай қилиб, поэзия тили – мураккаб, қийинлашган, бир зум тўхтатилган тилдир. Айрим ҳолларда поэзия тили проза тилига яқинлашиши мумкин, лекин бу қийинлик қонуниятини буза олмайди.

*Унинг опаси Татьяна деб аталарди.
Биринчи марта шундайин исм билан.
Нафис роман саҳифасини
Биз ўзимизча ёритамиз, –*

деб ёзган эди Пушкин. Пушкиннинг замондошлари учун Державиннинг юксак услуби хос эди. Пушкин услуби эса ўзининг (ўша пайтда) тривиаллиги туфайли фавқулодда мураккаб бўлган. Бу жиҳатдан Пушкин замондошларининг “майдонли услуб” дея ажабланишини эсга оламиз. Умуман, рус сўзларидан замондошлари французчадан қандай фойдаланишса, ўшандай оддий нутқ ўрнида фойдаланилди (“Уруш ва тинчлик”дан олинган мисолларга қаранг).

Ҳозир яна ҳам бошқачароқ жараён содир бўлмоқда. Келиб чиқишига кўра Россияга бегона бўлган рус адабий тили худди кўп халқлар шевалари каби халқ орасига шунчалик сингиб кетганки, шу туфайли адабиёт халқ шеваларига (Ремизов, Клюев, Есенин ва истеъдодига кўра турлича бўлган ва атайин провинциялардан чиққан бошқалар), варваризмга (Северянин мактабининг вужудга келиш эҳтимоли) муҳаббат уйғотди. “Лесков” шеvasи ҳозир Горькийга ҳам ўтмоқда. Шундай қилиб, оддий нутқ билан адабий тил ўрнини алмаштирмоқда (Вяч. Иванов ва кўплаб

бошқалар). Ниҳоят, янги махсус поэтик тилга ўтишнинг кучли тенденцияси вужудга келдики, бу мактабнинг бошида Вл. Хлебников туради. Ниҳоят, биз шундай поэзияга келамизки, унинг нутқи тўхтатилган ва эгри (чизик бўйлаб давом этади). Поэтик нутқ – қурилиш нутқи. Проза – оддий нутқ: иқтисодий, енгил, тўғри (*de a progra* – қоидали, қийналмай туғилган боланинг мурғак ҳолатидаги илоҳийлик каби). Тўхтатилган нутқ ва унинг қонунияти ҳақида мен сюжет ҳақидаги мақоламда яна ёзаман.

Иқтисодий услубнинг поэтик тилда мавжудлиги ғоясини илгари сураётганлар позицияси ритм нуқтаи назаридан кучли кўринади. Бу Спенсернинг ритм хусусидаги талқинларига жуда ўхшаш: “Турли зарбалар мускулимизни ноодатий ҳолатда тутиб туришни талаб қилади, чунки зарбалар айнан такрорланмайди, зарбаларнинг тенг маромийлигини сақлаш орқали бўлса ўз кучимизни иқтисод қиламиз”. Бунда ўзига яраша нуқсонни – поэтик тилнинг прозаик тил билан аралаштириб юборилганини кўрамиз. Спенсер ўзининг “Услуб фалсафаси” асарида бу нутқ турларини фарқламаган, эҳтимол, шу нутқ турларидан келиб чиқиб, икки хил ритм ҳам мавжуддир (уни ҳам пайқаманган бўлиши мумкин). Прозаик ритм – халқ қўшиқларининг ҳаракатдаги ишчи ритмидир, у, бир томондан, зарур бўлган буйруқни алмаштириши мумкин: “ухнуть разум” (“ақлга дам бериш”), бошқа томондан эса, уни автоматлаштириб иш жараёнини енгиллаштиради. Албатта, мусиқа садолари остида юриш усиз юришга нисбатан енгил, лекин жонли суҳбат асносида юриш яна ҳам енгилроқ, юриш ҳаракати мулоқот давомида бизнинг онгимиздан узоқлашса яна ҳам. Шундай қилиб, проза ритми *автоматлаштирилган* омилдир. Лекин поэзия нутқи бундай эмас. Санъатда “ордер” (“қоида” тушунчаси) бор, лекин ҳеч бир юнон саройлари бу талабни тўла бажармаган. Бадиий ритм (деб айтилган ҳодиса) бузилган прозаик ритмдан иборат; бу бузилишни тизимлаштиришга уруниш орқали бажарилган. Улар ритмнинг бугунги вазифасини шу деб таништирмоқдалар. Лекин бу тизимлаштириш амалга ошмаслиги ҳам мумкин, бу ўринда масала мураккаблашган ритм хусусида эмас, балки шундай ритмнинг бузилиши ҳақидаки, уни пайқамасликлари мумкин; агар бу қонунбузарлик қонунга айланса, унда мураккаблашган усул (поэзия нутқи – Ҳ.Б.) ҳақидаги фикрлар ўз кучини йўқотади. Лекин мен ритм масаласига кенг тўхталмайман, у ҳақда алоҳида китоб битилгусидир.

ДАМИН ТЎРАЕВ

СИЗИФ РИВОЯТИ ЎЗБЕК АДИБИ ТАЛҚИНИДА

Қадим юнон мифологияси хазинасидан олинган афсона, ривоят, ма-саллар жаҳон маданияти тарихида жуда кўп адиблар, шоирлар, рассом-лар, бастакорларга илҳом берган. Юнон мифлари асосида ёзилган Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея”си, Овидийнинг “Метаморфозалар”и, Вергилийнинг “Энеида”си, Эсхилнинг “Занжирбанд Прометей”, Софоклнинг “Шоҳ Эдип”, “Антигона”, “Электра”, Эврипиднинг “Медея” асарлари, Боккаччонинг “Декамерон”и таркибидаги айрим ҳикояларни, Апулейнинг “Олтин эшак” қиссаси ва бошқа асарларни эслайлик.

Ирланд адиби Жеймс Жойс ҳам юнон мифологияси асосида Гомернинг “Одиссей” достони ижодий йўналишига ўхшаш “Улисс” романини яратди. “Улисс саргузаштлари” қаҳрамонлари яҳудий Леопольд Блум Одиссей, унинг хотини Молли Пенелопа, Стивен Телемак деб ҳам аталади. Китобхон бу асар Гомер достони воқеалари билан уйғунлигини ва айни пайтда ўзига хос ранг-баранг воқеалар талқинига эгаллигини пайқайди. Хусусан, Гомер қаҳрамони олис диёрлар, уммонларни кезиб, ватани ва оиласига қайтишга интилган бўлса, Жойс қаҳрамони Леопольд Блум бутун роман давомида бир хонадонда уч-тўрт қадам босиб, бошқа хонага “сайр” қилади. Хотини Молли эрининг қайтишини 20 йил кутган вафодор Пенелопага, ўғли эса отасини излаб, олис юртларда машаққат тортган содиқ ўғил Телемакка ўхшамайди. Шунга қарамай, ғарб адабиёт-шунослари, академик Акмал Саидов ибораси билан айтганда, “баъзилар ўлгудек ёмон кўрадиган” бу романи роса макташди, унинг муаллифини Шекспирга, Сервантесга тенглаштиришди. Анча кейин ёзилган Дюла Иешнинг “Прометей жумбоғи” романи ҳам бадийий ва тарихий ҳақиқатни ифода этган буюк асарлар қаторида шуҳрат қозонди. Унда Зевс, Геракл, Прометей муносабатлари мантиқий изчиллик билан тасвирланади.

XX аср бошларида ўзбек адабиётида ҳам миф, фольклор унсурларидан фойдаланилар ҳамда асарлар яратиларди. Хусусан, Абдулхамид Чўлпон “Ёркиной” драмасини ёзишда фольклор мотивларидан, А.Фитрат “Қиёмат”ни ёзишда Шарқ мифологиясидан фойдаланди. Таниқли шоир Асқар Қосим Эсхилнинг “Занжирбанд Прометей” асарини таржима қилиш билан мифологик асосда “Само сирлари” драматик достонини ёзди.

Миллий истиқлол йилларида ўзбек адиблари ҳам услубий изланишларида жаҳон мумтоз адиблари тажрибасига эргашиб, мифологик сюжетдаги асарлар ёза бошладилар. Хусусан, Хуршид Дўстмуҳаммад бугунги ўзбек бадийий насрини янги шаклий-услубий ва тасвирий изланишлари

* Дамин Тўраев – филология фанлари доктори, профессор.

билан бойитаётган ёзувчиларимиздан. Ёзувчи ҳикоя ва қиссаларида ранг-баранг услублар жилосини, ўзига хос ифода ва талқин йўсинини кўрамиз. Бундай хусусият фалсафий мушоҳадага ундовчи “Бозор” романида ҳам намоён бўлган эди.

Ёзувчининг навбатдаги романида машҳур Сизиф ривояти талқин этилади¹. Адибнинг “Донишманд Сизиф” романи юнон мифологияси асосида ёзилган, услуб жиҳатидан романтизм, фантастика ва реализм тамойилларини ўзида бирлаштиради, шу жиҳатдан Дюла Иешнинг “Прометей жумбоғи” романига яқин туради. Ўзбекистон телевидениесида адабиётшунос ва ёзувчилар Улуғбек Ҳамдам, Маҳкам Маҳмудов, Баҳодир Каримов “Донишманд Сизиф” романи ҳақида дастлабки фикрларини айтдилар. Уларнинг фикрича, Хуршид Дўстмуҳаммад янги романида романтизм ва реализмни уйғунлаштиради, ўзбек насрини фалсафий роман шакли билан бойитади. У Сизиф ҳақидаги қадим юнон мифини аслича келтирмай, ўз ижодий ғоясига мувофиқ қайта ишлайди. Фақат охириги қисмда Сизифнинг жазоланиш жараёнини муфассал, реалистик тафсилотлари билан тасвирлайди. Сизифнинг жазоланиши мифда аниқ-равшан кўрсатилган. Хуршид Дўстмуҳаммад ўз романида қаҳрамони қайси қилмишлари учун жазога тортилганини айтмайди, сир тутаяди. Қаҳрамон маъбудларнинг қонунларига қарши чиққани ҳақида сўз бошлаб кўяди: *“У ҳақда учига чиққан таъмагир – муттаҳам, афсунгар – товламачи деган овозлар шамолдай тарқаганини, ривоятлар, эртақлару дostonлар тўқиб-бичилганини тушунолмайдди, ҳамон тушунмайдди. Маъбудлар маъбудидан ўпка-гинаси ўз йўлига, илло, кечагина ўзи қатори юрган дуппа-дуруст одамнусха увриндилар шармандаларча бонг уришида шоввозлик кўрсатганларидан ёмон мутаассир бўлди Сизиф. Уб-ба, баччагарлар-ей, уб-бба ювуқсизлар-ей, дея мириқиб кулди”*. Бу сўзлар чуқур маъноларга эгаллигини фикрчан ўқувчи яхши англайди.

Афсонавий Сизиф ҳақидаги гап-сўзлар, уни қораловчилар, бизнингча, халқимиз тарихидаги қатағон йиллари манзарасини эслатади. Роман бир қарашда модернизм ва постмодернизм адабиёти вакиллари Ж.Жойс, А.Беккет, А.Камю асарларидаги каби: деярли сюжетсиз, конфликтларсиз, фақат бош қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларидан иборат. Баъзи саҳифаларда қаҳрамон ўйлари билан адиб-муаллифнинг кўнгилдан кечганлари аралашиб, бирлашиб кетади. Бизга маълумки, ёзувчи воқеалар ривожи, характерлараро тўқнашувлар, ҳатто кульминация ва ечимни қаҳрамонлар кечинмалари орқали кўрсатиб бериш тажрибасига эга.

Қадим Юнонистон юксак фан-маданият бешиги бўлса ҳам, Сукротдай буюк донишманд ифвогар, ҳасадгўйлар томонидан ўлимга ҳукм қилинади. Бу ҳукм юксак маданият ҳам етук, буюк инсонларни қатағон қилиши мумкинлигини кўрсатади. Манбаларда айтилишича, Сукротнинг шогирдлари орасида Афлотун, Ксенофонт, Перикл, Алкивиад, Демосфен каби буюк олимлар, давлат арбоблари бўлишган. Аммо, Сукротни динсизликда айблашиб (у кўпхудоликни тан олмаган эди) ўлимга ҳукм этишган пайтда, бу шогирдлари йўқ эди ва бундан фойдаландилар. Уша вақтда ҳокимият маърифат эмас, жаҳолат, ифво, ҳасад тарафида бўлди.

Сизиф ҳақидаги юнон мифида у донишманд эмас, балки маъбудларни алдовчи, айёр, худбин, фирибгар деб кўрсатилади. Хуршид Дўстмуҳаммад қадимий ривоятни мутлақо ўзгартириб юборган. У қаҳрамонини калта-

¹ Хуршид Дўстмуҳаммад. “Донишманд Сизиф”. –Тошкент, “O‘zbekiston” НМИУ, 2016.

бин замондошлари устидан кулувчи, Фауст каби ўзини барчадан баланд ва доно билувчи ўжар инсон қилиб тасвирлайди. Бундай характер асарда руҳий таҳлил орқали очилади: “...Ўзларини эркин ҳис қила билмаган эркакнусхалар қанчалар олифталик қилмасинлар муқаррар нафратга лойиқдирлар...” Сизифнинг ўзи жасоратли қилмишлари ҳақида одамлар нима деб ўйлашларини бундай эслайди: “Аҳмоқона қаҳрамонликни кўнгли тусаб қолди, тентак, деганлар бўлди, у ҳақда. Сизиф эса ҳеч бир вайсақи тарқатган иссиқ-совуқ миш-мишга ортиқча ажабланмади, мўйсафид ўтмиш учун бунинг ҳеч бир ажабланарли жойи йўқ, ҳаммиша шундай бўлган ва шундай бўлиб қолажак, дея хулоса ясади ўзича босиқлик билан”. Муаллиф бу ерда қаҳрамони кечинмалари орқали унинг дунёқарашини ҳам кўрсатади. Роман бошланишидаёқ муаллиф Сизифнинг характери, қандай одамлигини тарихий хотирасида, ўтмишга муносабатида акс эттиради.

Тарихда чиндан ҳам кўпчилик подшоҳлар, вазирлар хушомадгўй, лаганбардорларни атрофига йиғиб олган, ҳақ сўзни айтувчиларни қувғин қилган. “Донишманд Сизиф” романи қаҳрамони ҳам ўта ақлли мансабдорлардан бўлгани учун Зевс ва бошқа маъбудлар уни афсунгар, товламачи, таъмагир, муттаҳам деб айблайдилар. Сизиф буни адолатсиз айблов, адолатсиз жазо деб билади. Сизиф олис ва яқин кечмишини қайта-қайта хаёлида тиклаб, ўзини-ўзи тафтиш қилишга уринади: “Кимга муттаҳамлик қилди у, кимнинг мулки – амлокига кўз олайтирди, кимни хиёнаткорона алдаб-сулдади... Кимга ноҳақдан-ноҳақ зулм ўтказди...”

Сизиф ҳақидаги мифда айтилишича, у ҳам маъбудлар қаторида бўлган. Унинг отаси бўлса шамол маъбуди эди. Сизиф ўзи бунёд этган Коринф шаҳар-давлати ҳукмдори бўлган. У ўзини барча подшоҳлар (ҳатто, маъбудлар)дан ақлли ва аъло санар, буни кўрсатиб қўйиш учун жуда кўп хазина йиққан, зеб-зийнат ичида ҳаёт кечирарди. Ҳатто, ўлим маъбуди Танат келганида айёрлик билан унинг қўл-оёғини кишанлаб, қамаб қўяди. Шундан сўнг ер юзида инсонлар ўлмай яшайдиган бўлишган. Маъбудларни улуғловчи, уларга мўл-кўл қурбонликлар қилинувчи дабдабали маросимлар йўқолади. Бундан маъбудлар норози бўлишгач, Зевс уруш маъбуди Аресга “айёр” Сизифни жазолашни буюради. Арес Сизифни енгиб, ўлим маъбуди Танатни кишандан озод қилади. Сизифни эса марҳумлар мамлакатига юборади. У ер ости дунёси подшоҳи Аидни ҳам алдаб, “мени бир кунга ҳаётга қайтарсанг, хотинимга “марҳумлар подшоҳига жуда кўп мол-қўй ва ноз-неъматларни қурбонлик қилгин”, деб буюраман ва тез қайтиб келаман”, дейди. Бу ваъдага ишонган Аид Сизифни бир кунга ҳаётга қайтаради. Сизиф хотинига Аид учун қурбонликлар қилишни буюрмайди ва яна базму жамшидда роҳатланиб яшайверади. Бундан ғазабланган Аид яна Танатни жўнатади. Бу гал Танат алданмайди. Сизиф марҳумлар оламига юборилади ва нариги дунёда оғир тошни тоғ чўққисига думалатиб олиб чиқишга маҳкум этилади. Кўринадики, ўзбек адаби қадимги юнон мифини ўз ижодий ғоясига мувофиқ ўзгартириб юборган. Айни вақтда юнон асотирларидан жуда яхши фойдаланган.

Хуршид Дўстмуҳаммад романида Сизиф нариги дунёда эмас, бу дунёда жазони ўтайди. Бу жуда муҳим. Чунки насронийлик ва ислом келгунича, юнонлар тасаввурича инсон ўлганидан сўнг Ер ости оламида яшайди. Романнинг асотирдан яна бир фарқи шуки, Сизиф маъбудлардан бири эмас, балки жамиятнинг юқори табақасига мансуб зодагонлардан бири.

Айёр, маккор, ҳатто ўлим элчисини алдовчи Сизиф романда оқил инсон сифатида гавдаланади.

Шуниси ҳам борки, реал воқеликда айёр, хийлакор одамлар ақлли, ақлли одамлар эса, кўпинча айёр ва хийлакор бўлади. Мифда Сизифнинг шу сифатини Зевс бошлиқ маъбудлар қоралайдилар. Шуниси қизиқки, Зевс жуда кўп гуноҳ, зино ишлар қилади, аёлларни алдаб, уларни топ-тайди. Троя уруши қаҳрамонларидан бири Улисс (Одиссей) ҳам ақлли ва айёр. Унинг хийласи сабабли юнонлар Трояни эгаллаб, шаҳарга ўт кўядилар. Тўғри, Одиссей аёлларга ахлоқсизлик қилмайди. У хотини Пенелопага садоқатли. Хотини ҳам унга вафодор, у дараксиз йўқолган Одиссейни умрбод (поэмада 20 йил) кутади. Чақирилмаган меҳмонлар – “ошиқ”ларни рад этади. Яъни Одиссей бош маъбуд Зевсга нисбатан тоза ва соф виждонли. Шу ерда мантикий савол туғилади: Алдов ва айёрлик Зевсга айб эмасу Сизифга айб ва жиноят экан-да.

Хуршид Дўстмуҳаммад яратган Сизиф табиати миф қаҳрамониникига нисбатан анча мураккаб. Энди у мифдаги каби фақат рамз, тимсол (айёрлик тимсоли) эмас, балки жонли инсон. Роман сюжети анчайин жўн, аммо қаҳрамон характери жонли, реал инсонларга хос мураккабликда. Муаллиф мифнинг фақат бир қисмини олиб, бошқа бир асарга – ярим мифологик, ярим реалистик асарга айлантиради. Асотирнинг ботиний маъносига кўра, Сизиф ростдан ҳам донишманд бўлиб, эҳтимол, тиб илмида ўлмай, узоқ яшаш йўлларини топгандир. Юнон подшоҳлари бирор тилак, мақсадига етиш учун муқаддас ибодатхоналарда бир кунлик ибодат вақтида минглаб жонлик сўйган, ҳатто табиий офатни қайтариш учун келгиндиларни ҳам қурбонлик қилган. Донишманд шоҳ Сизиф ўз мамлакатада бундай ваҳшиёна расм-русумни йўқ қилган, эҳтимол.

Сизиф шундай фикр юритади: *“Наҳотки, у ёвуз, малъун кимса сифатида бадарга қилинмоқда? Наҳотки, энди у ўзини, шаънини ҳимоя қилолмайди”*. Шуниси муҳимки, романда Сизиф фақат ўзини эмас, халқ тақдирини ҳам ўйлайди. *“Улуз зотлардаги ақлий эврилиши халқнинг эврилишига – фикран-шууран улғайишига қанот бағишлайди, шу тўлқинда жуда кўп ҳақиқатларга ойдинлик киритилади”*. Жаҳон халқлари мифлари, фольклоршунослар фикрича, қадимги халқлар онги, диний эътиқоди, ижтимоий, сиёсий, эстетик қарашларини акс эттиради. Фольклоршунос М.И.Стеблин-Каменскийнинг ёзишича, романтизм шоирлари ва олимлари қадимий мифларни ўрганишда янги саҳифалар очдилар. Улар назарида мифлар табиат ва жамиятдаги қудратли кучларнинг турлича ифодасидир¹.

Баъзи романтизм тадқиқотчилари фикрича, мифлар поэтик ҳаёлот маҳсули бўлганида ҳам воқелик, ижтимоий ҳаёт ҳақиқатларини акс эттиради. Сизиф ҳақидаги миф ҳам рамзий маънода: Инсон ҳар қанча ақлли, донишманд бўлса-да, Ўлимни йўқотишга уриниши беҳуда, ҳаёт тоши барибир пастга думалайди, Мангу ҳаётни ҳеч ким ва ҳеч қачон Мангу тошдек чўққига чиқариб қўёлмайди. Ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад ўз романида қадим юнон мифидан ижодий ниятидан келиб чиқиб фойдаланади. Инсоннинг олий идеалга садоқати, ҳар қанча машаққатли бўлса ҳам, сақланмоғи керак, эзгу мақсадга сабот-матонат билан интилиш зарур, деган фикр муфассал ва реал тасвирларда ифодаланади.

¹ М.И.Стеблин-Каменский. Миф. Л., Наука, 1976. – С.10.

КИТОБОТ САНЪАТИНИНГ МОҲИРИ

Ёзувчи томонидан яратилган асар қўлёзмаси китоб шаклига келиб, ўқувчи қўлига етиб боргунча бир неча ижодий жараённи босиб ўтади, яъни нашриёт, рассом, босмахона томонидан бажариладиган ишлар шулар жумласидандир. Китоб рассомлари китоб конструкцияси, декоратив безаш, иллюстрациялар туркуми устида ишлашади. Китоб конструкцияси анъанавий: китоб блоки, ғилоф, муқова, жилд, супермуқова, форзац, фронтиспис, авантитул, титул варағи, шмуцтитул, бош ҳарфлар, иллюстрациялар,

ҳошиялар, матн бошидаги безаклар (заставкалар), матн охиридаги безаклар (концовкалар) каби элементлардан иборат бўлиб, китобни безашда рассом адабиётнинг образли қурилиши ва эмоционал муҳитини акс эттириши лозим. Китобнинг беаги муаллифнинг фикр-ўйларини тўлиқ очиб бера олиши керак.

Китобни қўлига олган китобхон аввало, унинг ташқи кўринишига, муқова беагига эътибор беради, саҳифалардаги иллюстрацияларни кузатиб, улар қанчалик асар мазмунига боғлиқ эканлигига эътибор қаратади. Асарнинг бадиий даражасини ифодалаш ва уни китобхон қўлига муносиб шаклда етказиб беришида рассом меҳнатининг ўрни бекиёс. Китоб рассоми ёзувчи асарини янада ифодалироқ, таъсирчан шаклда ўқувчига етиб боришида воситачи бўлиб хизмат қилади. Рассом бунинг уддасидан чиққанда, унинг меҳнати натижаси ижтимоий аҳамиятга эга бўлади ва китобхон эътиборига тушади.

Китоб композициясининг асосий хусусияти жанр ва сўз усулидан келиб чиқади. Бу қонуният китоб пайдо бўлган даврдан бошлаб давом этиб келмоқда.

Иллюстрацияларда ижодкорнинг дунёқараши, савияси, маҳорати ўз ифодасини топади. Композиция яратиш тизими ва усуллари тарихий шароит, жамиятнинг эстетик қарашлари, давр талаблари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ўзгариши, санъатнинг ўзи, унинг ижодий методлари ривож топиши муносабати билан ўзгариб, такомиллашиб боради.

Дунёда мазкур санъатни юксак даражада эгаллаб, жаҳон адабиётининг хазинасига айланган кўплаб асарларга иллюстрациялар яратган график рассомлар кўп. Анна Андерсон, Иван Билибин, Дмитрий Бисти, Генрих Вальк, Гюстав Доре, Владимир Конашевич, Николай Купреянов, Май Митурич, Нина Носкович, Ньюэлл Конверс Уайет, Владимир Фаворский каби график рассомлар ижодининг баҳоси улар ишлаган муаллифларнинг асарлари шуҳратидан кам эмас. Жумладан, Шолохов, Паустовский, Фадеев, Пришвин, Бунин, Хемингуэй сингари улуғ ёзувчиларнинг асарла-

рига ажойиб иллюстрациялар яратган рус rassomi Орест Верейскийнинг хизматлари китобот санъатининг бугунги намояндалари учун бир мактаб десак, муболаға бўлмайди.

Орест Верейский 1915 йил 20 июлда Россиянинг Смоленск губернияси Аносово қишлоғида туғилган. Унинг отаси Георгий Семенович ҳам машҳур график rassom, онаси Елена Николаевна эса болалар ёзувчиси бўлган. Орест 1936-1938 йилларда rassom ва педагог Александр Осмёркин таълимини олади. Айнан шу йиллар унинг rassom бўлиб шаклланиши ва ўз ижодий йўлини топишида муҳим роль ўйнайди. 1940 йилдан Москвада яшаб, ижод қилади. Турли газета таҳририятларида меҳнат қилган йилларида китоб графикаси билан шуғулланиб, кўплаб ёзувчиларнинг асарларига иллюстрациялар ишлайди. Бир неча авлод китобхонларининг сеvimли қахрамони бўлган Василий Тёркин образини яратган ёзувчи, rassomнинг дўсти – Александр Твардовскийнинг “Василий Тёркин” поэмасига ишланган ажойиб иллюстрациялар Орестга машҳурлик олиб келган. Унинг рус мумтоз адабиётининг йирик намояндаси Лев Толстойнинг “Уруш ва Тинчлик”, “Анна Каренина”, “Тирик мурда”, “Кавказ асири” ва Михаил Шолоховнинг “Тинч Дон”, “Очилган кўрик”, “Инсон тақдири” каби асарларига ишлаган иллюстрациялари жуда машҳур бўлиб, уларда rassomнинг асар моҳиятини қай даражада ўзлаштиргани, баён қилинган воқеликка муносабати, сюжетга, қахрамонларга, уларнинг тақдири, ҳаракатларига индивидуал муносабати акс этади.

Лев Толстой ва Михаил Шолохов асарлари турли даврларда кўп мартаба нашр этилган ва уларга бир неча маҳоратли графика rassomлари томонидан иллюстрациялар ишланган. Хусусан, китоб графикасининг йирик намояндалари Константин Рудаков, Россия халқ rassomi, Бадий Академия академиги Дементий Шмариновлар ҳам турли даврларда Толстойнинг “Анна Каренина”, “Уруш ва Тинчлик” асарларини безатган. Юқорида номлари зикр этилган rassomлар бир асарга иллюстрация ишлаган бўлса-да, уларнинг ҳар бири асар моҳиятини, қахрамонлар образини турлича талқин қилишган.

М.Шолоховнинг “Инсон тақдири” қиссасига машҳур график rassomлар жамоаси – “Кукриникси”лар томонидан жуда таъсирчан иллюстрациялар туркуми ишланган. Уч иқтидорли rassom М.Куприянов, П.Крилов ва Н.Соколовлардан иборат бу ижодий жамоа кўплаб асарлар яратиш билан бирга китоб безаги билан ҳам жиддий шуғулланган. “Инсон тақдири” асарига иллюстрациялари акварелнинг бир рангида ишланган бўлиб, шу жиҳати билан Верейскийнинг талқинидан фарқ қилади.

Адабий асардаги воқеалар баёни иллюстрацияларни оқ-қора тусда тасвирланишини тақозо этади. Иллюстрациянинг кучли таъсир воситаси

сифатида табиати шундайки, у асарни бойитиши ҳам, қашшоқлаштириб қўйиши ҳам мумкин. Бу безакчининг маҳорат даражаси ва дунёқарашига боғлиқ. Верейский ишлаган асарлар талқинидаги безаклар ечимида унинг маҳоратигина эмас, балки асарни англаш даражаси ҳам алоҳида намоён бўлган.

О.Верейский томонидан Толстойнинг “Анна Каренина” романига ишланган иллюстрацияларда эса қахрамонларнинг ташқи кўринишлари, ҳаракатлари маҳорат билан чизилган. Иллюстрацияларни томоша қилган китобхон уларда асар руҳиятини сеза олади. Тасвирларни кузатиб, асардаги воқеа қачон, қайси замонда, қаерда содир бўлгани, қахрамонлар қайси табақа вакиллари эканлигини ўқувчи тезда пайқайди.

Аннанинг ўғли билан кўришиш лаҳзаси тасвирланган иллюстрацияни кузата туриб, ундаги композицион ечим диогонал йўналишда моҳирона топилганига амин бўламиз. Рассом томонидан танланган ранглар колорити образларнинг таъсирлигини оширган. Тасвирда она ва боланинг психологик ҳолати, уларнинг соғинчи бир-бирига талпинган ҳаракатидан яққол сезилади.

Навбатдаги иллюстрацияда қишнинг қаттиқ совуқ кунидаги Анна Каренина ва Алексей Вронскийнинг қисқа учрашуви тасвирланган. Уларнинг юз қиёфаси, бир-бирига қадалган нигоҳларидан улар ўртасидаги муносабатни пайқаб олиши қийин эмас. Тасвирдаги изғирин шамол композициядаги ҳолатга янада экспрессия қўшади, таъсирчанликни кучайтиради. Верейскийнинг иллюстрацияларидаги бадиий образ таъсири ва характери, тасвирланган воситалар ўзига хос имконият доирасига эга бўлиб, графика санъатининг бошқа турларидан фарқ қилади. Китобнинг безаги муаллифнинг фикр-ўйларини тўлиқ очиб бера олган. Орест Георгиевич нафақат Толстой ва Шолохов романларини, балки бошқа адибларнинг асарларини ҳам катта маҳорат билан тасвирлаб бера олган.

Бугунги кунда китоб нашри ҳар қачонгидан ҳам кенг ривожланган ва уни тасвирий бойитишнинг хилма-хил усуллари мавжуд. Бироқ, китобот санъатида мазмун ва шакл бирлигининг негизи барибир пухта бадиий асар ҳамда моҳирона ишланган тасвирий ечимга боғлиқ бўлиб қолаверади. Ушбу ажойиб касбни ривож топишида ҳозирги замон тасвирий санъатининг янги-янги ютуқларини эгаллаш, яратилган ва яратилаётган бадиий асарларни ўқиш ва уқиш, таъсирчанлигини англаш билан бирга моҳир китоб графиги Орест Верейский сингари рассомлар эришган китобот илмини ўрганиш, сақлаш ҳамда кенг тарғиб этиш ғоят аҳамиятлидир.

Аслиддин КАЛОНОВ,
Барно ЎТБОСАРОВА

ЧАҚАЛОҚ СИЗГА КИМ БЎЛАДИ?

Кучукчанинг боши қаерда эди?

Судья айбланувчидан сўради:

– Эрингиз ўша куни эрталаб уйқудан кўзини очиб, сизга нима деганини, марҳамат қилиб, гапириб беринг.

– Бажонидил. У кўзини очди-да: “Мен қаердаман, Кэти” деди.

– Шу гапга жаҳлингиз чиқдимиди?

– Жаноб судья, менинг исмим Сьюзан-ку, ахир.

– Шу бир гап никоҳингизнинг бекор бўлишига сабаб бўлибди-да?

– Йўқ, бу гап эмас, мени тўғри тушунинг, иккимиздан биримизнинг ўлимимиз сабаб бўлди.

– Аниқ айта олмайсизми, қайси бирингизнинг ўлимингиз?

* * *

– Хоним, сиз билан даъвогар ўртасида қариндошлик алоқаси борми?

– Бор, жаноб судья, у менинг қизим.

– Буни қизингиз тасдиқлайдими?

– Унинг хотираси заифроқ, жаноб судья.

– Бўлмаса, марҳамат қилиб айтингчи, 1973 йилнинг 13 феввалида ҳам у сизнинг қизингиз эдими?

– Шундай бўлиши керак, аммо... аниқ эслай олмайман.

– Нега энди?

– Ахир мен унинг онасиман-да.

* * *

– Айтингчи, қўлингиздаги чақалоқ сизга ким бўлади?

– Мен бу боланинг онасиман, жаноб судья.

– Сиз бу бола туғилганидан бери унга онамисиз?

– Менингча, шундай.

– Буни қандай исботлайсиз?

– Бу болани ҳозиргача бошқа бирор онанинг қўлида кўрган эмасман.

– Шундай ҳам дейлик, аммо... чақалоқнинг фикри бошқача бўлиши мумкин.

– Эҳтимол, тили чиқса ҳаммасини айтиб беради.

– Яхши. Сўнгги савол: чақалоқнинг тили тахминан қачон чиқади?

– Буни унинг ўзидан сўраш керак, жаноб судья.

* * *

– Исмингиз нима?

– Бесси Конет.

– Никоҳингиз борми?

– Йўқ, ажрашганмиз.

– Бирга яшаётган пайтингизда эрингиз нима иш билан машғул бўлган?

- Мен билмаган жуда кўп нарсалар билан, жаноб судья.
- Улардан баъзиларини айтиб бера олмайсизми?
- Афсуски, айтиб бера олмайман, жаноб судья.
- Нега энди?
- Эрим бу тўғрида менга бир оғиз ҳам гапирмаган.

* * *

- Айтингчи, жаноб, хотинингизнинг учта фарзанди бўлган экан-да?
- Ҳа, шундай.
- Улар орасида ўғил болалар ҳам бормиди?
- Йўқ, жаноб.
- Қизларчи?
- Қизлар бўлиши керак.

* * *

- Айтингчи, хотинингизни дўппослаган пайтингиз ҳам бўлганми?
- Ишонинг, бирор марта ҳам дўппослаган эмасман. Аммо баъзида аямай таъзирини бериб турардим.
- Баъзида деганингизни қандай тушунса бўлади?
- Ширакайфлигимда-да, жаноб судья.
- Тез-тез ичиб турасизми?
- Эҳ, нимасини айтай, бир кун ичмасам аъзои баданим қақшаб оғрийди. Буни сизларга қандай тушунтирсам экан-а.

* * *

- Айбланувчи, судга берган кўрсатмаларингиздан хулоса қилиш мумкинки, сизларнинг никоҳ кечангиз 1974 йилнинг август ойида бўлган.
- Худди шундай, жаноб судья.
- Ундай бўлса, марҳамат қилиб жавоб беринг – ўша куни тунда эрингиз нима иш билан машғул эди?

* * *

- Айбланувчи, айтингчи, марҳум билан аввалдан танишмидингиз?
- Таниш эдим, жаноб судья.
- Тириклигида таниш эдингларми ё кейинми?

* * *

- Айтингчи, сиз марҳумни сўнгги бор қаерда кўргансиз?
- Уни дафн қилишаётганида.
- У билан бирор нима хусусида гаплашгандирсиз?
- Гаплашмоқчи эдим, аммо дафн маросимида келганлар бунга имкон беришмади.

* * *

- Айбланувчи, сиз ушбу суратни терговга шахсан ўзингиз тақдим этдингизми?
- Ҳа, шундай.
- Суратдаги кишини танийман деяпсиз, буни қандай исботлай оласиз?
- Суратдаги киши ўзимман-да, жаноб судья.
- Сизни суратга олишаётганида ўзингиз шахсан иштирок этганмисиз?
- Буниси аниқ ёдимда йўқ.

* * *

– Айтингчи, сизни нега одам ўлдиришда эмас, одам ўлдиришга қасд қилишда айбланишда?

– Жабрланувчи тирик қолди-да, жаноб судья.

– Хўш, ундан кейин нима бўлди?

– У бир амаллаб уйига келди, қийналиб бўлса-да, уйкуга ётди-ю, бошқа турмади.

* * *

– Айтингчи, навбатчиликка турган пайтингизда спиртли ичимлик истеъмол қилган пайтларингиз ҳам бўлганми?

– Йўқ, жаноб судья, аммо навбатчиликка ширакайф ҳолда келган пайтларим кўп бўлган...

* * *

– Сизни жинсий алоқа борасида жуда фаол дейишади, шу тўғрими?

– Бироз оширворишибди, жаноб судья, аммо қиладиган бошқа дурустрок машғулотим йўқ ҳисоби.

* * *

– Ўғрининг ташки кўриниши қандай эди?

– Узун бўйли, соқоли ўсган бир киши эди.

– У эркакми ё аёл киши эдимиз?

– Мен унинг ташки қиёфасини кўрдим холос, жаноб судья”.

* * *

– Сиз гумондорни аниқ кўрдингизми?

– Мен унинг бошини кўрдим, холос.

– Сиз кўрганингизда боши қаерда турган эди?

– Янглишмасам, елкасида эди...

* * *

– Демак, ўғлингиз қўшнингизнинг кучукчасини эгасининг розилигисиз қулоғидан ушлаб тортган?

– Йўқ, бу даъво ҳақиқатга тўғри келмайди.

– Ундай бўлса, нима бўлганини судга аниқ тушунтириб беринг.

– Ўғлим кучукчанинг қулоғини шунчаки юқорига кўтарди, холос.

– У шундай қилаётганида кучукча қаерда эди?

– Қулоғининг остида эди, жаноб судья.

* * *

– Айбланувчи, сиз ўзингизни айбсиз деб ҳисобламоқдасиз. Аммо ушбу залда ҳозир бўлганлардан еттитаси сиз соатни қандай ўғирлаганингизни кўришган экан. Бунга нима дейсиз?

– Жаноб судья, агар имкон берсангиз, ташқарига чиқиб, менинг соатни ўғирлаганимни кўрмаган етмишта одам олиб келаман.

Тўловчи М.АҲМЕДОВ

ФРИДА КАЛО

Магдалена Кармен Фрида Кало Кальдерон 1907 йил 6 июлда Мехико яқинидаги Койакан қишлоғида туғилган. Бетховен ва Шопенгауэр ижодига бутунлай мафтун бўлган отаси Гильермо Кало эса фотограф бўлиб ишларди. Болалигида машҳур мусаввирага тенгдошлари “Фрида – ёғочоёк” деган лақаб қўйиб олишганди, чунки у 6 ёшда бошидан ўтказган полимиелит касаллиги туфайли оқсоқ бўлиб қолди. Бу жисмоний нуқсон қизалоқ учун оғир синов бўлди. Фрида бокс билан шуғулланди, сузиш тўғрақларига қатнади, ўзини жисмоний жиҳатдан чиниқтирди.

Фрида тиббиётни ўрганиш учун Мексикадаги нуфузли мактабга осонлик билан ўқишга кирди. У одатдаги мексикалик қизларга ўхшамасди: қолаверса, ҳамиша вақтини асосан йигитлар даврасида ўтказишга мойил эди.

1925 йилнинг сентябрида Магдаленанинг бутун ҳаётини остин-устун қилиб юборган воқеа содир бўлди. У чиққан автобус трамвай билан тўкнашиб кетиши натижасида рўй берган ҳалокатда оғир жароҳатлар олади. Қиз касалхонада уч ҳафта беҳуш ётди. Шифокорлар унинг яшаб қолиши амримаҳоллигини айтишларига қарамасдан, Фрида кўзларини очди. Қайта ҳаётга қайтганидан сўнг у ўзида расм чизишга бўлган фавқулудда мойилликни ҳис қилди. Отаси қизи учун ётган жойида расм чизишга мўлжалланган махсус ускуна – подрамник тайёрлаб берди. Шунингдек, қиз асарни яратаётган пайтда ўзини ва атрофини кўра олиши учун атрофига кўзгулар ўрнатиб берди.

Бир йилдан кейин Фрида ўзини жисман ва руҳан майиб қилган ҳалокатни тасвирлаб, “Ҳалокат” номли биринчи асарини яратди. Оғир бетобликдан сўнг оёққа турган Кало 1929 йилда Мексикадаги Миллий институтга ўқишга кирди. Магдалена кундузи рассомлик студиясида мольберт ёнида ўтирарди, кечкурунлари эса ўз жароҳатларини бекитувчи экзотик либосларга ўраниб, кўнгилочар кечаларга борарди.

Нафосатли, назокатли Фрида ҳамиша шароб қуйилган қадах ва сигарани қўлда ушлаб турарди. Ғалати аёлнинг номуносиб қилиқлари меҳмонларни бетўхтов қилишга мажбур қиларди. Фриданинг айтишича, чиройли либослар ва жимжимадор иборалар жаранги ортида унинг мажруҳ қалбининг изтироблари пинҳон ётарди, унинг ҳақиқий қалби фақат холстда дунё юзини кўрган эди. У асарларида ўзининг ҳам (“Умидсизлик”, “Менинг туғилишим”, “Атиги бир неча жароҳат!”, “Икки Фрида”), ўзгаларнинг ҳам изтиробларини очиб беришдан кўрқмади.

1938 йилда Нью-Йорк шаҳрида ўтказилган шахсий кўргазмаси Калога

оламшумул шуҳрат келтирди. Аммо саломатлигининг тобора ёмонлашаётгани ижодига салбий таъсир кўрсатди. Фрида жарроҳлик столига қанча кўп ётса, унинг картиналари шунчалик ғамгин тус олар эди. “Ўлим ҳақида ўйлар”, “Ўлим ниқоби” асарлари шулар жумласидан. Жарроҳлик амалиётларидан кейинги даврларда “Таврот”даги тарих акс-садоларини ифодаловчи “Бузилган устун” ва “Мусо ёки Ижод ўзаги” картиналари яратилди.

1953 йилда Мексикадаги шахсий кўрғазмасининг очилишида Фрида Кало мустақил ҳаракат қила олмасди. Уни чиройли безатилган кроватга ётқизиб, олиб келишди ва бу манзара кўрғазма экспозициясининг тўлақонли қисмига айланди. Вафотидан бир ҳафта аввал мусаввира ўзининг ҳаётга муносабатини ифодаловчи “Яшасин ҳаёт!” деб номланган натюрмортини чизди.

Фрида Калонинг картиналари замонавий рангтасвир жанри ривожига катта таъсир кўрсатди. Чикагода “Эркин кишилар: Фрида Калодан кейинги санъат” номи остида кўрғазма ташкил қилиниб, бу рассомнинг санъат оламига таъсирини ифодалаб берганди. Ушбу кўрғазма Фридани ўзлари учун илҳом манбаи ва ибрат намунаси деб ҳисоблайдиган замонавий рассомларнинг асарларини ўз ичига олган эди.

“Кўпинча мен ўзимга савол бераман: менинг картиналарим рангтасвирдан кўра кўпроқ бадиий асар эмасми? Бу мен бутун умр юритган қандайдир кундалик, ёзишмалар эди... Менинг ижодим – мен ёза олишим мумкин бўлган энг тўлиқ таржимаи ҳолдир”. Фрида ҳаётининг кейинги ўн йили мобайнида юритган кундалигида ана шундай ёзувларни қолдирган эди.

Фриданинг ижоди унинг ҳаётлик вақтидаёқ оммалашиб улгурди. 1938 йилда Нью-Йоркда мусаввира асарларининг биринчи кўрғазмаси оламшумул муваффақият билан ўтди. Ўз ватанида Фрида асарларининг биринчи экспозицияси 1953 йилда ташкил этилди.

Яна бир йилдан кейин мустаҳкам ирода ва илҳом эгаси Фрида ўпка зотилжамидан вафот этди. Бу вақтга келиб, у ўз мамлакатада ва Лотин Америкасида афсонага айланиб улгурган эди.

*Муниса МУҲАМЕДОВА,
Камолитдин Беҳзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн
институтининг “Музейшунослик”
кафедраси доценти*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИСҚАЧА ҚОМУСИ

БАТАЛЬ ЖАНРИ – тасвирий санъатда кенг ривожланган жанрлардан бири саналади. Бундай жанрдаги асарларда асосан уруш ва жанг сахналари, ҳарбий ҳаёт мавзуси акс эттирилади. Аслида жанг-жадаллар, подшоҳларнинг юришлари, ов ва курашларни чизиш қадимдан мавжуд бўлиб, улар тери ва гиламларга миниатюра ва санамлар шаклида тасвирланган. Италия уйғониш даврида тарихий урушларни реалистик услубда акс эттириш кенг ривожланган. Паоло Учелло, Леонардо да Винчи, Микеланжело, Рафаэл, Веласкес, Рубенс, Сальватор Роза каби мусавирлар ижодида тарихий, афсонавий урушлар, рицарлар жанглариининг муҳим сахналарини ўз асарларида ифода этган. Бироқ, бундай мавзудаги асарларнинг алоҳида жанр сифатида шаклланиши XVI асрдан бошланган. Россия тасвирий санъатида баталь жанри XVIII асрда оммалашиб, Петр I қўшинининг жанглардаги ғалабаларини тасвирлаш асосий мавзуга айланган. Бу жанрдаги асарларга ватанпарварлик, қахрамонлик ғоялари сингдирилган. XX асрда иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда яратилган асарлар баталь жанрини янги босқичга кўтарди. XX асрда яшаб, ижод этган А.Соколов, М.Греков, Н.Каразин, В.Мазуровский, И.Владимиров, Ф.Рубо, П.Мальцев, М.Авилов каби баталист-рассомлар ушбу жанрдаги асарлари билан ном таратган.

БЕНЬКОВ ПАВЕЛ ПЕТРОВИЧ – атокли рус мусаввири, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. 1879 йилда Қозон шаҳрида таваллуд топган. 1949 йилда Самарқандда вафот этган. 1895-1901 йилларда Қозон бадий билим юртини тамомлаб, Санкт-Петербургдаги Император академик билим юртида таҳсил олган. Мустақил равишда Кардовский ва Репинларга шогирд тушган. Қозон, Итрусск шаҳар театрларида сахналаштирувчи рассом вазифасида ишлаб, “Чио-Чио-Сан” (Ж. Пуччини), “Аида” (Ж.Верди), “Борис Годунов” (М.Мусорский), “Руслан ва Людмила” (М. Глинка), “Кармен” (Ж. Бизе) сингари асарлар учун декорациялар яратган. Кейинчалик у педагогик фаолият билан шуғулланиб, Қозон бадий билим юртида дарс берган. 30-йилларга келиб, Беньков ҳаёти Ўзбекистон билан боғланади. 1928 йилдан Бухорога, Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларига юборилади. 1930 йилда Самарқандга кўчиб келиб, умри давомида Самарқанд бадий билим юртида мураббийлик қилади. Устоз сифатида ўзбек ва тожик тасвирий санъатининг йирик намояндаларига айланган Лутфулла Абдуллаев, Абдулҳақ Абдуллаев, Раҳим Аҳмедов, Юсуф Елизаров, Рашид Тимуров, Ашур Ҳайдаров сингари кўплаб шогирдларни тарбиялайди.

Беньков ижодида лирик пейзаж ва портрет жанлари етакчилик қилади. Унинг картиналарида шарқ кишиларининг ҳаёт тарзи ва анъаналарини акс эттириш асосий мавзуга айланади. “Узум бозори”, “Ховуз бўйидаги чойхона”, “Эски Бухоро”, “Хивалиқ қиз”, “Дугоналар”, “Ариқ бўйида” сингари асарлари шулар жумласидан. Ўзбек профессионал тасвирий санъати ривожига Беньковнинг хизматлари катта. Унинг асарлари Россия, Ўзбекистон, Татаристон ва Қорақалпоғистоннинг нуфузли музейларида сақланмоқда.

БОРИС ВАСИЛЬЕВ – (1924–2013) рус ёзувчиси, сценарист. “Қадимги Русия ҳақида романлар” туркуми, “Бу ерда тонглар сокин”, “Рўйхатларда йўқ эди номи” каби асарлари билан дунёга танилган. Адибнинг бу романлари асосида сериаллар суратган олинган, Россия ва бошқа мамлакатлар театрларида такрор-такрор спектакллар саҳналаштирилган. “Навбатдаги рейс”, “Энг сўнгги кун”, “Оққушларни отманг”, “Эртага уруш бўлади”, “Берлин йўли”, “Ёлғизлик” сингари эллиқдан ортиқ асарлари асосида фильмлар суратга олинган. Адибнинг “Рўйхатларда йўқ эди номи” романи Элбек Мусаев, “Бу ерда тонглар сокин” қиссаси Ҳайдар Иброҳимов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Васильевнинг “Рўйхатларда йўқ эди номи” романи 1978 йилда Ўзбек Миллий академик драма театрида Баҳодир Йўлдошев томонидан саҳналаштирилган.

БУБЕН – яъни, тамбурино. Доирасимон урма чолғу асбоби. Бубеннинг гардишларига бир жуфтдан кичкина ликопчалар ўрнатилган бўлиб, силкитилганда унчалик баланд бўлмаган, жарангдор товуш ҳосил қилади. айрим турларида гардишига кичик кўнғирокчалар ҳам осилади. Бу чолғу асбобидан симфоник оркестрда кенг фойдаланилади.

“БУЛБУЛЧА” БОЛАЛАР АШУЛА ВА РАҚС АНСАМБЛИ – 1970 йилда Ўзбекистон телерадиокомпанияси қошида ташкил этилган. Ансамбли ташкил этилишида таниқли бастакор Шермат Ёрматовнинг хиссаси катта бўлиб, у ансамблнинг бадиий раҳбари сифатида фаолият юритган. Шермат Ёрматов яратган “Читти гул”, “Чиллак ўйини”, “Лола сайли”, “Ассалом ҳаёт” каби қўшиқлар билан катта муваффақият қозongan. Ансамблнинг ижодий ривожланиши Мустақиллик даврига тўғри келди. Ҳозирда ансамбль таркибида кичкинтойлар хор гуруҳи, ўрта ёшдагилар (3-7 синфлар) хор гуруҳи, ўсмир-ёшлар хор гуруҳи (15-20 ёшдагилар), кичкинтойлар рақс гуруҳи, ўрта ёшдаги болалар рақс гуруҳи, фольклор гуруҳи, вокал ансамбли, ёш мақомчилар ансамбли ва миллий халқ чолғучилар гуруҳлари мавжуд. Рустам Абдуллаев, Ҳабибулло Раҳимов, Нодим Норхўжаев, Аваз Мансуров каби таниқли бастакорлар, Анвар Обиджон, Раим Фарҳодий каби шоирлар ансамбль репертуари учун кўплаб асарлар яратиб келмоқда. Ноила Ортиқова, Гулбахор Мансурова, Дилдора Ортиқова, Ўқтамжон Шокаримов сингари мураббийлар ёш ижрочилар маҳорати устида доимий равишда меҳнат қилмоқда. “Булбулча” ансамбли Россия, Қозоғистон, Беларуссия, Финландия, Туркия, Словакия, Африка давлатларида ва Республика миқёсидаги барча байрам ва фестивалларда фаол иштирок этади.

*Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади*

●● В основе масштабных реформ, проводимых сегодня в Узбекистане, лежат интересы человека, его благосостояние и счастливая жизнь. В статье главного редактора журнала «Мировая литература» Ахмаджона Мелибаева «Инвестиции, скрытые в воспитании детей» речь идет о проблемах, связанных с развитием человеческого капитала в мире, о мероприятиях, проводимых в стране в этой связи и вкладываемых инвестициях.

●● В рубрике “Пушкиниана” представлены образцы стихотворений великого русского поэта в переводе именитого поэта Минхаджиддина Мирзо. Беседы и воспоминания содержат более обстоятельную информацию о жизни, детальности, мировоззрении А. С. Пушкина (перевод Хумаюна Акбара).

●● 1 июня мировое сообщество отмечает Международный день защиты детей. Мы подготовили подарок для самых маленьких читателей – подборку образцов детской мировой поэзии, сказок из сборника «Тысяча и одна ночь» – памятника классической арабской литературы, а также отрывки из сказок латвийской писательницы Анны Саксен.

●● Суфийский поэт Мавлавий Джунуний занимает особое место в афганской литературе XIX века. Впервые на страницах журнала талантливый поэт Мирзо Кенджабек постарался передать изысканность и изящество образов, музыкальность слога, присущих газелям афганского поэта.

●● Русский критик, теоретик искусства Виктор Шкловский впервые сформулировал ключевые для русского формализма понятия прием, поэтический образ и другие. Одна из наиболее знаковых и известных работ Шкловского «Искусство как прием» вошла в сборник его статей «О теории прозы», и в дальнейшем получила широчайшую известность как краткое изложение принципов указанного выше направления.

●● Роман известного узбекского писателя Хуршида Дустмухаммеда “Мудрец Сизиф” называют особым событием в современной узбекской прозе. В статье “Мифический Сизиф в трактовке узбекского писателя” профессор Дамин Тураев рассматривает произведение в контексте мировой литературы.

RESUME

..● The main aim of reforms taking place in our country nowadays is human benefits, happy and successful life of people. The editor-in-chief Akhmadjon Meliboyev in his article named “A Profit Hidden in Upbringing” wrote about human capital growth problems in the world and measures and investments assigning in our country for this sphere.

..● Several works by great poet Pushkin translated by well-known Uzbek poet Minhojiddin Mirzo, also memories and conversations which inform readers about Pushkin’s character, world-outlook and life translated by Humoyun Akbar are published in “Reading Pushkin” rubric.

..● People all over the world celebrate the 1st June as international Children’s Day. So we present to our little readers poems for kids written by several poets from different countries, tales from ancient “Arabian Nights” and some tales by Latvian author Anna Sakse in this issue.

..● Sufi poet Mavlaviy Jununiy has his special place in Afghan literature. His beautiful ghazals translated by Mirzo Kenjabek for the first time presented in our magazine.

..● Well-known Russian theorist Viktor Shklovskiy in his fundamental research work named “Art As “Method” determines art as a main method of comprehension of reality and gives his opinions about poetic image.

..● The novel “Thinker Sizoph” by writer Khurshid Dustmuhammad has been appreciated as a fundamental work in Uzbek prose for the last years. Professor Damin Turaev in his article “Sizoph Legend in Interpretation of Uzbek Author” analyzes this novel in context of the world literature.

Жаҳон АДАБИЁТИ

Навбатчи муҳаррир: М.МУҲАММАДАМИНОВА

Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли

Мусахҳих: Ш.НИЁЗМЕТОВА

Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиблар хиёбони.

Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 02.08.2018 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 3160 нусха. 4845 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2018 й.